

# WIELOKULTUROWE STANOWISKO 3 W CZERNICZYNIE

w świetle badań archeologicznych  
w latach 1981-1985





**WIELOKULTUROWE STANOWISKO 3**  
**W CZERNICZYNIE**

w świetle badań archeologicznych  
w latach 1981-1985



**WIELOKULTUROWE STANOWISKO 3**  
**W CZERNICZYNIE**

w świetle badań archeologicznych  
w latach 1981-1985

pod redakcją  
Anny Hyrchały



Hrubieszów 2017

## SPIS TREŚCI

- 6 Bartłomiej Bartecki, Anna Hyrchała  
**Wprowadzenie**  
**Wielokulturowe cmentarzysko w Czerniczynie**  
**– nieznane źródło wiedzy o epoce brązu i wczesnym średniowieczu**  
Introduction  
Multicultural cemetery in Czerniczyn – an untapped source of knowledge on the Bronze Age and early Middle Ages
- 10 Anna Hyrchała  
**Zagadnienia wstępne**  
Introductory issues
- 20 Andrzej Kokowski, Wiesław Koman  
**Czerniczyn, stanowisko 3 – historia badań i początków jego naukowej kariery**  
Czerniczyn, site 3 – development of research from its inception as a site of scientific interest
- 32 Anna Hyrchała, Wiesław Koman  
**Cmentarzysko szkieletowe kultury mierzanowickiej**  
Mierzanowice culture cemetery containing skeletal remains
- 60 Michał Dobrzyński, Katarzyna Piątkowska  
**Zabytki krzemienne i kamienne**  
Flint and stone artefacts

- 78 Joanna Piątkowska-Matecka  
**Analiza archeozoologiczna szczątków zwierzęcych oraz zabytków z kości z cmentarzyska kultury mierzanowickiej**  
Archaeozoological analysis of animal graves and bone objects from the Mierzanowice culture cemetery
- 86 Anna Hyrchala  
**Pochówek z wczesnej epoki żelaza**  
Burial from the early Iron Age
- 94 Tomasz Dzieńkowski  
**Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe i późnośredniowieczna osada wiejska**  
Early medieval cemetery and late medieval settlement
- 190 Joanna Piątkowska-Matecka  
**Analiza archeozoologiczna szczątków zwierzęcych z osady średniowiecznej**  
Archaeozoological analysis of skeletal remains from Middle Ages settlement
- 202 Beata Borowska-Strugińska  
**Antropologiczna analiza szczątków kostnych**  
Anthropological analysis of osteological material

Bartłomiej Bartecki, Anna Hyrchała

# WPROWADZENIE

## WIELOKULTUROWE CMENTARZYSKO W CZERNICZYNIE – NIEZNANE ŹRÓDŁO WIEDZY O EPOCE BRĄZU I WCZESNYM ŚREDNIOWIECZU

---

**mgr Bartłomiej Bartecki**

Muzeum im. ks. S. Staszica  
ul. 3 Maja 11, 22-500 Hrubieszów  
✉ bartlomiej.bartecki@gmail.com

**mgr Anna Hyrchała**

Muzeum im. ks. S. Staszica  
ul. 3 Maja 11, 22-500 Hrubieszów  
✉ ahyrchala@gmail.com

Obszar Kotliny Hrubieszowskiej od przeszło dwóch stuleci postrzegany jest jako szczególnie interesujący z punktu widzenia badań archeologicznych. Już w latach 20. XIX wieku we wsi Gródek położonej u ujścia Huczwy do Bugu, na wschód od Hrubieszowa, Adam Czarnocki, znany także jako Zorian Dołęga Chodakowski, polski etnograf i archeolog, prowadził pierwsze na Lubelszczyźnie wykopalka. Żyzne tereny położone w południowo-wschodniej części Lubelszczyzny, wchodzącej geograficznie w obszar zachodniej części Wyżyny Wołyńskiej, od zarania dziejów stanowiły przestrzeń atrakcyjną dla rozwoju osadnictwa. Wielokulturowe stanowiska archeologiczne, w większym lub mniejszym stopniu badane w ciągu ostatnich dziesięcioleci, dostarczyły



cennych informacji. Duża liczba miejscowości położonych we współczesnych granicach powiatu hrubieszowskiego to dziś ważne archeologiczne punkty odniesienia dla wielu projektów badawczych.

W 2. połowie XX wieku w dorzeczu Huczwy i Bugu prowadzono badania archeologiczne jednocześnie na wielu stanowiskach z ramienia różnych instytucji naukowo-badawczych. Były to zarówno szeroko zakrojone prace wykopaliskowe, jak również doraźne badania ratownicze, wynikające z przypadkowych odkryć zabytków na powierzchni czy też z konieczności przeprowadzenia badań przed inwestycjami mogącymi prowadzić do degradacji obszaru znajdującego się pod ochroną konserwatorską. Pozyskano w ich trakcie znaczną ilość materiałów zabytkowych ważnych dla zrozumienia sytuacji kulturowo-chronologicznej na Lubelszczyźnie. Archeologiczne bogactwo regionu hrubieszowskiego ma także negatywną stronę. W związku ze znaczącą ilością zabytków ruchomych i nieruchomych, a także z uwagi na różne inne czynniki, nie zawsze zależne od kierujących tymi pracami, duża liczba stanowisk nie doczekała się kompleksowego opracowania, a w wielu przypadkach cenne naukowo materiały archeologiczne wraz z dokumentacją połową trafiły z terenu wykopalisk wprost do muzealnych magazynów i archiwów.

W zbiorach działu archeologicznego Muzeum im. ks. S. Staszica w Hrubieszowie znajduje się wiele zabytków ruchomych pochodzących z badań prowadzonych w powiecie hrubieszowskim w ciągu ostatnich dekad. Przeprowadzona przed kilkoma laty inwentaryzacja magazynowa, połączona z przepakowaniem i uporządkowaniem materiałów zabytkowych, pozwoliła na zaplanowanie dalszych działań mających na celu opracowanie tych źródeł i ich publikację za zgodą autorów badań oraz przy współpracy z nimi. Szczególnie interesujące z naukowego punktu widzenia są materiały zabytkowe z badań prowadzonych w Czerniczynie, położonym kilka kilometrów na południe od Hrubieszowa. Rozpoczęty w 2016 roku projekt pn. *Wielokulturowe cmentarzysko w Czerniczynie – nieznane źródło wiedzy o epoce brązu i wczesnym średnio-*

*wieczu*, który uzyskał dofinansowanie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w ramach programu „Dziedzictwo kulturowe – Ochrona zabytków archeologicznych”, ma stanowić pierwszy etap przewidzianej na wiele lat akcji opracowywania i publikowania wyników dawnych badań wykopaliskowych w regionie hrubieszowskim.

Realizacja tego zadania nie byłaby możliwa, gdyby nie pomoc osób, które w badania na stanowisku w Czerniczynie zaangażowane były od samego początku. W tym miejscu podziękowania należą się prof. dr. hab. Andrzejowi Kokowskiemu oraz mgr. Wiesławowi Komano-wi. Zapoczątkowane przez pierwszego, a potem z wielką skrupulatnością kontynuowane przez kolejnego badacza prace wykopaliskowe i dokumentacyjne pozwoliły na zaprezentowanie dziś nieznanego źródła wiedzy o epoce brązu i wczesnym średniowieczu. Obok zgromadzonych materiałów archiwalnych, nieoceniona okazała się doskonała pamięć osób biorących udział w badaniach oraz chęć podzielenia się przez nich wspomnieniami związanymi także z samymi okolicznościami odkrycia stanowiska w Czerniczynie.

Podziękowania należą się również autorom poszczególnych rozdziałów niniejszej publikacji: dr. Tomaszowi Dzieńkowskiemu za podjęcie się opracowania najliczniejszego zbioru materiałów średniowiecznych z omawianego stanowiska; dr Beacie Borowskiej-Strugińskiej za stawienie czoła wyzwaniu jednoczesnego porównywania archiwalnych zdjęć, planów grobów i materiałów kostnych, celem ich pełnego antropologicznego opracowania; dr hab. Joannie Piątkowskiej-Małeckiej za interesujące, szczególnie dla zrozumienia zwyczajów pogrzebowych kultury mierzanowickiej, wyniki analiz kości zwierzęcych. Dziękujemy także dr. Michałowi Dobrzyńskiemu i mgr Katarzynie Piątkowskiej, odpowiedzialnym za opracowanie oraz wykonanie rysunków zabytków krzemienych i kamiennych z omawianego stanowiska oraz wszystkim pozostałym osobom za wykonane ilustracje i analizy. Wyrazy wdzięczności kierujemy także do recenzentów za cenne wskazówki.

## Introduction

### Multicultural cemetery in Czerniczyn – an untapped source of knowledge on the Bronze Age and early Middle Ages

#### SUMMARY

In the second half of the 20th century, several research institutions carried out simultaneous archaeological investigations at numerous sites in the basin of the Huczwa and Bug rivers. These included large-scale excavations, rescue and pre-investment research, as a result of which a significant number of artefacts was discovered. However, the archaeological affluence of the Hrubieszów region also has a negative side. Due to a substantial number of movable and non-movable finds, numerous sites have never been elaborated.

The collections of the department of archaeology at the Rev. Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów contain many artefacts from research carried out in the Hrubieszów district in the last decades. An inventory of archaeological finds conducted several years ago made it possible to plan further activities aimed at the academic elaboration of these sources, with the intention to publish them with the consent of and in collaboration with the research authors. Several sites of prospective scientific interest included artefacts found in the course of investigations conducted in Czerniczyn, situated several kilometres to the south of Hrubieszów. The project entitled "Multicultural cemetery in Czerniczyn – an untapped source of knowledge on the Bronze Age and early Middle Ages", initiated in 2016 and subsidised by the Polish Ministry of Culture and National Heritage as part of the programme "Cultural heritage – preservation of archaeological artefacts", is supposed to be the first stage of a long-term

project aimed at drawing up and publishing the results of excavations previously conducted in the Hrubieszów region.

The realisation of this project would not have been possible but for the immense help of those involved from the inception of the research into the site in Czerniczyn. At this point, we would like to express our gratitude to Prof. Andrzej Kokowski and Wiesław Koman, MA. Owing to excavation and documentation works started by the former, and then meticulously continued by the latter researcher, untapped sources of knowledge on the Bronze Age and early Middle Ages could be presented. We would also like to thank the authors of individual chapters of this publication: Dr Tomasz Dzieńkowski, for taking up the elaboration of the most numerous collection of medieval materials from the site in question, Dr Beata Borowska-Strugińska, for addressing the challenge of simultaneous comparison of archival photographs, grave plans and skeletal materials in order to carry out their comprehensive anthropological elaboration, and Dr Joanna Piątkowska-Małecka, for the analysis of animal bones, particularly interesting for the understanding of burial rituals of the Mierzanowice culture. We also wish to express our thanks to Dr Michał Dobrzyński and Katarzyna Piątkowska, MA, who were responsible for the elaboration and creation of drawings of flint and stone artefacts from the site, and to all others, for their illustrations and analysis. We would also like to extend our thanks to our reviewers for their valuable suggestions.



Anna Hyrchała

# ZAGADNIENIA WSTĘPNE

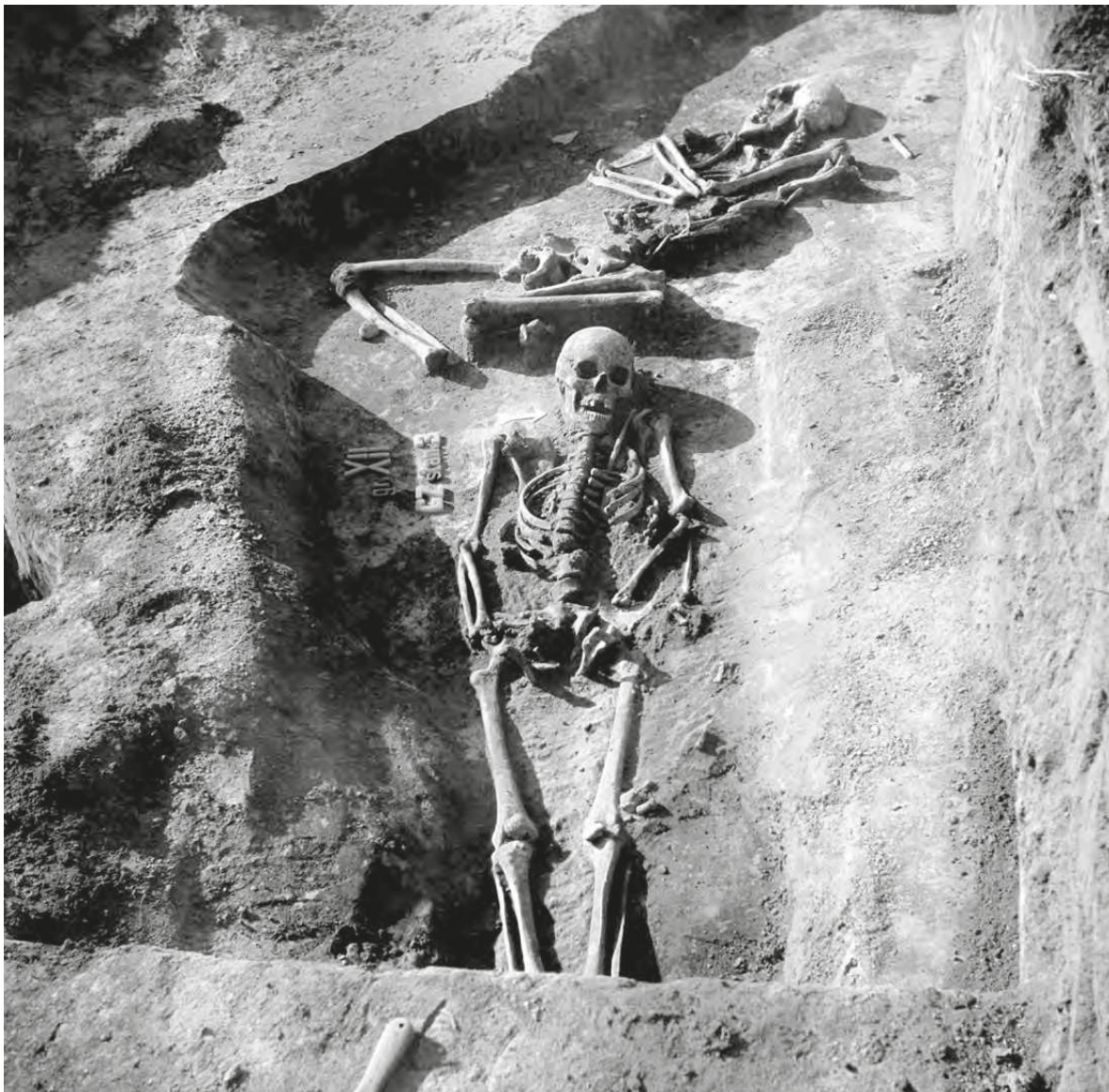
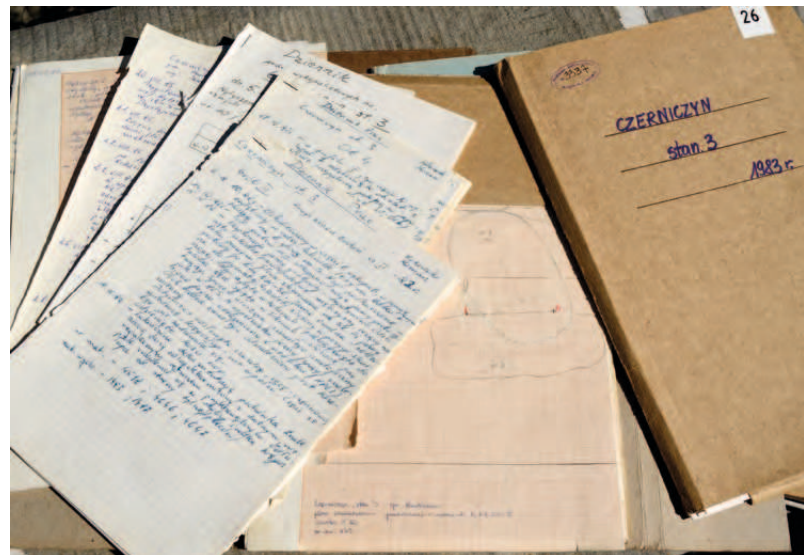
---

**mgr Anna Hyrchała**  
Muzeum im. ks. S. Staszica  
ul. 3 Maja 11, 22-500 Hrubieszów  
✉ [ahyrchala@gmail.com](mailto:ahyrchala@gmail.com)

**W**ielokulturowe stanowisko 3 w Czer-  
niczynie (pow. hrubieszowski) zo-  
stało wytypowane do opracowania  
jako pierwsze z uwagi na szczególny poten-  
cjał naukowy. Pozyskane w trakcie pięciu se-  
zonów badań terenowych, prowadzonych przez  
Andrzeja Kokowskiego i Wiesława Komana  
(w latach 1981-1985), materiały zabytkowe po-  
chodziły wedle wstępnych ustaleń z 6 pochów-  
ków pradziejowych datowanych na wczesny  
okres epoki brązu, wiązanych z kulturą mie-  
rzanowicką, oraz z 26 pochówków o średnio-  
wiecznej chronologii. Już na etapie realizacji  
zadania, którego wynikiem jest niniejsza pub-  
likacja, należało te założenia zweyfikować.  
Badania prowadzone były w sposób rzetelny,  
a archiwalna dokumentacja połowa stanowiła

Ryc. 1. Archiwalna dokumentacja z badań na stan. 3 w Czerniczynie.  
Fig. 1. Archival records of the investigations carried out at site 3 in Czerniczyn.

doskonały punkt wyjścia do kompleksowego opracowania stanowiska zgodnie ze współczesnymi standardami oraz przy wykorzystaniu dostępnych obecnie metod technicznych i graficznych. Dodatkowym atutem była znacząca liczba fotografii zarówno poszczególnych obiektów archeologicznych, jak również szerszego obszaru badań. Wybiórcze zainteresowanie wynikami badań w Czerniczynie, jeszcze w końcu lat 80. i w latach 90., doprowadziło do częściowego zdekompletowania zbioru. Jednak kwerenda magazynowa pozwoliła dotrzeć niemal



Ryc. 2. Pochówki 11 i 12 w trakcie eksploracji (fot. A. Kokowski).  
Fig. 2. Graves nos. 11 and 12 under exploration (photograph by A. Kokowski).



Ryc. 3. Pochówek 19 w trakcie eksploracji (fot. W. Koman).  
Fig. 3. Grave no. 19 under exploration (photograph by W. Koman).

do wszystkich materiałów kostnych i zabytków z przebadanych obiektów archeologicznych. Informacje o brakujących na etapie realizacji projektu materiałach zabytkowych zamiesz-

czone zostały w opisach poszczególnych obiektów. Cały dostępny w trakcie realizacji zadania materiał zabytkowy poddany został analizom zgodnie z założeniami projektu.



Ryc. 4. Prace wykopalskowe na stanowisku w Czerniczynie (fot. A. Kokowski).  
Fig. 4. Excavations at a site in Czerniczyn (photograph by A. Kokowski).



Ryc. 5. Lokalizacja stanowiska na mapie topograficznej.  
 Fig. 5. Location of the site on a topographic map.

### **Dlaczego stanowisko w Czerniczynie jest tak ważne?**

Z obszaru Kotliny Hrubieszowskiej znanych było dotychczas zaledwie kilkanaście przeba-

danych i opublikowanych pochówków kultury mierzanowickiej. Choć liczba 6 kolejnych w pełni opracowanych pochówków tej kultury, dla których uzyskano także datowania radiowęglo-



Ryc. 6. Lokalizacja stan. 3 w Czerniczynie na zdjęciu satelitarnym (źródło: geoportal.gov.pl).  
 Fig. 6. Location of site 3 in Czerniczyn on a satellite image (source: geoportal.gov.pl).



Ryc. 7. Widok na stanowisko w Czerniczynie w 2016 r. (fot. A. Hyrchała).  
Fig. 7. Site in Czerniczyn in 2016 (photograph by A. Hyrchała).

we, wydaje się niepozorna, to w rzeczywistości dla omawianego obszaru baza źródłowa do dalszych analiz została znacznie wzbogacona. Zagadnienia związane ze schyłkiem neolitu oraz wczesnym okresem epoki brązu na peryferiach pontyjskiego świata są ostatnio szczególnie dyskutowane, a wszelkie nowe materiały na ten temat są niezwykle ważne.

Z kolei uzyskane w trakcie realizacji projektu wyniki analiz materiałów średniowiecznych stanowić będą doskonałą bazę porównawczą dla podobnych badań realizowanych choćby w związku z projektem rozpoznania pogranicza polsko-ruskiego w okresie funkcjonowania tzw. Grodów Czerwieńskich.

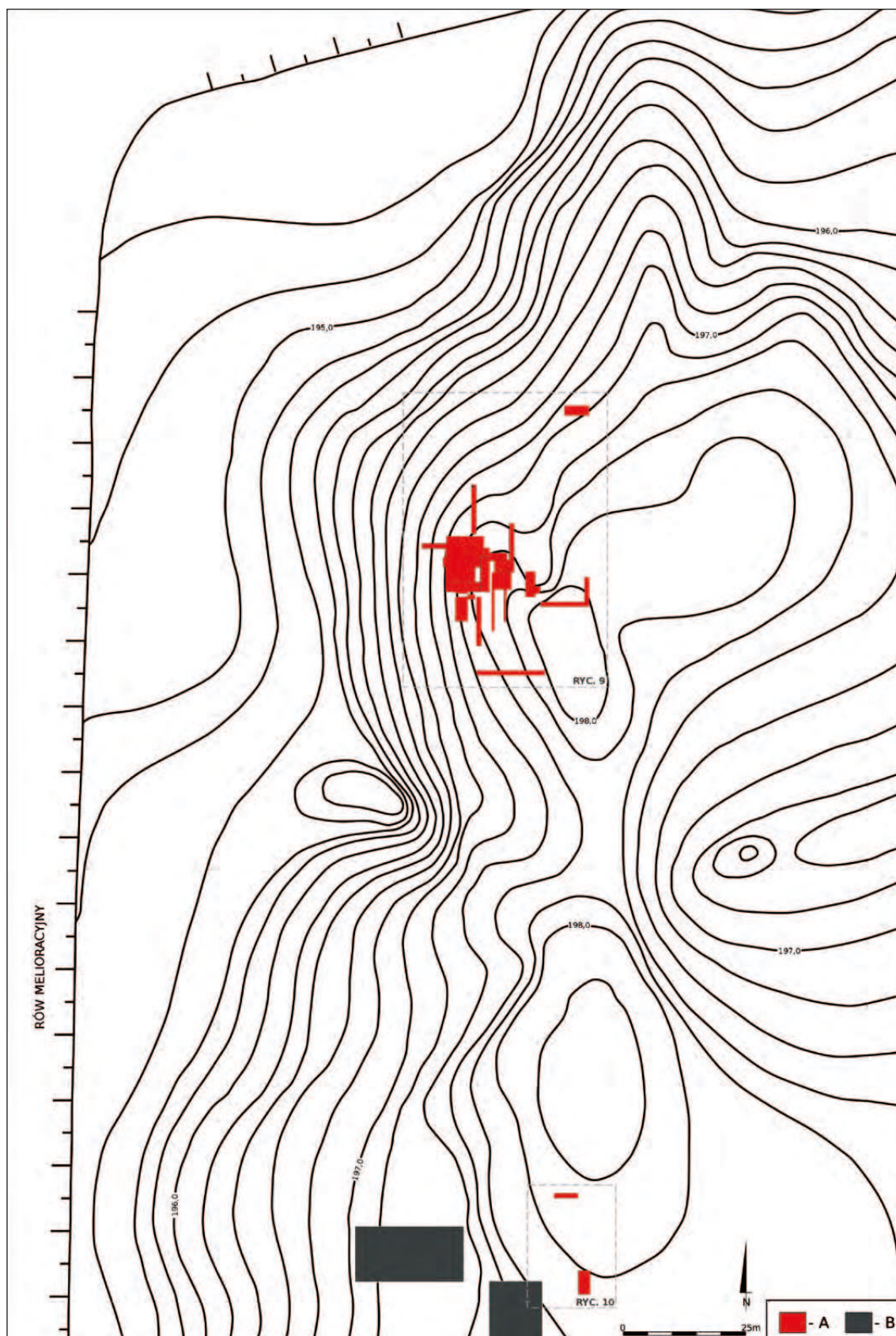
### **Lokalizacja stanowiska**

Wieś Czerniczyn (gm. Hrubieszów) położona jest w międzyrzeczu Huczwy i Bugu w obrębie Kotliny Hrubieszowskiej, jednego z mezoregionów południowo-wschodniej Lubelszczyzny,

wchodzącego w skład zachodniej części Wyżyny Wołyńskiej.

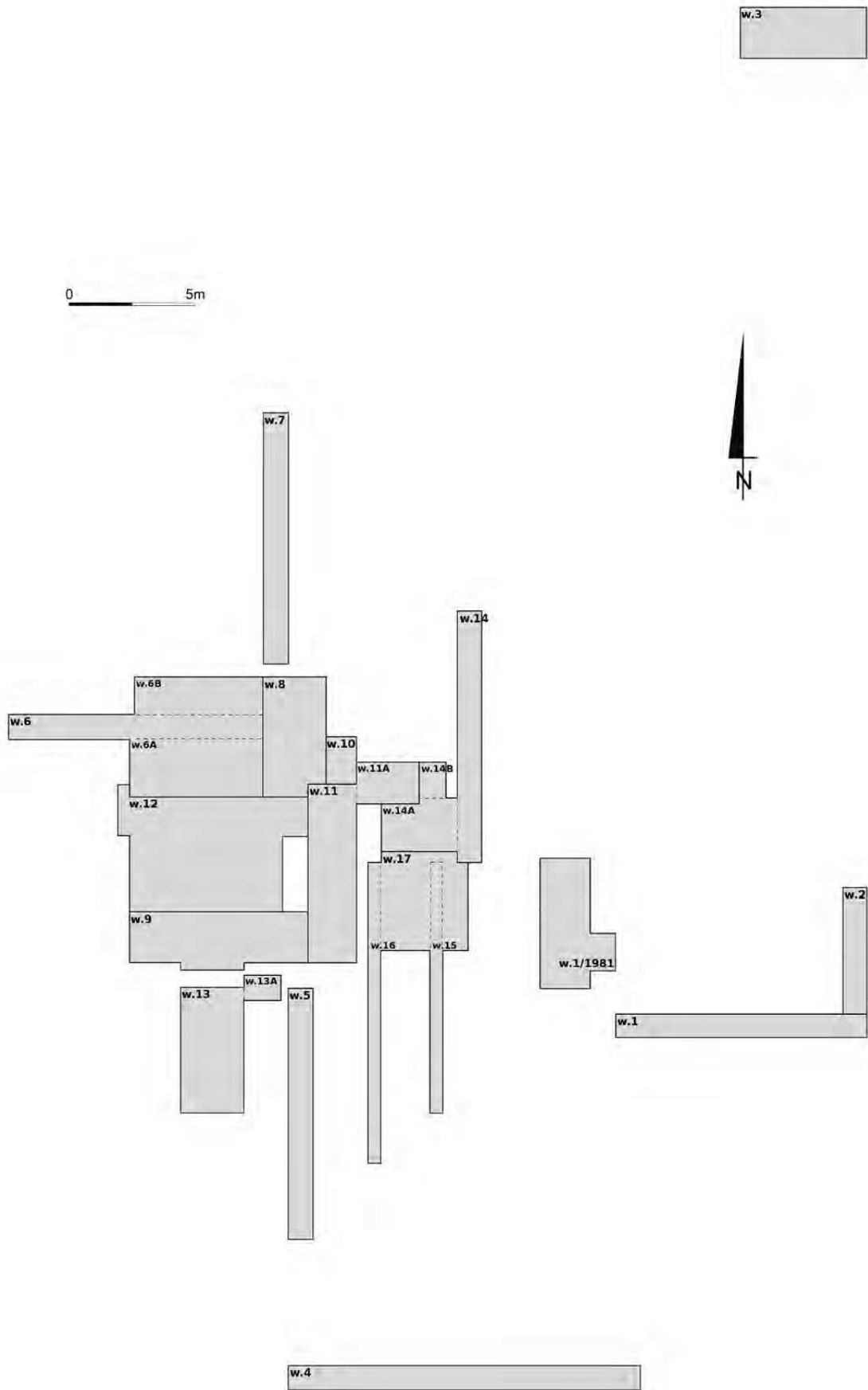
Omawiane stanowisko 3 (AZP 88-94/3) położone jest na niewielkim wyniesieniu łagodnie opadającym w kierunku północno-zachodnim w stronę bezimiennego ciek wódny, wchodzącego w skład rozbudowanego systemu melioracyjnego, wpadającego następnie do Bugu. Wysokości bezwzględne w obrębie stanowiska wynoszą 196-199 m n.p.m. Kulminacja znajduje się w centralnej części stanowiska objętej badaniami. Obecnie, podobnie jak miało to miejsce w latach 1981-1985, obszar, na którym znajduje się stanowisko, jest regularnie uprawianą działką rolną. W latach 70. teren zniwelowano ciężkim sprzętem, „zasypując doły” i z niektórych partii ściągając nawet 0,5 m ziemi (informacja z dziennika badań). W związku z intensywnym użytkowaniem tego terenu oraz zastosowaniem nowoczesnego, lecz powodującego degradację stanowiska sprzętu rolniczego pierwotna rzeź-





Ryc. 8. Plan sytuacyjno-wysokościowy stan. 3 w Czerniczynie: A – obszar objęty badaniami wykopaliskowymi, B – nieistniejące budynki gospodarcze (wg A. Kokowski, W. Koman, oprac. B. Bardecki).

Fig. 8. Site and height plan of site 3 in Czerniczyn: A – area under excavation, B – non-existent outbuildings (according to A. Kokowski and W. Koman, elaboration by B. Bardecki).



Ryc. 9. Obszar badań w latach 1981-1984 z naniesionymi wykopami (wg A. Kokowski, W. Koman, oprac. B. Bartecki).  
 Fig. 9. Research area in the years 1981-1984 with marked trenches (according to A. Kokowski and W. Koman, elaboration by B. Bartecki).

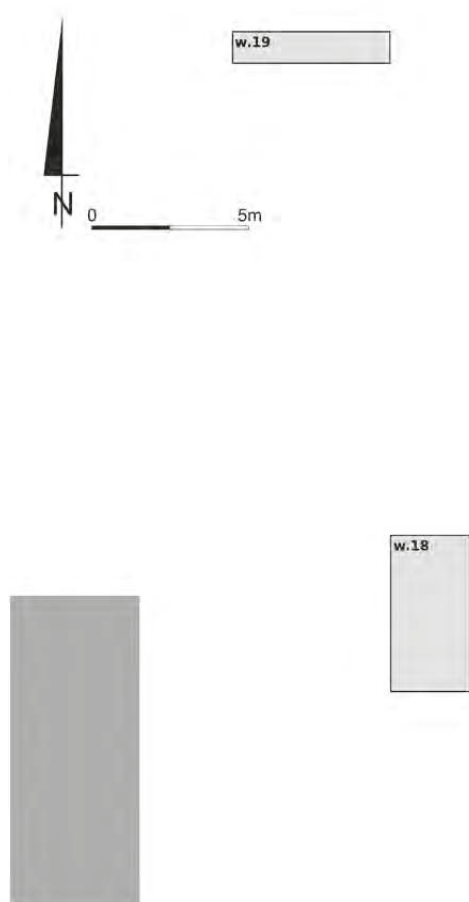
ba terenu uległa znacznemu przekształceniu. Na obecny stan zachowania obszaru badań wykopaliskowych, będącego tematem niniejszego opracowania, niszczący wpływ mogły mieć także szeroko zakrojone prace melioracyjne, prowadzone jeszcze w połowie XX w.

Prace wykopaliskowe zapoczątkowane w wyniku zgłoszenia przypadkowego natrafienia na powierzchni pola na zabytki ruchome oraz materiał kostny (szerzej w kolejnym rozdziale) realizowane były w trakcie 5 sezonów wykopaliskowych. W ich trakcie przebadano łączną powierzchnię 225 m<sup>2</sup> w obrębie 20 wykopów. Część wytyczanych wykopów stanowiła kontynuację wcześniej badanego obszaru, część na-

tomiast stanowiła wąskoprzestrzenne wykopy o charakterze sondażowym. Eksplorację obiektów prowadzono warstwami mechanicznymi. Cięcia profilowe stosowane były dla obiektów o charakterze osadowym.

Na zbadanej przestrzeni odsłonięto łącznie 51 obiektów nieruchomych: 32 pochówki, 14 obiektów osadowych i 5 skupisk ceramiki lub kości ludzkich. Dodatkowo gromadzony był materiał zabytkowy z warstwy kulturowej o nieokreślonym z uwagi na częściowe przebadanie stanowiska zasięgu.

Pozyskany podczas badań materiał zabytkowy w większości przechowywany jest w Muzeum im. ks. S. Staszica w Hrubieszowie.

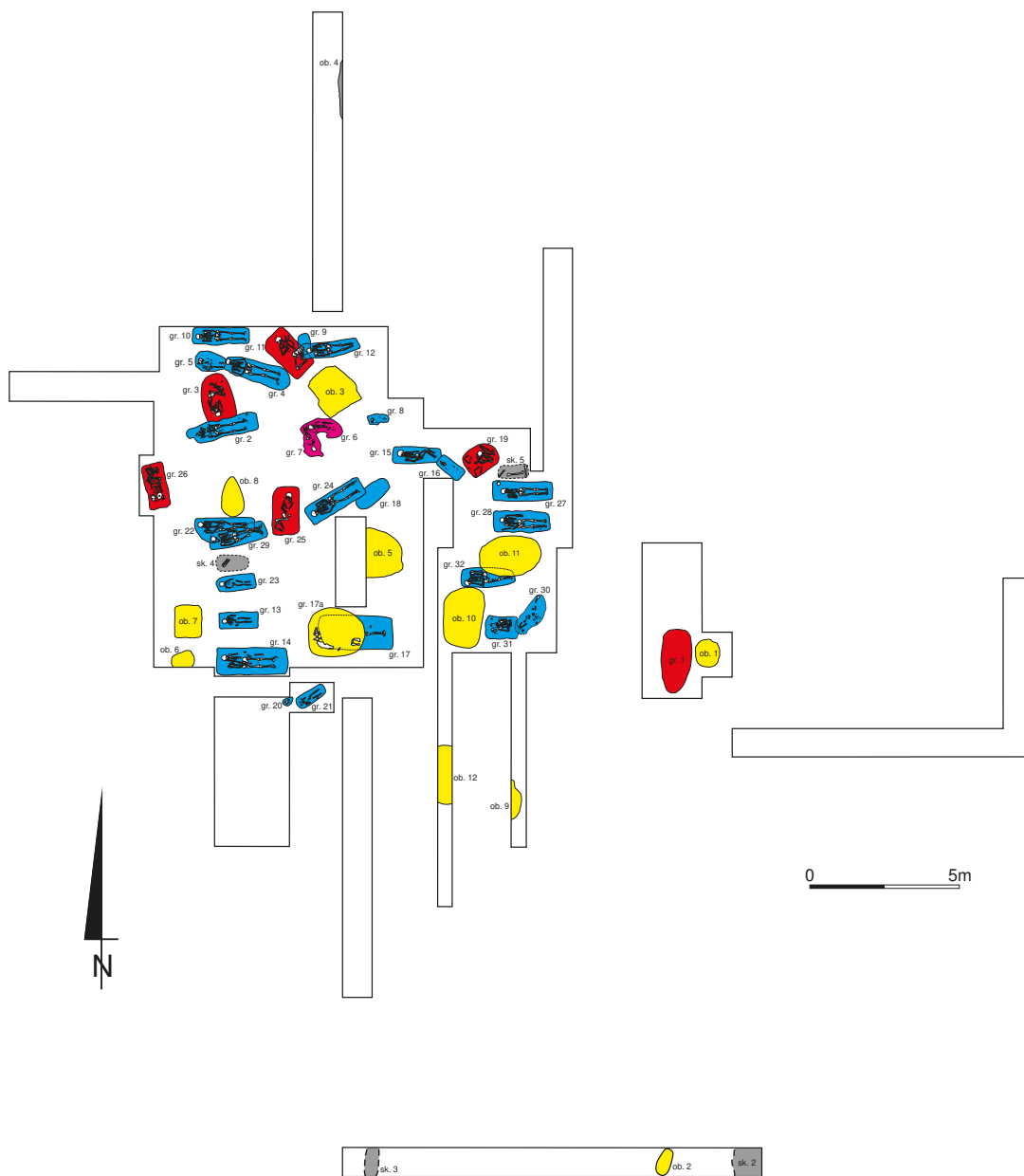


Ryc. 10. Obszar badań w 1985 r. z naniesionymi wykopami (wg W. Koman, oprac. B. Bartecki).

Fig. 10. Research area in 1985 with marked trenches (according to W. Koman, elaboration by B. Bartecki).



- - wczesna epoka brązu - kultura mierzanowicka
- - wczesna epoka żelaza
- - wczesne średniowiecze
- - średniowiecze
- - chronologia nieokreślona



Ryc. 11. Plan odkrytych obiektów (wg W. Koman, A. Kokowski, oprac. A. Hyrchata, B. Bartecki, przerys. R. Ratajczak).  
Fig. 11. Plan of discovered features (according to W. Koman and A. Kokowski, elaboration by A. Hyrchata and B. Bartecki, copy by R. Ratajczak).

## Introductory issues

### SUMMARY

Multicultural site 3 in Czerniczyn, Hrubieszów district, was the first to have been singled out for elaboration due to its particular academic potential. Artefacts obtained in the course of field works conducted by Andrzej Kokowski and Wiesław Koman (between 1981 and 1985) were initially identified as coming from six prehistoric burials dated to the early Bronze Age, and connected with the Mierzanowice culture, and 26 burials dated to the Middle Ages. Due to selective interest in the results of works conducted in Czerniczyn in the late 1980s and in the 1990s, the collection was partially incomplete. However, the preliminary survey of artefacts made it possible to gain access to most skeletal materials and artefacts from the examined archaeological features. Information on the artefacts which were lacking during the realisation of the project was included in descriptions of individual features.

Only between 10 and 20 burials of the Mierzanowice culture were known from the area of the Hrubieszów Basin. It may seem that the discovery of as few as six burials could not be significant, yet the results of radiocarbon dating expanded the source database considerably. The results of analysis of medieval materials will, in turn, make an excellent comparative database for similar examinations.

The village of Czerniczyn lies in the Huczwa and Bug interfluvium in the Hrubieszów Basin, one of the mesoregions of the south-east Lublin region, which is part of the western section of the Volhynian Upland.

Site 3 (AZP 88-94/3) is situated on a small elevation which dips slightly to the north-west in the direction of a nameless current. Absolute altitudes are within the range of 196-199 metres above sea level. The culmination is in the central part of the site which is under examination. Currently, the area where the site is located is regularly cultivated. In the 1970s, the area was levelled by the removal of as much as 50 cm of earth. Excavations were conducted during five excavation seasons, and the total area of 225 square metres within 20 trenches was explored. This was conducted in mechanical layers. Profile cuts were used for settlement features. In the explored area, 51 features were discovered: 32 burials, 14 settlement features and five assemblages of pottery or human bones. Additionally, artefacts from the cultural layer were collected.

The majority of artefacts obtained in the course of investigations are housed by the Rev. Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów.

Andrzej Kokowski, Wiesław Koman

# CZERNICZYN, STANOWISKO 3 – HISTORIA BADAŃ I POCZĄTKÓW JEGO NAUKOWEJ KARIERY

**prof. dr hab. Andrzej Kokowski**

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie,  
Instytut Archeologii, Zakład Archeologii  
Środkowo- i Wschodnioeuropejskiego Barbaricum  
pl. Marii Curie-Skłodowskiej 4, 20-031 Lublin

✉ [berig1@gazeta.pl](mailto:berig1@gazeta.pl)

**mgr Wiesław Koman**

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie,  
Delegatura w Zamościu  
ul. S. Staszica 29, 22-400 Zamość

✉ [w.kom@onet.eu](mailto:w.kom@onet.eu)

Stanowisko w Czerniczynie oznaczone numerem 3 (gmina Hrubieszów, powiat hrubieszowski) odkryte zostało w trakcie pierwszych systematycznych badań powierzchniowych realizowanych przez ówczesny Zakład Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. 8 kwietnia 1978 r. sporządzono kartę metrykalną stanowiska wg tzw. wzoru lubelskiego „Kwestionariusza badań powierzchniowych”, wyprzedzającego późniejszą kartę KESA (Kartę Ewidencji Stanowiska Archeologicznego). Lokalizacji dokonano na mapie będącej pomniejszoną fotograficznie kopią mapy w skali 1:25000 (ryc. 1, 2), gdyż w tamtych czasach posługiwanie się w terenie mapami o większej skali wymagało specjalnego pozwolenia, a w strefie przygranicznej, w jakiej znajdował

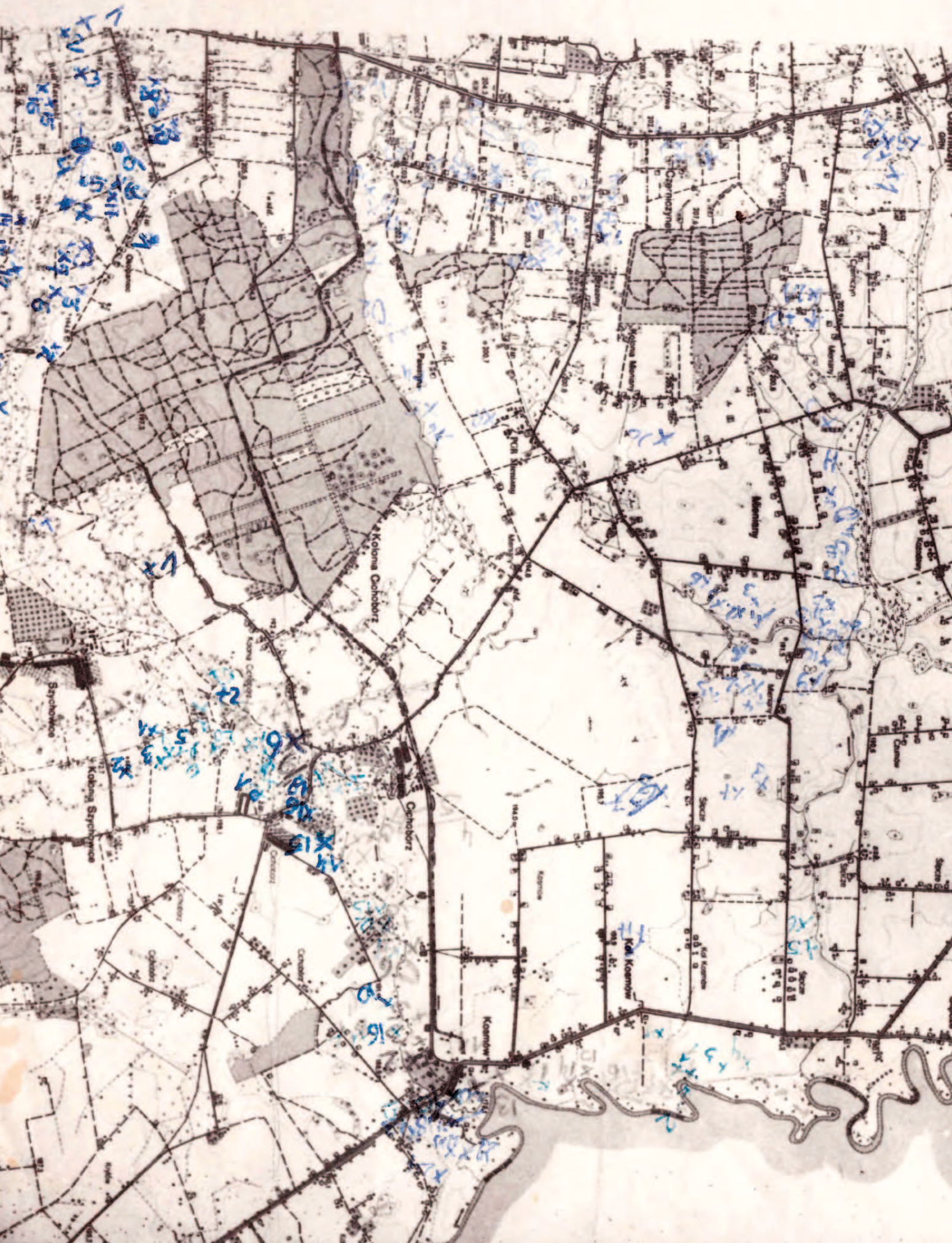
się Czerniczyn, jego uzyskanie było praktycznie wykluczone. Na karcie przedstawiono rudymen tarne elementy opisu wynikające z zestawu pytań zawartych w kwestionariuszu, z uwagą „widoczność kiepska”, co oznaczało ograniczone możliwości obserwacji powierzchni pola. Zebrany materiał (cztery fragmenty ceramiki określone jako „pradziejowe, pp. epoka brązu” – ryc. 3) wpisany został do inwentarza połowego pod numerem 541 (ryc. 4) i znajduje się w zbiorach Instytutu Archeologii UMCS. Określenie chronologiczne podtrzymujemy.

Od 1978 r. w regionie hrubieszowskim zaczęły się również systematyczne badania wykopaliskowe na stanowiskach określonych później jako grupa masłomęcka, najpierw w samym Masłomęczu (A. Kokowski 2004), później w innych miejscach Kotliny Hrubieszowskiej. Budziły one

coraz większe zaciekanie w lokalnej społeczności, również dzięki zainteresowaniu mediów, w tym poczytnego wtedy lokalnego „Tygodnika Zamojskiego” (J. Gurba 2003). Zaowocowało ono między innymi zgłoszeniami o przypadkowych odkryciach zabytków archeologicznych z różnych epok. W miejscu kilku z nich podjęto, w różnym zakresie, badania interwencyjne i ratownicze (J. Gurba 1995). Większość z nich do czekała się publikacji. Od roku 1982 działania archeologiczne w rejonie Hrubieszowa były na tyle intensywne, że ekipa badawcza kierowana przez Andrzeja Kokowskiego została nazwana przez lokalne media „Hrubieszowską Ekspedycją Archeologiczną”, a jej siedzibą była świetlica użyczona przez Komendę Powiatową Państwowej Straży Pożarnej przy ul. Gródeckiej w Hrubieszowie. W celu zwiększenia sił ekspedycji,



Ryc. 1. Wycinek pomniejszonej fotograficznie kopii mapy w skali 1:25000 ze stanowiskami zaznaczonymi podczas badań powierzchniowych.  
Fig. 1. Section of a photographically reduced copy of a map at a scale of 1:25000 with sites marked during surface survey.





XI/306/11

Województwo Świętokrzyskie

14054



Ryc. 2. Kopia mapy w skali 1:25000 ze stanowiskami zaznaczonymi podczas badań powierzchniowych.  
Fig. 2. Copy of a map at a scale of 1:25000 with sites marked during surface survey.



Ryc. 3. Ceramika znaleziona na powierzchni stanowiska 3 w Czerniczynie.  
Fig. 3. Pottery discovered on the surface of site 3 in Czerniczyn.

ale też popularyzacji archeologii oraz regionu hrubieszowskiego, Andrzej zaprosił do udziału w wykopaliskach – pod hasłem „Lato z archeologią” – wolontariuszy z całego kraju, za pośrednictwem popularnego wówczas Programu Trzeciego Polskiego Radia. Jednym z nich był poważny inżynier z Krakowa, pan Piotr Lechowicz, który zajmował się radiestezją. Z niedowierzaniem patrzyliśmy, jak za pomocą różdżki wskazywał strażakom przebieg zakopanej na placu rury, doprowadzającej wodę do basenu, o której dawno zapomnieli. Dodatkowo wślawił się uzdrowicielskim urządzeniem wielu mieszkań w Hrubieszowie, przedstawiając szczególnie

łożka z przecięt tzw. „siatki szwajcarskiej”, co skutkowało zdecydowaną ponoc poprawą snu ich użytkowników. Wkrótce miał sprawdzić się również w archeologii czerniczyńskiej.

W lipcu 1981 r. kontynuowano także rozpoczęte rok wcześniej wykopaliska w Czerniczynie na stanowisku 20 (A. Kokowski 1980, s. 9; 1981, s. 12), opisywanym wtedy jako cmentarzysko kultury zarubinieckiej – dzisiaj tzw. grupy czerniczyńskiej z młodszego okresu przedrzymskiego (S. Czopek 1981; 1985a; 1985b; 1991a; 1991b, s. 47-50, 108-114, ryc. 1-8). Kierował nimi student Sylwester Czopek, aktualnie Rektor Uniwersytetu Rzeszowskiego. Wtedy to, 10 lipca 1981 r., po-

jawił się na wykopie mieszkańiec tej miejscowości, Mirosław Kowalczyk, z zapytaniem, czy nie zainteresowałibyśmy się też znaleziskami z jego pola. Pokazał nam duży krzemienno-płaszcz (wpisany natychmiast do polowego inwentarza materiałów wydzielonych pod numerem 1228), znaleziony w sąsiedztwie kości, podczas podorywki pola wykonywanej po żniwach, zaledwie kilka dni wcześniej. Dodał też, że miejsce odkrycia ma dość dokładnie zaznaczone. Ale do naszej wizyty miało upłynąć jeszcze sporo czasu.

13 września 1981 r. trwał sezon wykopaliskowy na stanowisku 15 w Masłomęczu (cmentarzyko gockie – A. Kokowski 1998), kiedy pojawił się u nas z wizytą mieszkańiec tej wioski, Zbigniew Janeczko. Przywiózł ze sobą kamienny toporek, jaki znalazł w trakcie kopania fundamentów pod swój dom, co miało miejsce jeszcze w 1975 r. (W. Koman 1985b, s. 79-80, ryc. 11a, c). Pojechaliśmy tam z Wiesławem natychmiast po zakończeniu pracy, by dokonać oględzin miejsca odkrycia, które skrywała już niestety w całości zabudowa gospodarstwa. Wtedy przypomniał nam sobie, że właściwie po sąsiedzku (po przeciwnej, wschodniej stronie szosy, będącej granicą wsi Masłomęcz i Czerniczyn) natrafiliśmy w trakcie wspomnianych wyżej badań powierzchniowych na rozorany grób szkieletowy, którego szczątki zalegały w niecodziennej dla tego miejsca „plamie” piasku otoczonej zewsząd czarnoziemem. Towarzyszyło im uszkodzone płaszcz krzemienne (ibidem, s. 78, 80, ryc. 1a, b), którego szczęśliwym znalazcą był Sławek Kwieciński, student pierwszego roku archeologii. Ponieważ pole to było dostępne po świeżej podorywce, udaliśmy się obejrzeć je ponownie – jednak bez rezultatu w postaci oczekiwanych dalszych znalezisk.

Wtedy pojawili się mieszkający w sąsiedztwie Henryk (senior) i Mirosław Kowalczykowie, przypominając nam o zgłoszonym już odkryciu. Zachęceni przez właścicieli, nieomal z marszu przystąpiliśmy do odsłaniania wskazanego przez nich miejsca szczególnego nagromadzenia kości oraz odnalezienia, będącego już w naszym posiadaniu, krzemienno-płaszcz. 14 września wykonaliśmy pomiary geodezyjne

lokalizujące wykop, a 15 września rysowaliśmy już plany stropów dwóch jam, jakie pojawiły się po zdjęciu humusu. Dzień później w jednej z nich natrafiliśmy na resztki szkieletu ludzkiego (A. Kokowski 1981, s. 13). Natomiast drugi obiekt okazał się gruszkowatą jamą zasobową o głębokości ponad jednego metra, datowaną na XII-XIII w. Przy jej eksploracji i zadokumentowaniu dużego wsparcia udzielił nam, zupełnie bezinteresownie, uradowany naszą obecnością Mirek Kowalczyk. Niezwykły entuzjazm gospodarza wymusił naszą deklarację kontynuowania wykopalisk, co miało miejsce przez kolejne sezony.

W roku następnym badania prowadziliśmy od 4 do 22 października. Wykonaliśmy wtedy plan sytuacyjno-wysokościowy stanowiska. Wykopaliska pozwoliły na odkrycie dwóch dalszych pochówków z wczesnej epoki brązu, dziewięciu innych pochówków szkieletowych, które rozpoznano jako wczesnochrześcijańskie, oraz trzech obiektów określonych wtedy rudymen-

**ARCHEOLOGICZNY OŚRODEK  
BADAWCZO-KONSERWATORSKI  
W LUBLINIE**

miejsowość		gmina		województwo	
krzemienno-płaszcz		st. 3		Zambrze nr. in 541	
stanowisko					
				nr	
				działka	
				obiekt nr	
				warstwa	
				głębokość	
bad. pow.				rysunek nr	
uwagi				zdjęcie nr	
ceramika					
3.04.78.		data			
				zapisal	

Druk. UMCS, zam. 122/75, n. 5000

Ryc. 4. Archiwalna metryczka z badań powierzchniowych w 1978 r.  
Fig. 4. Archival descriptive label from the surface survey conducted in 1978.



Ryc. 5. Ekspedycja sezonu 1982 na przystanku w Czerniczynie (fot. W. Koman).  
Fig. 5. Archaeological expedition at a bus stop in Czerniczyn in 1982 (photograph by W. Koman).

tarnie jako średniowieczne – w jednym z nich na dnie zdeponowane były kości ludzkie (A. Kokowski 1982, s. 10-11; A. Kokowski, W. Koman 1983b). Wielkich emocji dostarczyło odkrycie grobu 11 i to nie tylko z racji obecności efektownego i liczego wyposażenia, ale także z powodu faktu, że kopiący jamę grobu chrześcijanie, natrafivszy na szkielet pochówku sprzed tysiącleci, uszanowali jego obecność i odsłonięte kości kończyny dolnej ułożyli z wielką starannością za głową swojego zmarłego (A. Kokowski, W. Koman 1985, PL 335). Zaowocowało to długą dyskusją z naszymi gospodarzami o historii, tolerancji i ludzkich losach, którzy stworzyli dla niej staranną i wystawną oprawę.

W tym miejscu należy wspomnieć o wielkiej gościnności państwa Kowalcuków.

Tamten październik był chłodnym i wietrznym miesiącem, a czasami dokuczał nam uciążliwy deszcz. Gospodarze widząc naszą trudną sytuację, przynosili nam na wykop kanapki i go-

raćą herbatę, a także zapraszali na obiady. Z czasem doszło do tego, że udostępniali nam swoją kuchnię, nawet pod ich nieobecność, na zasadzie – klucz do domu znajduje się pod wycieraczką. Gdyby nie ich wsparcie, to chyba nie dalibyśmy rady przebadać zaplanowanego obszaru.

Następny sezon trwał od 4 do 14 października 1983 r.<sup>1</sup>, a prace afiliowane były już również przez Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie, gdzie zatrudnienie uzyskał Wiesław. Odkryto wtedy kolejny pochówek pradziejowy (datowany na okres późnego neolitu lub wczesny brąz i łączony z kręgiem kultur z ceramiką sznurową), gdzie w jamie grobowej znajdował się szkielet ułożony na boku w pozycji skurczonej oraz sześć grobów wczesnochrześcijańskich, z których dwa były naruszone przez jamy z ma-

<sup>1</sup> 17 lipca 1983 r. wpisaliśmy do inwentarza (nr 1649) jeszcze dwa zabytki dostarczone przez Mirosława Kowalcuka – fragment toporka kamiennego i kolejne płoszcze (grot włóczni), jakie znalazł na swoim polu wiosną tegoż roku.

teriałem, który określiliśmy jako średniowieczny (A. Kokowski, W. Koman 1983a; 1983b; 1984a).

Rok 1984 był przedostatnim sezonem badań na stanowisku. Wykopaliska realizował Wiesław już wyłącznie z ramienia Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie. Po przebadaniu 0,85 ara mógł dopisać do listy odkryć z kolejne groby pradziejowe, 11 wczesnośredniowiecznych, w tym kilka z wyposażeniem, oraz

5 dalszych jam średniowiecznych (W. Koman 1985a).

W tym miejscu chcielibyśmy wrócić do wątku radiestety, gdyż postanowiliśmy wypróbować jego zdolności i przydatność dla archeologii. Jeszcze w poprzednim roku w bazie ekspedycji podsunęliśmy mu do analizy plan sytuacyjno-wysokościowy stanowiska 3 w Czerniczynie, aby wskazał potencjalną lokalizację grobów, bez



Ryc. 6. Wiesław Koman dokumentuje jeden z grobów na cmentarzysku w Czerniczynie (fot. A. Kokowski).  
Fig. 6. Wiesław Koman documenting one of the graves at the cemetery in Czerniczyn (photograph by A. Kokowski).



Ryc. 7. Czerniczyn stan. 3. Eksploracja jednego z pierwszych pochówków (fot. A. Kokowski).  
Fig. 7. Czerniczyn site 3. Exploration of one of the first graves (photograph by A. Kokowski).

ogłędzin stanowiska w terenie. Z pewnym dystansem obserwowaliśmy kręcące się wahadełko i ołówek wyznaczający miejsca domniemanej lokalizacji pochówków. Część tych wskazań pokrywała się z naszymi przypuszczeniami, że tam powinny być kolejne obiekty, ale kilkoma innymi miejscami nas zaskoczył. Podczas wykopalisk okazało się, że radiesteta miał rację w każdym przypadku.

Niestety, ale w Masłomęczu jego działania rozminęły się z efektami badań archeologicznych, więc przygodę tę traktujemy wyłącznie jako sympatyczne wspomnienie, ubarwiając historię badań w Czerniczynie.

Tak więc, podsumowując rezultaty naszych wykopalisk, mieliśmy 6 grobów z wczesnej epoki brązu (jeden zniszczony), 26 pochówków wczesnochrześcijańskich, 14 jam, które uznaliśmy za

późnośredniowieczne oraz znalezione pod humusem niemal kompletne naczynie wczesnonowożytnie. Ku wielkiemu rozczarowaniu gospodarzy dalsze wykopaliska uznaliśmy za słabo rokujące. Główną przyczyną tej decyzji był jednak brak funduszy i sił roboczych do dalszego ich prowadzenia.

Niemniej pan Mirosław Kowalczyk pozostał wierny archeologii, z nieskrywaną nadzieją, że wrócimy z wykopaliskami na jego pole. Jako właściciel renomowanego w Hrubieszowie zakładu wulkanizacyjnego, przez kilka lat wspierał materialnie działania ekspedycji archeologicznej UMCS.

Atrakcyjne odkrycia z wczesnego okresu epoki brązu były dla Wiesława zasadniczym pretekstem do wyboru tematu pracy magisterskiej o kulturach kręgu sznurowego w Kotli-

nie Hrubieszowskiej i na Grzędzie Horodelskiej (W. Koman 1989), obronionej zresztą z sukcesem w 1986 r. Materiały dotyczące najefektowniej- szych zespołów grobowych zostały opubliko- wane w „Inventaria Archaeologica Pologne” (A. Kokowski, W. Koman 1985, PL 334-335), a stanowisko trafiło na listę najważniejszych dla analizy problematyki schyłku epoki neoli- tu i wczesnej epoki brązu w regionie (B. Bargieł 1991, s. 114; J. Libera 2001, s. 41, 77, 78, 80, 108, 133, 144, 146, 147, 169). Z łatwością też znaleźli- śmy przyrodników, którzy zgodzili się oznaczyć wydobyte materiały kostne. Najstarsze szkiele- ty analizowała Alicja Śmieszkiewicz-Skwarska z Katedry Antropologii Uniwersytetu Łódzkie- go, a przedmioty wykonane z kości zwierzęcych Stanisław Nogalski z Zakładu Anatomii Zwierząt

Akademii Rolniczej ze Szczecina. Opublikowali- śmy je w „Inventaria Archaeologica” (A. Kokow- ski, W. Koman 1985). Uznaliśmy też tym samym, że wypełniliśmy swój obowiązek wobec wydoby- tego w trakcie pięciu sezonów materiału, licząc, że kiedyś trafi w ręce badaczy interesujących się epokami młodszymi.

Z ogromnym wzruszeniem i radością przy- jęliśmy wiadomość, że nasze oczekiwania po 35 latach się spełniły. Tym bardziej wdzięczni je- steśmy autorom projektu pełnego opracowania materiałów ze stanowiska 3 w Czerniczynie, że zaprosili nas do podzielenia się pamięcią o tej archeologicznej przygodzie.

Nasz tekst dedykujemy rodzinie państwa Ko- walczuków, która nie szczędziła nam gościnno- ści, serdeczności, wyrozumiałości i pomocy.

## Literatura

### BARGIEŁ B.

- 1991 *Badania nad I okresem epoki brązu na Lubelszczyźnie*, [w:] J. Gurba (red.), *Schyłtek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowo-wschodniej*, Lubelskie Materiały Archeologiczne, t. 6, Lublin, s. 103–134.

### CZOPEK S.

- 1981 *Problem kultury zarubinieckiej na Lubelszczyźnie*, Problemy Studenckiego Ruchu Naukowego, z. 2, s. 40–44.
- 1985a *Kultura pomorska a kultura zarubiniecka. Z badań nad schyłkową fazą kultury pomorskiej we wschodniej Lubelszczyźnie*, [w:] A. Kokowski (red.), *Mémoires archéologiques*, Lublin, s. 93–107.
- 1985b *Problematyka badawcza południowo-wschodniej strefy kultury pomorskiej*, Archeologia Polski, t. 30, s. 367–410.
- 1991a *Grupa czerniczyńska jako wynik latenizacji wschodniej Lubelszczyzny*, Archeologia Polski, t. 36, s. 93–113.
- 1991b *Grupa czerniczyńska, prezentacja i analiza źródeł*, Prace i Materiały Zamojskie, t. 3, s. 45–142.

### GURBA J. (RED.)

- 1995 *Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS 1979–1994 (spis treści i skrowidz nazw geograficznych)*, Archeologiczne Listy, R. 17, nr 1 (53).
- 2003 *Dwadzieścia pięć lat archeologii w Masłomęczu 1977–2002. Materiały do bibliografii prasowej archeologii w Masłomęczu*, Lublin.

### KOKOWSKI A.

- 1980 *Czerniczyn i Masłomęcz, gm. Hrubieszów, woj. zamojskie*, Sprawozdania z badań terenowych Zakładu Archeologii UMCS i Archeologicznego Ośrodka Badawczo-Konserwatorskiego w Lublinie w 1980 roku, s. 8–11.
- 1981 *Badania na terenie gminy Hrubieszów*, Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS i Archeologicznego Ośrodka Badawczo-Konserwatorskiego w Lublinie w 1981 roku, s. 9–13.

- 1982 *Dalsze badania na terenie gminy Hrubieszów*, Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS i Archeologicznego Ośrodka Badawczo-Konserwatorskiego w Lublinie w 1982 roku, s. 10–14.

- 1998 *20 lat archeologii w Masłomęczu*, [w:] J. Ilkjær, A. Kokowski (red.), *20 lat archeologii w Masłomęczu I, Weterani*, Lublin, s. 11–26.

- 2004 *Rzecz o przyjaźni, czyli ćwierć wieku z archeologią w Masłomęczu (właściwie dla dorosłych)*, Lublin.

### KOKOWSKI A., KOMAN W.

- 1983a *Z badań nad wczesnym okresem epoki brązu w gm. Hrubieszów*, Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS i Archeologicznego Ośrodka Badawczo-Konserwatorskiego w Lublinie w 1983 roku, s. 14–15.
- 1983b *Czerniczyn, gm. Hrubieszów, woj. zamojskie, stanowisko 3*, Informator Archeologiczny. Badania rok 1982, s. 27.
- 1984a *Czerniczyn, gm. Hrubieszów, woj. zamojskie, stanowisko 3*, Informator Archeologiczny. Badania rok 1983, s. 23.
- 1985 *Néolithique et la période romaine aux environs de Hrubieszów, Pologne de l'Ést*, Inventaria Archaeologica Pologne, z. LIV.

### KOMAN W.

- 1985a *Czerniczyn, gm. Hrubieszów, woj. zamojskie, stanowisko 3*, Informator Archeologiczny. Badania rok 1984, s. 18–19.
- 1985b *Zniszczone groby z kręgu kultur ceramiki sznurowej z Czerniczyna i Masłomęcza, woj. zamojskie*, Lubelskie Materiały Archeologiczne, t. 1, s. 78–81.
- 1989 *Materiały kręgu kultur z ceramiką sznurową w Kotlinie Hrubieszowskiej i na Grzędzie Horodelskiej z badań w latach 1978–1983*, Prace i Materiały Zamojskie, t. 2, s. 34–97.

### LIBERA J.

- 2001 *Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza)*, Lublin.



## **Czerniczyn, site 3 – development of research from its inception as a site of scientific interest**

### **SUMMARY**

Site 3 in Czerniczyn was discovered on 8 April 1978. Recorded fragments of pottery were then described as "prehistoric, presumably the Bronze Age". In July 1981, excavations at site 20 in Czerniczyn (La Tène period), which had been initiated a year earlier, got underway. Mirosław Kowalczyk, an inhabitant of the village, came asking whether we would be interested in artefacts from his field. He brought a large flint arrowhead, and spoke about human bones that had been turned up by the plough.

On 13 September the same year, an inspection of the place where a stone axe had been found in Masłomęcz, which borders Czerniczyn, was conducted. At that time, Henryk and Mirosław Kowalczyk, who lived in the neighbourhood, turned up reminding us about their discovery. Encouraged by the owners, we set about exploring the place they indicated, where the assemblage of bones had been turned up and a flint arrowhead had been found. We discovered the first features.

The excavations carried out in the following year resulted in the discovery of two other interments from the early Bronze Age, nine other skeletal graves which were recognised as early Christian, and three features rudimentarily described as medieval. In 1983, another prehistoric grave and six early

Christian graves, two of which had been disturbed by medieval pits, were discovered. 1984 was the next season of excavations, and because of this the list of discoveries was expanded to include two prehistoric graves, 11 early medieval graves, including several with furnishings, and five medieval pits.

In all, our excavations resulted in the discovery of six graves from the early Bronze Age (one destroyed), 26 early Christian interments, 14 pits recognised as late medieval, and almost intact early-modern vessel found under humus. Much to the disappointment of farmers, we deemed further excavations as being unjustified in the light of the results that may have been expected.

Discoveries from the early Bronze Age were the basis for a master's dissertation by Wiesław Koman. The most stunning burial complexes were published in "Inventaria Archaeologica Pologne", and the site joined the list of the most important sites for analysis of the late Neolithic and early Bronze Age in the region.

We are touched and delighted with the news that, after 35 years, the results of our excavations will be published extensively. We are grateful to the authors of this project for inviting us to share our memories of this archaeological adventure.

Anna Hyrchała, Wiesław Koman

# CMENTARZYSKO SZKIELETOWE KULTURY MIERZANOWICKIEJ

**mgr Anna Hyrchała**

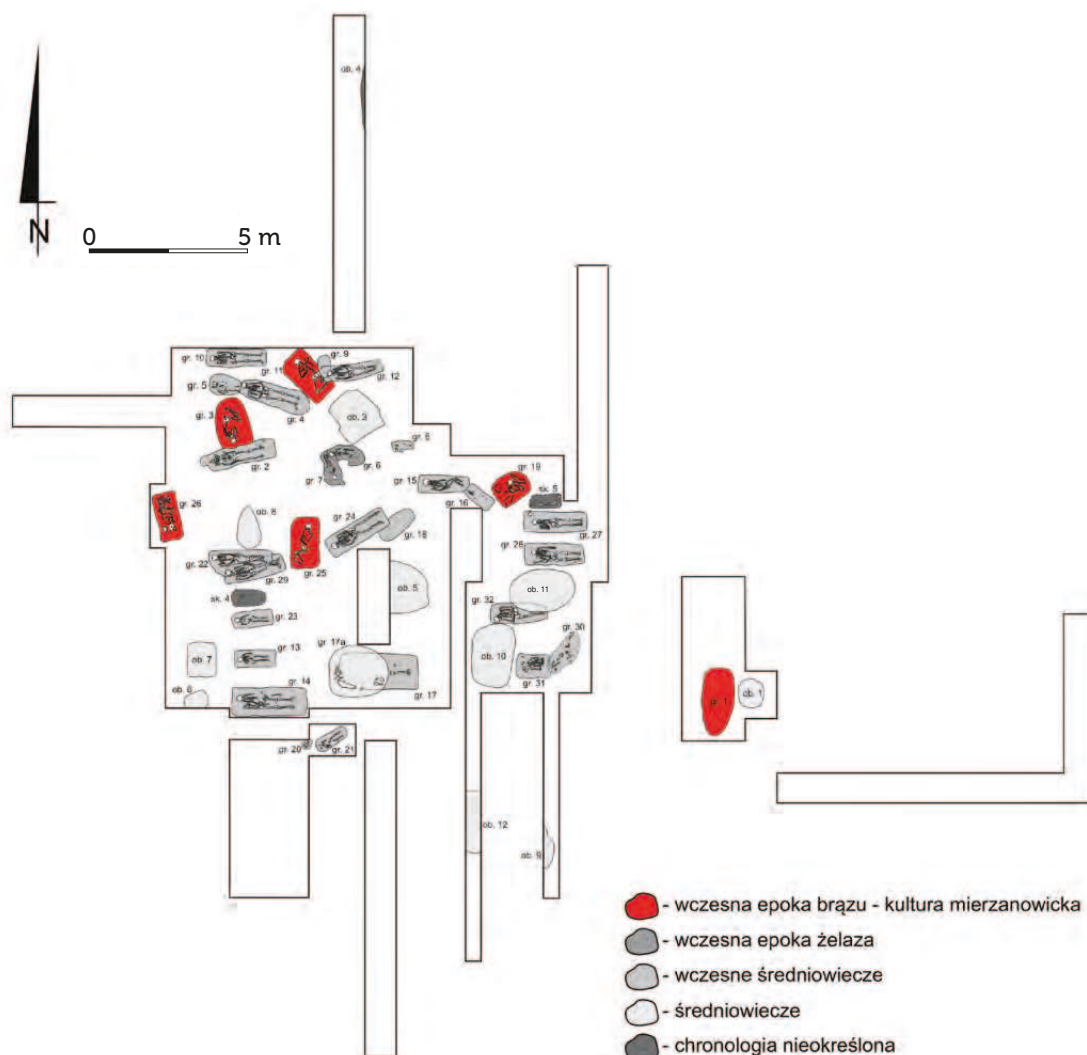
Muzeum im. ks. S. Staszica  
ul. 3 Maja 11, 22-500 Hrubieszów  
✉ [ahyrchala@gmail.com](mailto:ahyrchala@gmail.com)

**mgr Wiesław Koman**

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie,  
Delegatura w Zamościu  
ul. S. Staszica 29, 22-400 Zamość  
✉ [w.kom@onet.eu](mailto:w.kom@onet.eu)

**N**a stanowisku 3 w Czerniczynie<sup>1</sup> w latach 1981-1985 przebadano powierzchnię 225 m<sup>2</sup> w obrębie 20 wykopów. Odkryto 32 pochówki szkieletowe, 14 obiektów osadniczych oraz 5 skupisk ceramiki lub kości, datowanych od wczesnej epoki brązu aż po późne średniowiecze. Sześć pochówków kultury mierzanowickiej (dalej KM) z wczesnego okresu epoki brązu jest przedmiotem niniejszego opracowania.

<sup>1</sup> Okoliczności odkrycia stanowiska opisano w artykule A. Korkowskiego i W. Komana w tym tomie.



Ryc. 1. Czerniczyn stan. 3. Plan odkrytych obiektów, kolorem czerwonym oznaczono groby kultury mierzanowickiej (wg W. Koman, A. Kokowski, oprac. A. Hyrczała, B. Bartecki, przerys. R. Ratajczak).

Fig. 1. Czerniczyn site 3. Plan of discovered features, red colour marks graves of the Mierzanowice culture (according to W. Koman and A. Kokowski, elaboration by A. Hyrczała and B. Bartecki, copy by R. Ratajczak).

## Opis grobów<sup>2</sup>

### Grób 1, wykop 1/1981

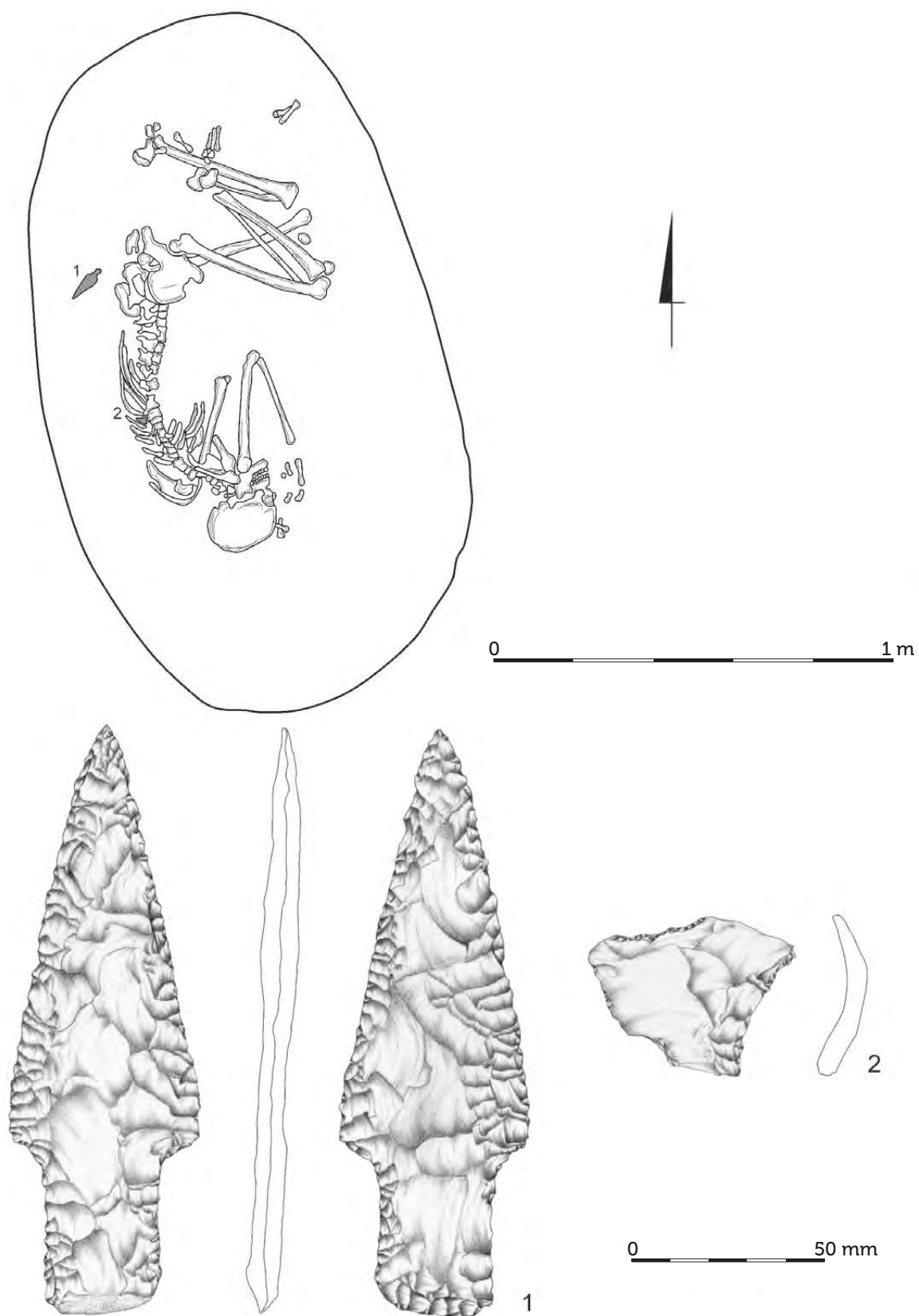
Pochówek zarejestrowany został na powierzchni przez właściciela pola. W sąsiedztwie materiału kostnego pochodzącego z tego miejsca znaleziono krzemienne płaszcze. Jama grobowa o wymiarach 200 x 100 cm i miąższości ok. 15 cm, kształtem zbliżona do prostokąta o zaokrąglonych narożnikach, usytuowana była na linii N-S. Kości ludzkie zagięły.

<sup>2</sup> Analizy antropologiczne omawianych szkieletów wykonała B. Borowska-Strugińska, szczegółowe informacje w jej artykule w tym tomie.

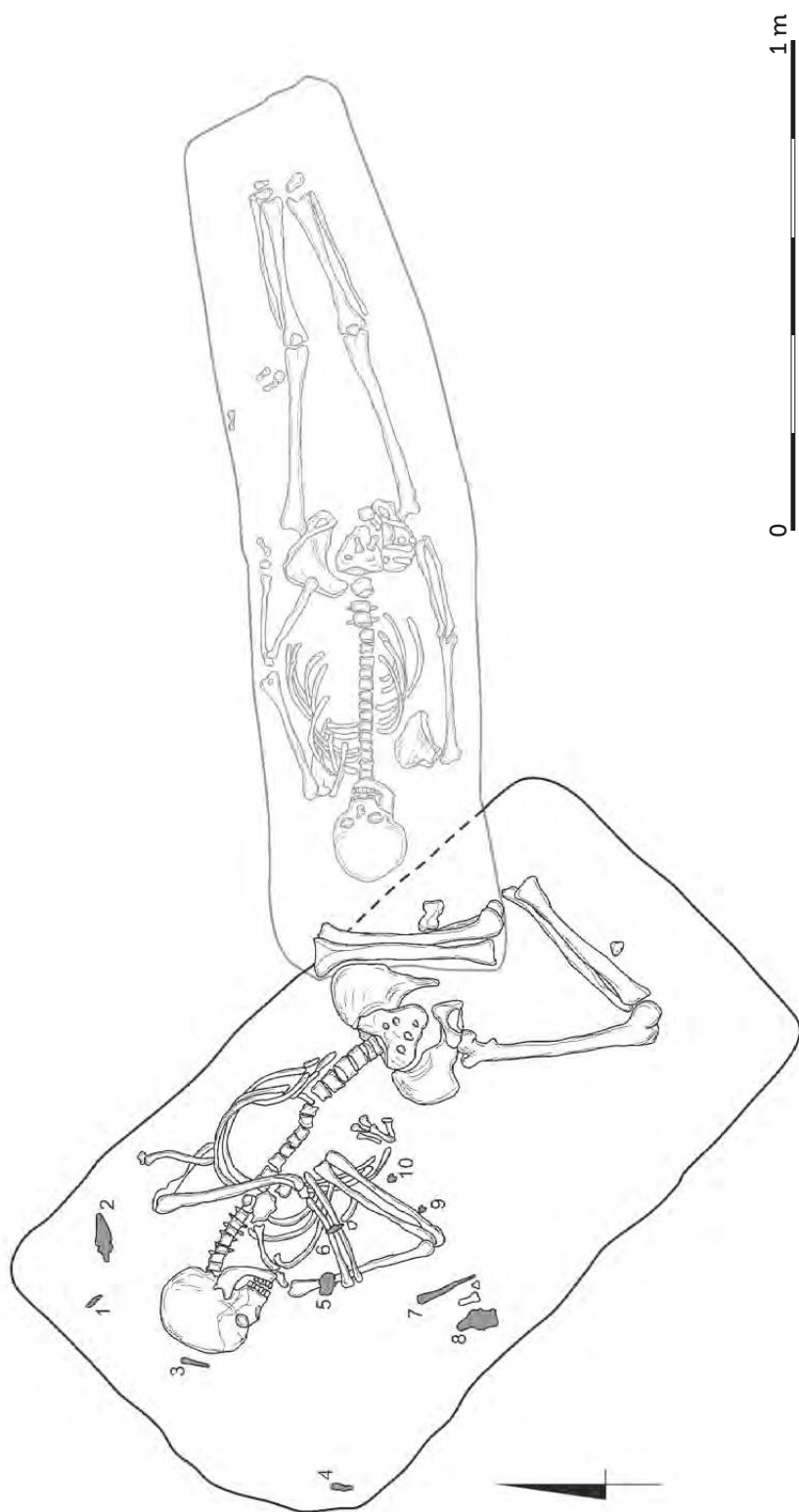
Wyposażenie: krzemieniany grot z trzonkiem znaleziony na powierzchni przy szczątkach kostnych.

### Grób 3 (ryc. 2, 18), wykop 6/1982

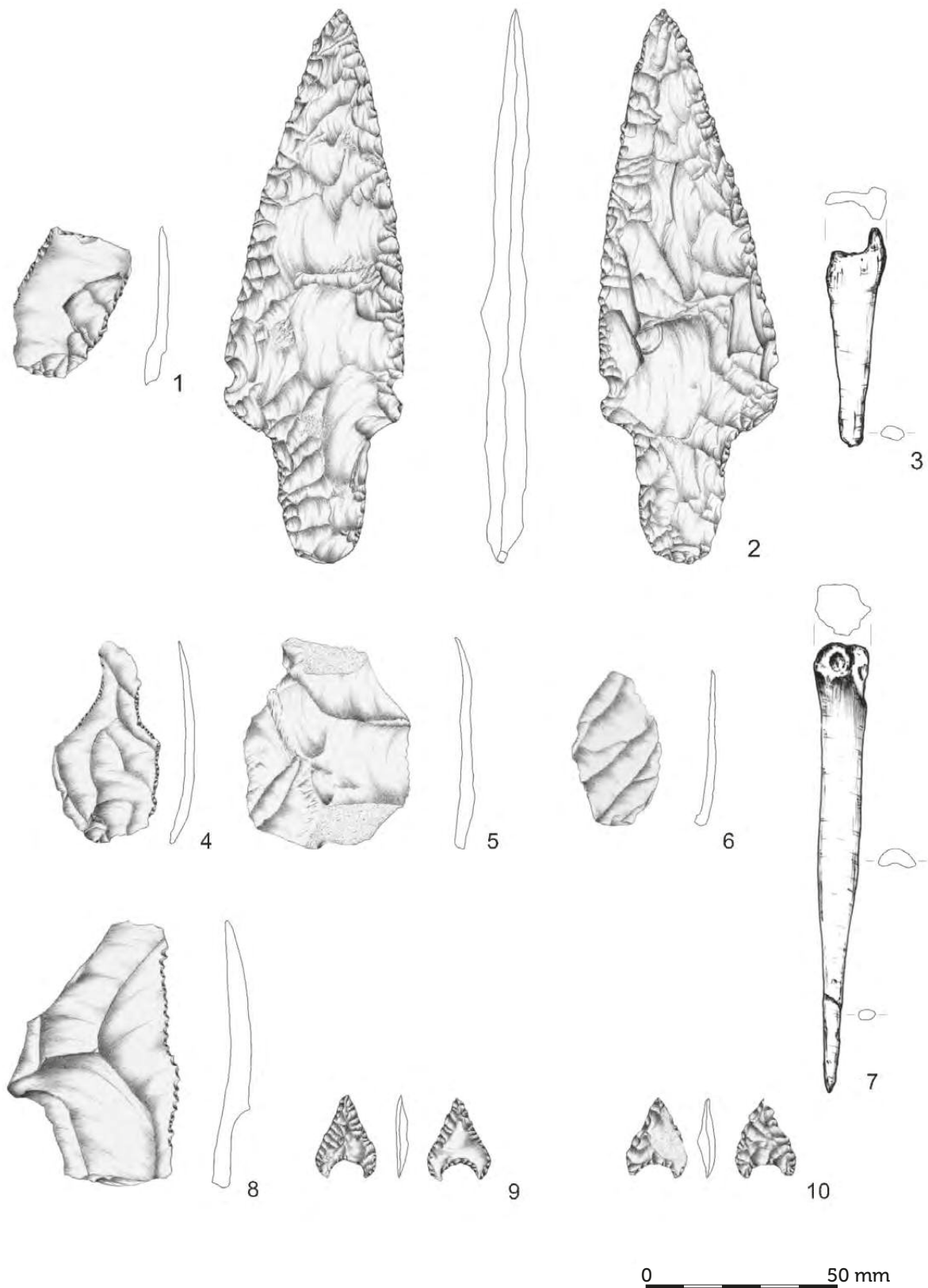
Owalna jama o wymiarach 170 x 100 cm usytuowana była wzdłuż osi N-S z odchyleniem na E. Strop jamy grobowej został naruszony przez pochówek średniowieczny (nr 2). Szkielet znajdował się na dnie jamy, na głębokości 65-77 cm od współczesnej powierzchni gruntu. Należał do osobnika płci męskiej w wieku *maturus*, ułożony był w pozycji skurczonej na prawym boku, z głową na S. Kończyny górne zmarłego były zgięte



Ryc. 2. Czerniczyn stan. 3. Plan grobu 3 z wyposażeniem: 1 – płaszczce, 2 – skrobacz (rys. W. Koman, K. Piątkowska, przerys. R. Ratajczak).  
 Fig. 2. Czerniczyn site 3. Plan of grave 3 with furnishings: 1 – projectile point, 2 – scraper (figure by W. Koman and K. Piątkowska, copy by R. Ratajczak).

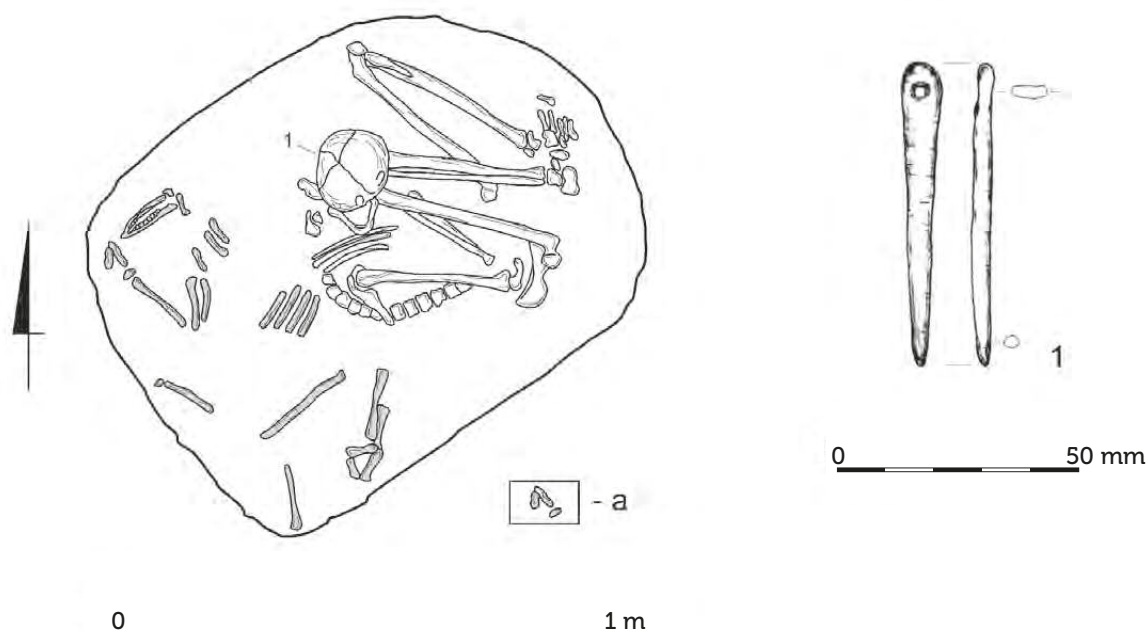


Ryc. 3. Czerniczyn stan. 3. Plan grobu 11 (rys. W. Koman, przerys. R. Ratajczak).  
 Fig. 3. Czerniczyn site 3. Plan of grave 11 (figure by W. Koman, copy by R. Ratajczak).



Ryc. 4. Czerniczyn stan. 3. Wyposażenie grobu 11: 1 – narzędzie odtupkowe, 2 – płaszcz, 3 – szydło, 4 – skrobacz, 5-6 – odtupki, 7 – szydło, 8 – narzędzie odtupkowe, 9-10 – grociki, 1-2, 4-6, 8-10 – krzemień, 3, 7 – kość (rys. K. Piątkowska, B. Bartecki, przerys. R. Ratajczak).

Fig. 4. Czerniczyn site 3. Grave 11 furnishings: 1 – flaked tool, 2 – projectile point, 3 – awl, 4 – scraper, 5-6 – flakes, 7 – awl, 8 – flaked tool, 9-10 – arrowheads. 1-2, 4-6, 8-10 – flint, 3, 7 – bone (figure by K. Piątkowska and B. Bartecki, copy by R. Ratajczak).



Ryc. 5. Czerniczyn stan. 3. Plan grobu 19 z wyposażeniem: 1 – igła kościana, a – kości zwierzęce (rys. W. Koman, przerys. R. Ratajczak).  
 Fig. 5. Czerniczyn site 3. Plan of grave 19 with furnishings: 1 – bone needle, a – animal bones (figure by W. Koman, copy by R. Ratajczak).

w łokciach i skierowane na S. Stwierdzono przebyte choroby w postaci m.in. schorzenia aparatu żucia (próchnica, utrata zębów) oraz zmiany destrukcyjne na trzonach kręgów szyjnych.

Wyposażenie: krzemienny grot z trzonkiem (ryc. 2: 1) obok prawej kości biodrowej, skrobacz wykonany na odłupku (ryc. 2: 2) bezpośrednio przy kręgosłupie na wysokości odcinka piersiowego.

Datowanie <sup>14</sup>C szkieletu: Poz-86129 - 3700 ± 30 BP<sup>3</sup>.

### Grób 11 (ryc. 3, 19, 23), wykop 6B/1982

Jama grobowa kształtem zbliżona do prostokąta o zaokrąglonych narożnikach miała wymiary 155 x 85 cm i usytuowana była w przybliżeniu na osi NW-SE. W jej stropie zarejestrowano prostokątny ślad po słupie (na podstawie informacji zawartej w dzienniku badań). Szkielet znajdował się na dnie jamy, na głębokości 84-90 cm. Należał do osobnika płci męskiej w wieku *maturus/senilis*, ułożony był na plecach, z czaszką i podgiętymi kończynami dolnymi zwróconymi na prawy bok, z głową na NW. Stwierdzono zmiany patologiczne

w postaci m.in. schorzenia aparatu żucia (próchnica, utrata zębów) oraz ślad po złamaniu lewej kości promieniowej. Wschodnia część jamy grobowej została zniszczona przez pochówki średniowieczne (nr 9 i 12). Naruszone przez wkop grobu 12 kości lewej kończyny dolnej zostały nieznacznie przemieszczone, a następnie zdeponowane w zachodniej części jamy grobowej.

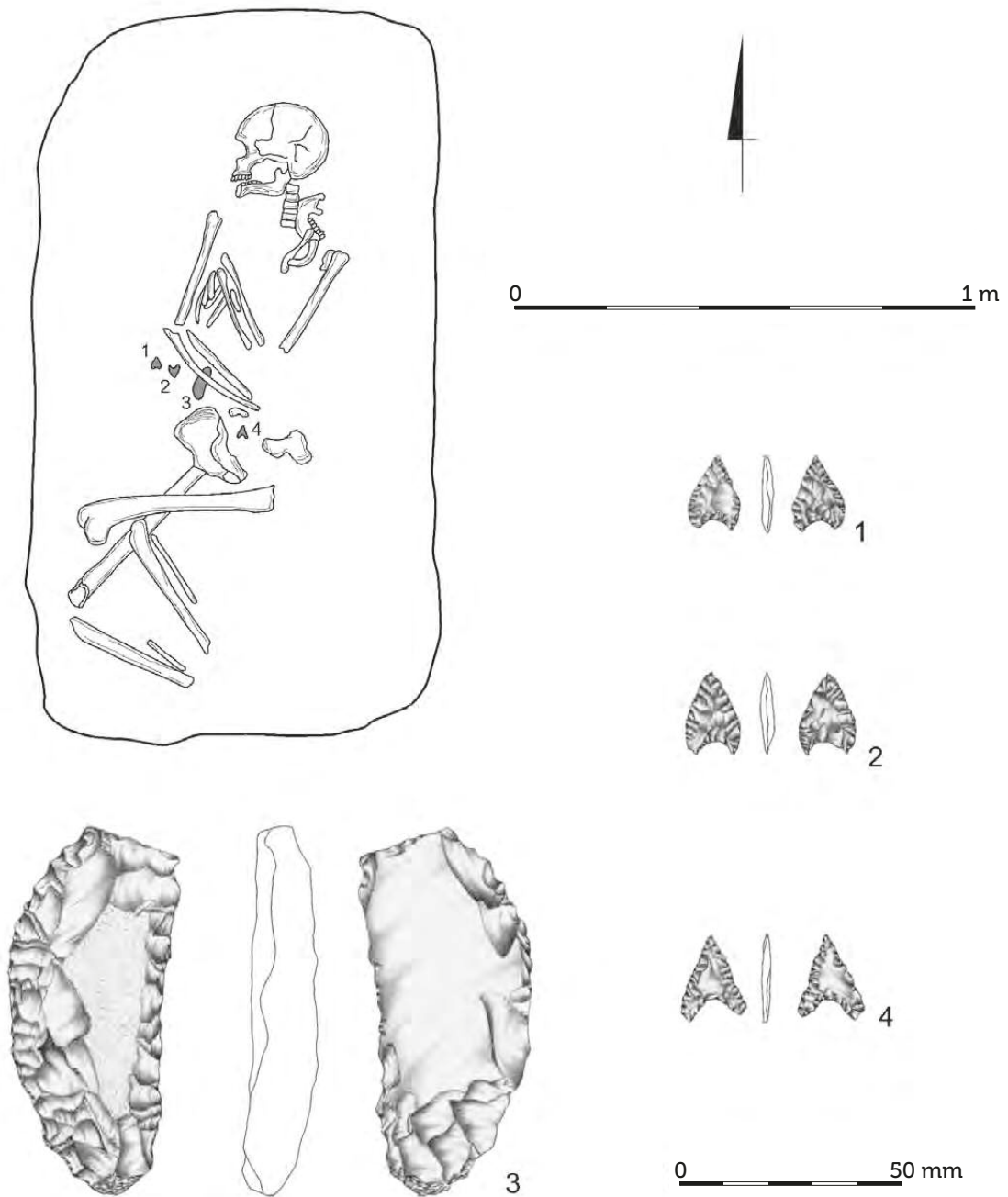
Wyposażenie: narzędzie odłupkowe (ryc. 4: 1) i grot krzemienny (ryc. 4: 2) za czaszką w narożniku N jamy grobowej, szydło kościane (ryc. 4: 3) bezpośrednio przy kości ciemieniowej czaszki, skrobacz krzemienny (ryc. 4: 4) w narożniku W jamy, fragment odłupka krzemiennego (ryc. 4: 5) na prawej kości ramieniowej, odłupek krzemienny (ryc. 4: 6) na lewym przedramieniu, szydło kościane (ryc. 4: 7) i narzędzie odłupkowe (ryc. 4: 8) przy prawym łokciu, dwa grociki krzemienne (ryc. 4: 9-10) poniżej prawego przedramienia.

Datowanie <sup>14</sup>C szkieletu: Poz-86131 - 3645 ± 35 BP.

### Grób 19 (ryc. 5, 20, 24), wykop 11A/1983

Jama grobowa kształtem zbliżona do kwadratu o zaokrąglonych narożnikach miała wymiary 105 x 80 cm. Szkielet leżał na dnie jamy, na głębokości 56-72 cm od powierzchni. Należał praw-

<sup>3</sup> Datowania wykonano w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym.



Ryc. 6. Czerniczyn stan. 3. Plan grobu 25 z wyposażeniem: 1-2, 4 – grociki, 3 – skrobacz (rys. W. Koman, K. Piątkowska, przerys. R. Ratajczak).

Fig. 6. Czerniczyn site 3. Plan of grave 25 with furnishings: 1-2, 4 – arrowheads, 3 – scraper (figure by W. Koman and K. Piątkowska, copy by R. Ratajczak).

dopodobnie do osobnika płci żeńskiej w wieku *maturus*, ułożony był w pozycji silnie skurczonej na lewym boku, z głową na W. Stwierdzono zmiany patologiczne w postaci m.in. schorzenia aparatu żucia (próchnica, utrata zębów) oraz skoliozy kręgosłupa.

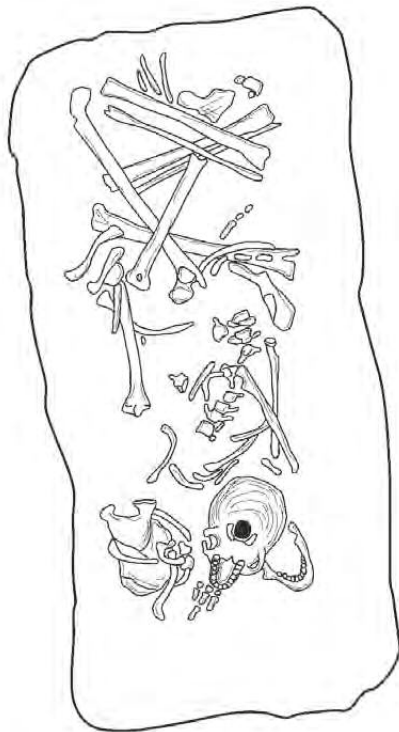
Wyposażenie: szpila wykonana z kości zwierzęcej (ryc. 5: 1) bezpośrednio pod głową zmarłej.

Za głową, w części W jamy grobowej, znajdował się szkielet młodej owcy pozbawiony czaszki<sup>4</sup>.

Datowanie <sup>14</sup>C szkieletu: Poz-86134 - 3640 ± 35 BP.

<sup>4</sup> Więcej informacji w artykule J. Piątkowskiej-Mateckiej w tym tomie.





0 1 m

Ryc. 7. Czerniczyn stan. 3. Plan grobu 26 (rys. W. Koman, przerys. R. Ratajczak).  
Fig. 7. Czerniczyn site 3. Plan of grave 26 (figure by W. Koman, copy by R. Ratajczak).

### Grób 25 (ryc. 6, 21, 25), wykop 12/1984

Jama grobowa kształtem zbliżona do prostokąta o zaokrąglonych narożnikach usytuowana na linii N-S miała wymiary 150 x 85 cm. Szkielet leżał na dnie jamy, na głębokości 60-70 cm od powierzchni. Należał do osobnika płci męskiej w wieku wczesny *adultus*, ułożony był na plecach, z głową i podgiętymi kończynami dolnymi zwróconymi na prawy bok, z głową na N. Stwierdzono zmiany patologiczne w postaci m.in. hipoplazji szkliwa, *cribra orbitalia* drugiego stopnia i zrośniętych kręgów szyjnych.

Wyposażenie: trzy grociki krzemienne (ryc. 6: 1, 2, 4) i skrobacz krzemienisty (ryc. 6: 3) przy prawym przedramieniu.

Datowanie <sup>14</sup>C szkieletu: Poz-86135 - 3685 ± 35 BP.

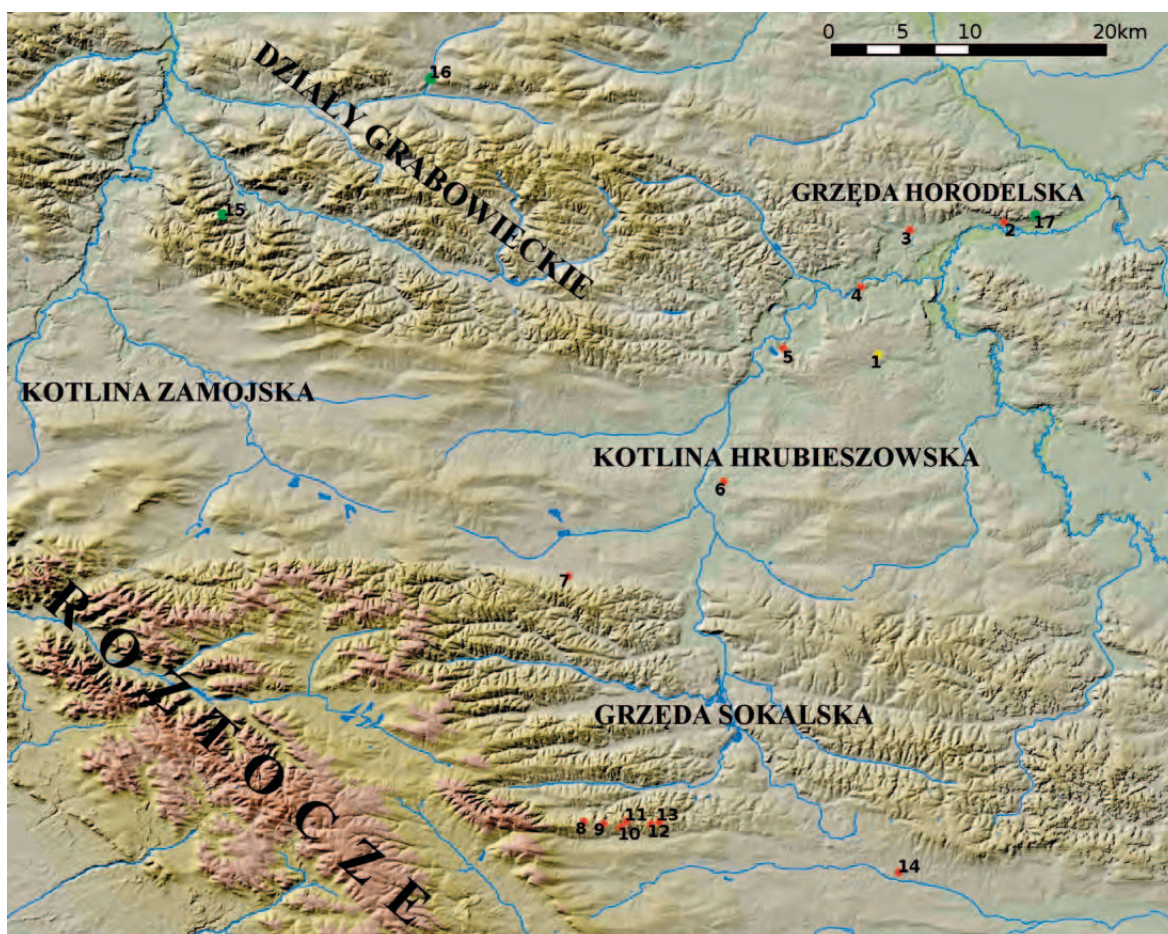
### Grób 26 (ryc. 7, 22), wykop 12/1984

Jama grobowa kształtem zbliżona do prostokąta o zaokrąglonych narożnikach i o wymiarach 140 x 65 cm usytuowana była na linii

N-S. Szkielet leżał na dnie jamy, na głębokości 50-65 cm od powierzchni. Należał do osobnika płci żeńskiej w wieku *maturus/senilis*. Z uwagi na silne przemieszanie kości w obrębie klatki piersiowej pierwotny układ szkieletu jest trudny do określenia. Czaszka znajdowała się w części S jamy grobowej. Kości kończyn dolnych zachowane w porządku anatomicznym wskazują, że zmarłą pochowano na lewym boku. Stwierdzono zmiany patologiczne w postaci m.in. schorzenia aparatu żucia (próchnica, utrata zębów, ślad po ropniu) i dysplazji stawu biodrowego.

Wyposażenie: rozległe ślady tlenku miedzi widoczne na czaszce, żuchwie, obojczyku, żebrach, miednicy i paliczkach wskazują na obecność miedzianych ozdób, w które była wyposażona zmarła. Przedmioty te się nie zachowały. Mogły zostać wyrabowane w pradziejach lub uległy całkowitemu rozkładowi.

Datowanie <sup>14</sup>C szkieletu: Poz-86136 - 3680 ± 35 BP.



Ryc. 8. Stanowiska kultury mierzanowickiej (1-14) i kultury strzyżowskiej (15-17) wspomniane w tekście: 1 – Czerniczyn stan. 3, 2 – Strzyżów stan. 1, 3 – Moroczyn stan. 44, 4 – Hrubieszów stan. 12, 5 – Gozdów stan. 27, 6 – Turkowice stan. 1, 7 – Zubowice stan. 1, 8 – Nedeżów stan. 25, 9 – Wierszczyca stan. 31, 10 – Łubcze stan. 38, 11 – Łubcze stan. 1, 12 – Łubcze stan. 25, 13 – Łubcze stan. 37, 14 – Machnówek stan. 1, 15 – Stryjów stan. 30, 16 – Horodysko stan. 13, 17 – Rogalin stan. 15 (oprac. B. Bardecki, na podkładzie mapy rzeźby województwa lubelskiego w opracowaniu L. Gawrysiaka 2004).

Fig. 8. Sites of the Mierzanowice culture (1-14) and the Strzyżów culture (15-17) mentioned in the text: 1 – Czerniczyn site 3, 2 – Strzyżów site 1, 3 – Moroczyn site 44, 4 – Hrubieszów site 12, 5 – Gozdów site 27, 6 – Turkowice site 1, 7 – Zubowice site 1, 8 – Nedeżów site 25, 9 – Wierszczyca site 31, 10 – Łubcze site 38, 11 – Łubcze site 1, 12 – Łubcze site 25, 13 – Łubcze site 37, 14 – Machnówek site 1, 15 – Stryjów site 30, 16 – Horodysko site 13, 17 – Rogalin site 15 (elaboration by B. Bardecki, on the background map of the lie of the land of Lublin province elaborated by L. Gawrysiak 2004).

## Analiza grobów

Na cmentarzysku w Czerniczynie przebadano 6 grobów KM i określono pod względem płci i wieku pięciu osobników w nich złożonych – dwie kobiety i trzech mężczyzn (kości z grobu 1 zaginęły). Z uwagi na fakt, że stanowisko nie zostało przebadane w całości, nie sposób wnioskować ani o jego pierwotnym zasięgu, ani o rozplanowaniu przestrzeni grzebalnej. Dodatkowo, obecność w tym miejscu cmentarzyska średniowiecznego oraz osady z okresu od połowy XIV do XV w.<sup>5</sup> mogła zniszczyć układ stanowiska sepulkralnego z wczesnej epoki brązu. Jednym

z przykładów może być relacja pochówków 11 i 12, w której średniowieczna jama grobowa naruszyła pochówek KM. Pochówki pradziejowe nie zostały dotąd całościowo opracowane, choć wybiórczo publikowano materiały na temat najciekawszych zespołów grobowych czy skupiające się na wyposażeniu grobowym (A. Kokowski 1981; 1982a; 1982b; A. Kokowski, W. Koman 1983a; 1983b; 1984a; 1984b; 1985; W. Koman 1985a, 1985b; 1989; B. Bargieł, J. Libera 2005).

## Stan badań nad obrządkiem pogrzebowym kultury mierzanowickiej

Na terenie południowo-wschodniej Lubelszczyzny, w której skład wchodzi trzy mezoregiony zachodniej części Wyżyny Wołyńskiej (Grzęda

<sup>5</sup> Więcej informacji w tekście T. Dzieńkowskiego w tym tomie.

Horodelska, Kotlina Hrubieszowska i Grzęda Sokalska), odnotowano zaledwie kilkadziesiąt pochówków łączonych z KM, z czego część nie jest potwierdzona chronologicznie (ryc. 8). Na stanowisku 1 w Strzyżowie (gm. Horodło), badanym jeszcze przed II wojną światową przez Z. Podkowińską, natrafiono na 13 grobów ludzkich, spośród których 7 miało układy szkieletów, które można przypisać umownie KM, natomiast jedynie 3 z nich zawierały wyposażenie charakterystyczne dla tej kultury (Z. Podkowińska 1960). Ze stanowiska w Turkowicach (gm. Werbkowice), badanego przez Z. Ślusarskiego, pochodzi 5 grobów omawianej kultury (Z. Ślusarski 1969, s. 88-89; L. Gajewski *et al.* 1970, PL 158). Z kolei na stanowisku 1 w Zubowicach (gm. Komarów-Osada) przebadano 6 pochówków, które można łączyć z KM, wyposażonych m.in. w zausznicę w kształcie wierzbowego liścia, krzemienno nóż, grocik oraz topór kamienny (S. Sadowski 2006, s. 79, 82; E. Kłosińska *et al.* 2010, s. 243-247). Z obszaru południowo-wschodniej Lubelszczyzny znane są również pojedyncze pochówki, na które natrafiano przeważnie przypadkiem. W samym Czerniczynie na stanowisku 4, oddalonym kilkadziesiąt metrów na zachód od cmentarzyska będącego tematem niniejszego opracowania, znaleziono zniszczony szkielet wraz z płaszczem krzemienno (W. Koman 1985a, s. 78). Przez ostatnie kilkanaście lat, dzięki przypadkowym odkryciom, liczba grobów KM nieznacznie się powiększyła. Podczas nadzorów archeologicznych na stanowisku 12 w Hrubieszowie z dokumentowano pochówek kobiety<sup>6</sup>, przy którym znaleziono pojedynczy grocik krzemienno i 2 paciorki kościane (A. Hyrchała 2013, s. 4-5). Z kolei na stanowisku 27 w Gozdowie (gm. Werbkowice) podczas kopania fundamentów naruszono dwa groby. Pierwszy z nich to grób kobiety wyposażony w miedzianą zausznicę w kształcie wierzbowego liścia i kości zwierzęce, drugi to grób mężczyzny bez wyposażenia<sup>7</sup> (A. Hyrchała 2014). Natomiast na stanowisku 44 w Moroczynie (gm. Hrubieszów), także w wyniku badań

ratowniczych, odkryto grób mężczyzny wyposażony w krzemienno grot z trzonkiem, grocik, zawieszkę z szabli dzika i fragment kościanego narzędzia (A. Mucha 2015, s. 9-11; 2016, s. 20-21). Są to jednak sporadyczne przypadki, a stan badań dla tego obszaru jest wciąż niezadowalający. Na terenie Grzędy Sokalskiej podczas badań kurhanów kultury ceramiki sznurowej (dalej KCSz) odkryto 16 grobów, które można przyporządkować KM (J. Machnik *et al.* 2009, s. 252). Stanowisko w Czerniczynie, choć przebadane częściowo, stanowi obecnie jeden z najważniejszych punktów odniesienia dla dalszych rozważań na temat obrządku pogrzebowego KM w tym regionie.

### Formy grobów i ułożenie zmarłych

Odnotowane w trakcie badań na cmentarzysku KM jamy grobowe miały zarysy prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami lub owalu. Głębokość jam grobowych wahała się od 15 do 90 cm. Należy jednak przypomnieć, że użytkowanie terenu w okresie średniowiecza, a także wyrównywanie terenu w latach 70. XX w. oraz prowadzone tu prace rolnicze i melioracyjne, miały negatywny wpływ na zakres pozyskanych informacji. Duże było również zróżnicowanie orientacji jam grobowych względem stron świata. Zorientowane były na osiach N-S, N-S z odchyleniem na E, NW-SE. Pewną prawidłowość w lokowaniu pochówków w przestrzeni cmentarzyska zauważyć można w przypadku grobów 26, 3 i 11, znajdujących się w zbliżonej odległości od siebie i układających się wzdłuż linii NE-SW. Być może były oznaczone na powierzchni w sposób, który współcześnie nie jest możliwy do określenia. Obecność śladu po słupie odnotowana w stropie grobu 11 mogła być pozostałością po takich właśnie elementach w przestrzeni cmentarzyska. Na stanowisku odkryto dodatkowo skupiska kości ludzkich nr 2, 3, 4, 5, których nie przyporządkowano kulturowo. Mogą być one zniszczonymi grobami z epoki brązu bądź też z okresu średniowiecza. Z powierzchni stanowiska pochodzą kolejne płaszcze z wyodrębnionym trzonkiem, a także fragment topora kamiennego, przekazane ekspedycji przez właściciela terenu w 1983 r. Niestety nie udało się określić

<sup>6</sup> Analizę antropologiczną przeprowadziła B. Borowska-Strugińska, maszynopis w archiwum Muzeum im. ks. S. Staszica w Hrubieszowie.

<sup>7</sup> Patrz przypis 6.

dokładnego miejsca, w którym odnalazł on za-  
bytki, ale do liczby 6 grobów z wczesnej epoki  
brązu należy doliczyć przynajmniej jeden zu-  
pełnie zniszczony.

Na cmentarzysku w Czerniczynie, zgodnie  
z kanonem zaobserwowanym w KM (J. Mach-  
nik 1978, s. 56; S. Kadrow, A i J. Machnikowie  
1992, s. 95), szkielety mężczyzn (groby 3, 11, 25)  
ułożone były na prawym boku, natomiast kob-  
iet (groby 19, 26) na boku lewym. Dyskusyjny  
może być jedynie układ pochówku w grobie  
26, gdzie odnaleziono szkielet osobnika płci  
żeńskie w pozycji trudnej do określenia ze  
względu na wtórne przemieszanie szczątków.  
Zachowane w porządku anatomicznym kości  
nóg wskazują na złożenie zmarłej na lewym  
boku, zgodnie ze zwyczajem pogrzebowym KM.  
Głowy mężczyzn skierowane były na S, NW i N  
z twarzą zwróconą na E, S i W. Głowy kobiet  
usytuowane były na W i S. W grobach męskich  
zaobserwowano w dwóch przypadkach ułoże-

nie kończyn górnych, zgiętych w łokciach pod  
kątem ok. 90°, na tułowiu i w jednym przy-  
padku zgiętych w łokciach z dłońmi złożony-  
mi przy głowie. W grobie żeńskim nr 19 ręce  
również spoczywały z dłońmi przy głowie, na-  
tomiał w drugim przypadku nie jest to moż-  
liwe do określenia z powodu przemieszanych  
kości szkieletu. Kończyny dolne tak mężczyzn,  
jak i kobiet zgięte były w kolanach pod kątem  
ok. 45°, tylko w grobie 19 zgięto je pod kątem  
maksymalnie ostrym.

### Wyposażenie grobowe

Nawet wobec niewielkiej ilości pochówków po-  
chodzących z cmentarzyska KM w Czerniczynie,  
wydzielić można kilka kategorii przedmiotów  
wchodzących w skład wyposażenia grobowego.

### Wyroby krzemienne i kamienne

Dominującą liczbę przedmiotów składanych  
do grobu wraz ze zmarłym stanowiły narzę-



Ryc. 9. Płoscza krzemienne z cmentarzyska kultury mierzanowickiej w Czerniczynie (fot. A. Hyrchata).  
Fig. 9. Flint projectile points from the cemetery of the Mierzanowice culture in Czerniczyn (photograph by A. Hyrchata).



Ryc. 10. Czerniczyn stan. 3. Wyposażenie krzemienne z grobu 11 (fot. A. Hyrchala).  
 Fig. 10. Czerniczyn site 3. Flint furnishings of grave 11 (photograph by A. Hyrchala).

dzia krzemienne wykonane z surowca wołyńskiego, tylko w grobie 11 znajdował się grocik wykonany z krzemienia czekoladowego. W grobach 1, 3, 11 oraz na powierzchni stanowiska odkryto charakterystyczne krzemienne grotypłaszcza (ryc. 9), które stały się podstawą do wydzielenia typu Czerniczyn-Torczyń (J. Libera 2001, s. 80; B. Bargieł, J. Libera 2005, s. 19-20). Dwa egzemplarze znalezione w grobach męskich ułożone były za miednicą lub za głową zmarłego, natomiast pierwotne umiejscowienie dwóch kolejnych nie jest możliwe do odтворzenia. Ponadto w męskich grobach odkryto łącznie pięć krzemiennych grocików strzał (gro-

by 11 i 25), z czego cztery to okazy sercowate, a jeden trójkątny. Grociki ułożone były poniżej prawych przedramion na wysokości pasa i miednicy, w ilości dwóch i trzech egzemplarzy w grobie. W wyposażeniu pochówków znajdowało się jeszcze pięć skrobaczy krzemiennych, dwa narzędzia odłupkowe oraz dwa odłupki złożone w różnych miejscach jamy grobowej (w pobliżu prawych górnych kończyn, w okolicy głowy czy w okolicy odcinka piersiowego kręgosłupa). Wszystkie te przedmioty stanowiły wyposażenie grobów męskich (ryc. 10, 11).

Z powierzchni stanowiska w Czerniczynie pochodzi część obuchowa topora kamiennego



Ryc. 11. Czerniczyn stan. 3. Wyposażenie krzemienne z grobu 25 (fot. A. Hyrchata).  
Fig. 11. Czerniczyn site 3. Flint furnishings of grave 25 (photograph by A. Hyrchata).

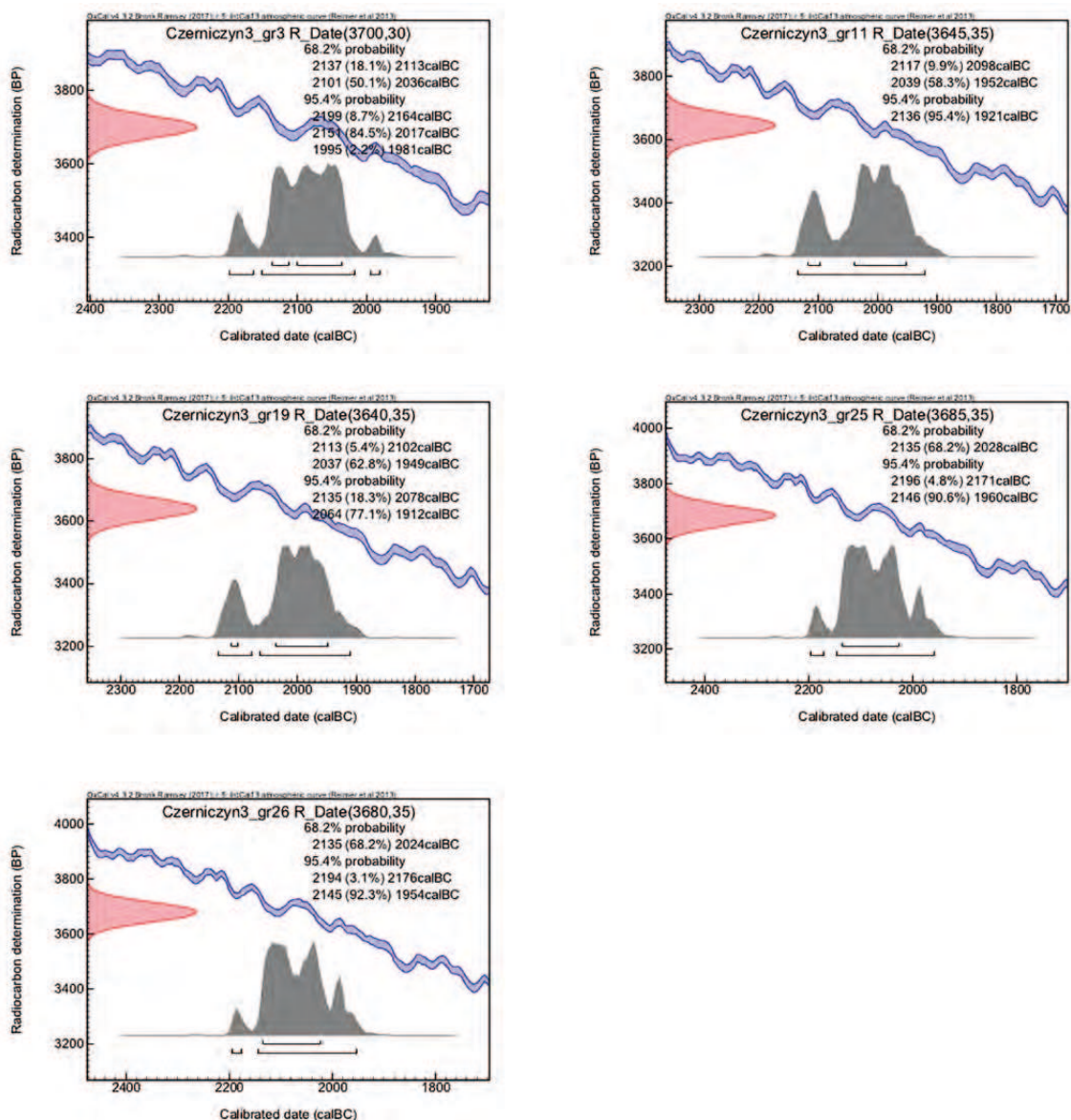
(ryc. 12). Nie sposób określić, czy stanowił on wyposażenie zniszczonego pochówku, czy znalazł się tam w innych okolicznościach. Niemniej pod względem morfologicznym egzemplarz ten wpisuje się w kanon wyrobów kamiennych używanych przez społeczności KM. Analogię w grobie mierzanowickim można odnaleźć w Łubczu na stanowisku 37 (J. Machnik *et al.* 2009, s. 103, ryc. 75: 5). Przedmioty krzemienne i kamienne zostały szczegółowo przeanalizowane w rozdziale M. Dobrzyńskiego i K. Piątkowskiej (w tym tomie).



Ryc. 12. Czerniczyn stan. 3. Topór kamienny znaleziony na powierzchni stanowiska (fot. A. Hyrchata).  
Fig. 12. Czerniczyn site 3. Stone axe discovered on the surface of the site (photograph by A. Hyrchata).

### Wyroby z kości zwierzęcych

Wśród darów grobowych składanych zmarłym na cmentarzysku w Czerniczynie znalazły się także przedmioty wykonane z kości zwierzęcych (groby 11 i 19). W grobie męskim nr 11 odnotowano dwa szydła z kości owcy lub kozy, o długości 5,5 i 11,3 cm, ułożone obok głowy i przy prawej kości ramiennej (ryc. 4: 3, 4: 7). Choć forma tego typu narzędzi ma długą chronologię – i w związku z tym nie może być wyznacznikiem chronologicznym – to brak dla nich analogii w pochówkach KM na Lubelszczyźnie. Analogie do takiego wyposażenia grobowego znajdziemy dopiero w Żernikach Górnych (pow. buski) (A. Kempisty 1978, s. 311) czy w Torczyńcu na terenie Ukrainy (J. Fitzke 1975, s. 55-56). W przypadku drugiego wymienionego stanowiska trudno jednoznacznie przyporządkować odnalezione tam egzemplarze do KM, gdyż cmentarzysko to jest wielokulturowe i zawiera również groby kultury strzyżowskiej (dalej KS). Natomiast w grobie 19, prawdopodobnie żeńskim, bezpośrednio przy czaszce odnaleziono kościaną igłę długości 6 cm (ryc. 5: 1). Analogiczne przedmioty znajdowano w wyposażeniach pochówków na stanowisku 1 w Mierzanowicach (J. T. Bąbel 2013, s. 140). Wyjątkowy charakter ma pozostałe wyposażenie zmarłej z grobu 19. W części SW jamy grobowej spoczywał szkielet owcy pozbawiony czaszki. W wyposażeniu grobów KM rejestrowano kości zwierzęce w postaci fragmentów szkieletów należących do małych przeżuwaczy, bydła, psów, żółwi czy ryb (*ibidem*, s. 154). Składano do grobów również same zwierzęta wraz z wyposażeniem, czego najbardziej znanym przykładem jest pochówek psa ze Strzyżowa wyposażony w dwa naczynia (J. Gurba 1950). Jednak niewiele jest przykładów pochówków ludzko-zwierzęcych, do których możemy zaliczyć grób 19. Bezpośrednią analogię można odnaleźć na odległym terenie Słowacji, gdzie na cmentarzysku KM w miejscowości Veselé odkryto grób chłopca wraz ze szkieletem kozy/owcy (B. Kołodziej 2010, s. 293). Przedmioty wykonane z kości oraz szczątki owcy zostały szczegółowo przeanalizowane przez J. Piątkowską-Małecką (w tym tomie).



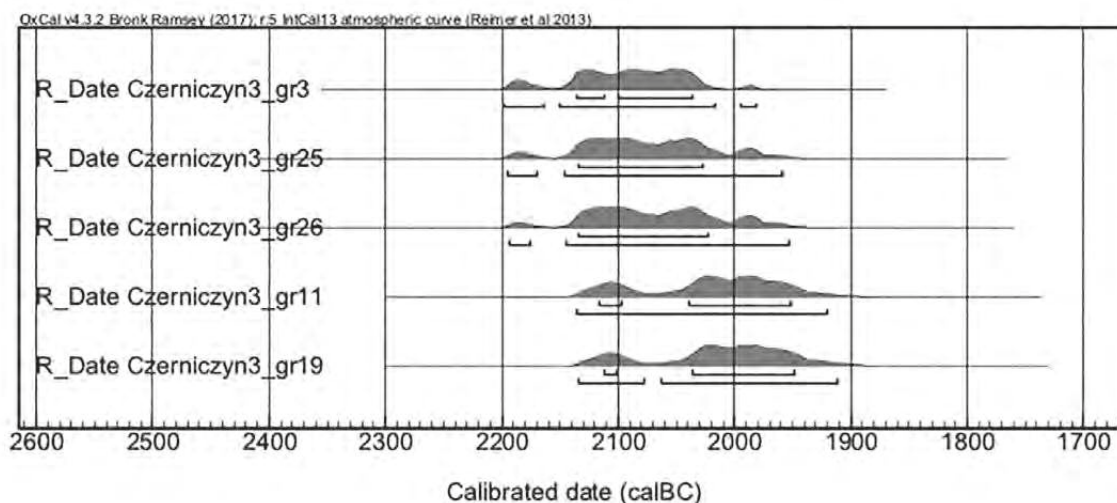
Ryc. 13. Czerniczyn stan. 3. Oznaczenia radiowęglowe grobów 3, 11, 19, 25 i 26. Do kalibracji wykorzystano program OxCal v4.3.2. Bronk Ramsey (2017).  
 Fig. 13. Czerniczyn site 3. Radiocarbon datings for graves 3, 11, 19, 25 and 26. Calibrated by OxCal v4.3.2. Bronk Ramsey (2017).

## Wyroby miedziane

W grobie kobiecym nr 26 na kościach szkieletu zaobserwowano zielone przebarwienia pozostawione przez utleniające się przedmioty z miedzi. Wprawdzie żadnych miedzianych zabytków nie odnaleziono, ale ich obecność w grobie jest pewna. Uległy one rozkładowi, bądź zostały wyrabowane jeszcze w pradziejach. W grobach KM odnotowujemy miedziane ozdoby w postaci blaszek, płytek, zausznic w kształcie wierzbowego liścia, a nawet bransolet czy naszyjników.

## Chronologia

Przy analizie wyposażenia grobów z cmentarzyska w Czerniczynie uwagę zwraca brak naczyń glinianych, których cechy morfologiczne i stylistyczne były podstawą do opracowania przez S. Kadrowa i J. Machnika (1997) chronologii, faz i grup KM. W analizie chronologicznej na podstawie wyposażenia możemy uwzględnić jedynie przedmioty krzemienne, z których najbardziej charakterystyczne będą płoszcza-groty. Pochówki ze skurczonymi szkieletami

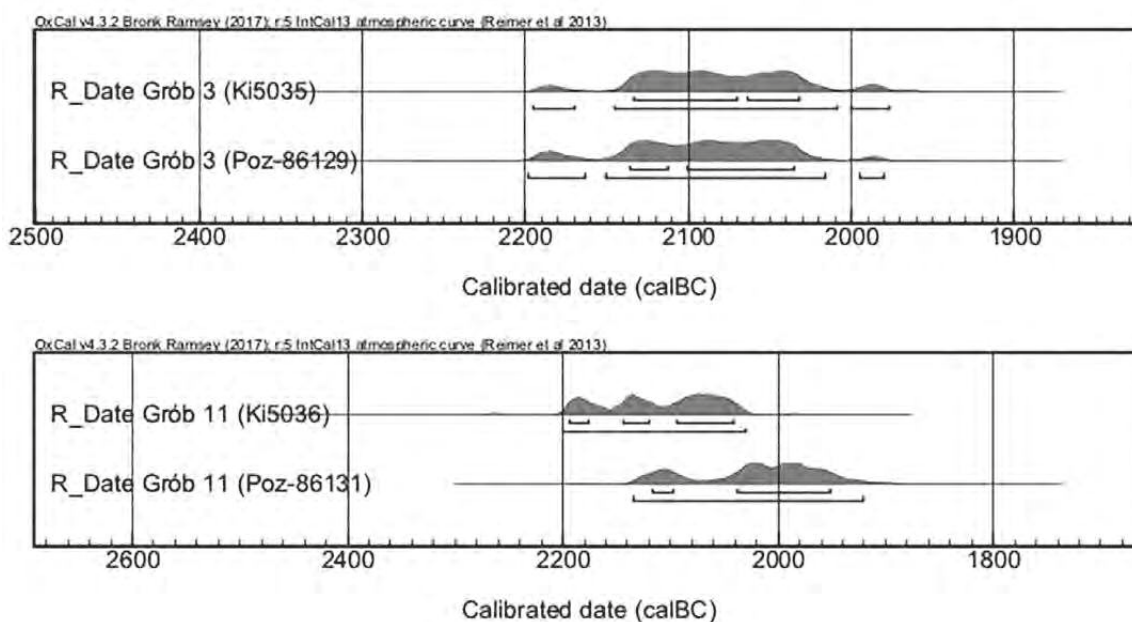


Ryc. 14. Czerniczyn stan. 3. Graficzny rozkład prawdopodobieństwa oznaczeń radiowęglowych. Do kalibracji wykorzystano program OxCal v4.3.2. Bronk Ramsey (2017).

Fig. 14. Czerniczyn site 3. Graphic distribution of the probability of radiocarbon datings. Calibrated by OxCal v4.3.2. Bronk Ramsey (2017).

wyposażone w ostrza krzemienne z trzonkiem typu Czerniczyn-Torczyń B. Bargieł i J. Libera datują na wczesną fazę KM (B. Bargieł, J. Libera 2005, s. 15). Kolejną kategorią zabytków krzemienych mogących świadczyć o wczesnobrązowej chronologii są grociki krzemienne, których stosunkowo szeroka „sercowata” forma ze skrzydełkami wywiniętymi do wewnątrz,

z wyjątkiem egzemplarza z grobu 25 (ryc. 6: 4), odbiega stylistycznie od starszych form schyłkowoneolitycznych. Jednocześnie morfologicznie różnią się one także od znacznie smuklejszych egzemplarzy charakterystycznych dla KS. Zdecydowanie więcej informacji uzyskujemy dzięki datowaniom radiowęglowym prób pozyskanych z kości z grobów 3, 11, 19, 25 i 26.



Ryc. 15. Czerniczyn stan. 3. Porównanie wyników nowych datowań grobów 3 (Poz-86129) i 11 (Poz-86131) z wynikami otrzymanymi wcześniej dla tych obiektów (Ki-5035, Ki-5036).

Fig. 15. Czerniczyn site 3. Comparison of the results of new datings for graves 3 (Poz-86129) and 11 (Poz-86131) with the results of previous datings for these features (Ki-5035, Ki-5036).

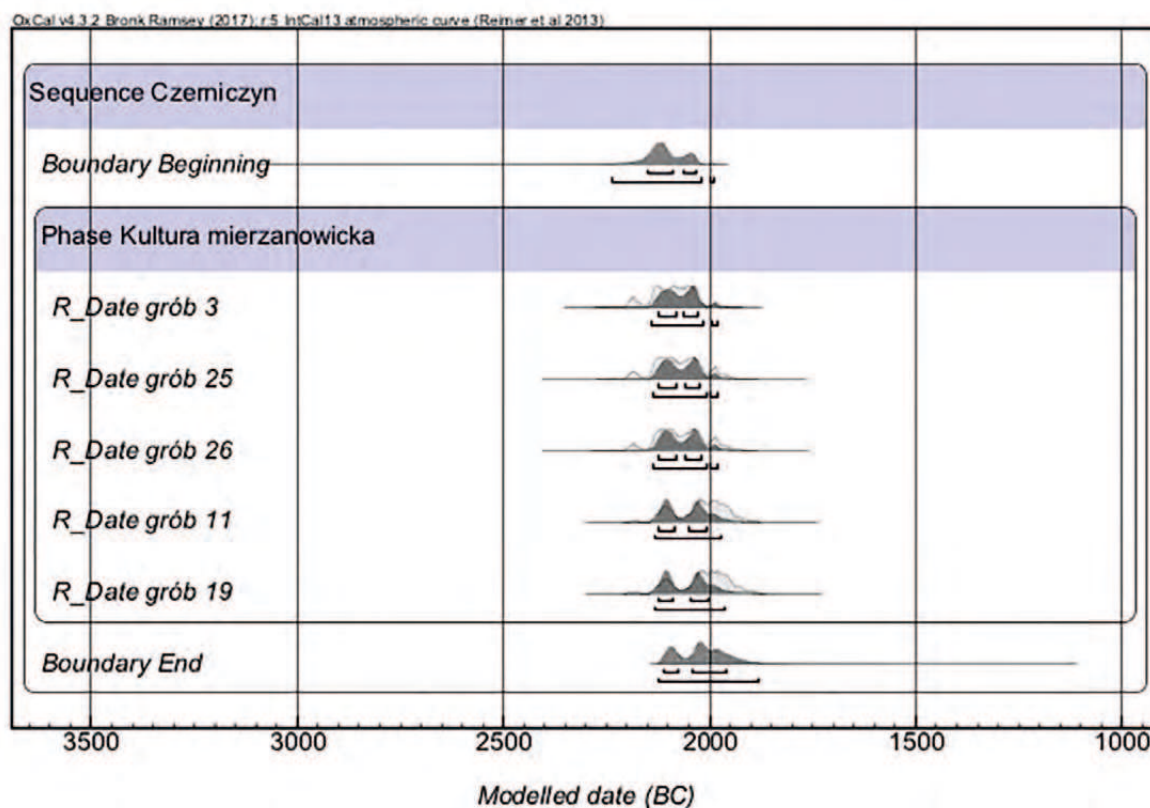


W 2004 r. opublikowane zostały przez B. Bar-giel i J. Liberę (2004, s. 20, ryc. 24: 1, 2) daty  $^{14}\text{C}$  prób pobranych z grobów 3 i 11. Oznaczenia radiowęglowe wykonano wówczas w laboratorium w Kijowie. Datowania uzyskane w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym w 2016 r. odbiegają nieco od poprzednich oznaczeń (ryc. 13, 14). W przypadku grobu 3 różnica jest niewielka. Nowe oznaczenie radiowęglowe dla grobu 3:  $3700 \pm 30$  BP (Poz-86129) jest niemal identyczne z datą uzyskaną w laboratorium kijowskim:  $3690 \pm 30$  BP (Ki-5035) i w żaden sposób nie wpływa na przyporządkowanie tego pochówku do fazy wczesnej KM. Natomiast w przypadku grobu 11 nowe datowanie  $3645 \pm 35$  BP (Poz-86131) różni się od uzyskanej wcześniej daty  $3720 \pm 30$  BP (Ki-5036) (ryc. 15). Niezgodność wyników może mieć różne przyczyny, ale otrzymane rezultaty mieszczą się w datowaniu fazy wczesnej i klasycznej KM.

Uzyskane daty radiowęglowe umieszczają pochówki z Czerniczyna w szerokim przedziale

2137-1949 BC, w granicach dwóch faz chronologicznych KM. Grupa starsza to pochówki 3, 25 i 26, lokowane w przedziale 2137-2020 BC, co mieści się w ramach fazy wczesnej KM, określanej na 2200-2050 BC (S. Kadrow, J. Machnik 1997, s. 44), natomiast grupa młodsza to groby 11 i 19 z przedziałem 2040-1950 BC, co mieści się w ramach fazy klasycznej datowanej na 2050-1950 BC (*ibidem*, s. 72-73). Próbę doprecyzowania chronologii bezwzględnej dla cmentarzyska w Czerniczynie można przeprowadzić przy założeniu równoczesności przebadanych obiektów KM. Za takim modelem przemawiać może niewielki rozmiar cmentarzyska. Wówczas okres jego funkcjonowania z dużym prawdopodobieństwem datować można na lata 2100-2050 BC, czyli późny etap fazy wczesnej KM (ryc. 16).

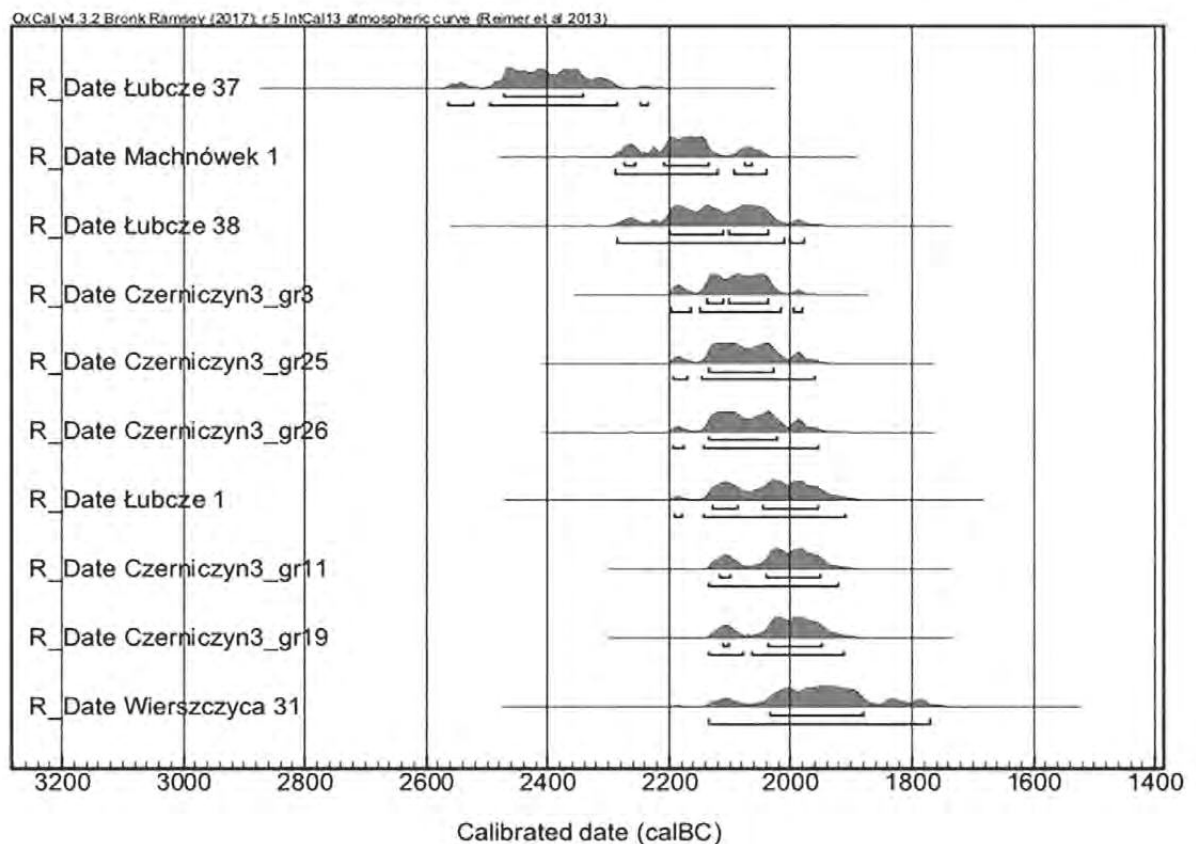
Dla południowo-wschodniej Lubelszczyzny, oprócz wspomnianych powyżej pochówków z Czerniczyna, uzyskano także 6 dat radiowęglowych (pięć prób w laboratorium kijowskim, jedną w laboratorium poznańskim) pochodzą-



Ryc. 16. Czerniczyn stan. 3. Model datowania grobów. W oparciu o program OxCal v4.3.2. Bronk Ramsey (2017).  
Fig. 16. Czerniczyn site 3. Model of grave dating. Based on OxCal v4.3.2. Bronk Ramsey (2017).

cych z grobów KM odkrytych przy okazji badań kurhanów KCSz na Grzędzie Sokalskiej (J. Machnik *et al.* 2009, s. 221, tab. 20) (ryc. 17). W świetle publikowanych wyników, najstarszym pochówkiem KM jest grób 1 w kurhanie 1 na stanowisku 37 w Łubczu (gm. Jarczów), zawierający m.in. topór kamienny oraz gliniany kubek (*ibidem*, s. 229). Na fazę wczesną datowane są pochówki ze stanowiska 38 w Łubczu i stanowiska 1 w Machnówku (gm. Ułhówek). Pierwszy z wymienionych, obok bogatego wyposażenia w przedmioty z miedzi i grociki krzemienne, zawierał również fragmenty kości kilku zwierząt (*ibidem*, s. 111-115, 229). Drugi z pochówków z Machnówka wyposażony był w ceramikę oraz zausznicę w kształcie wierzbowego liścia (*ibidem*, s. 118-119). Najmłodszy, według dat <sup>14</sup>C, na Grzędzie Sokalskiej jest grób 8 w kurhanie 1 na stanowisku 31 w Wierszczy-

cy (gm. Jarczów) o ubogim wyposażeniu, reprezentowanym jedynie przez owalną kościaną tarczkę z asymetrycznym otworem (*ibidem*, s. 161, 164, 230). Zauważalna jest różnica w zestawie darów grobowych KM z obszaru Grzędy Sokalskiej i Kotliny Hrubieszowskiej. W pochówkach odkrywanych w nasypach kurhanów KCSz brak jest charakterystycznych grotów z trzonkiem, natomiast w przypadku cmentarzyska w Czerniczynie zupełnie brak w grobach wyposażenia ceramicznego. Także ilość przedmiotów miedzianych jest zdecydowanie większa w południowej części branego pod uwagę obszaru. Na odnotowane różnice może mieć wpływ chronologia omawianych pochówków. Groby z Czerniczyna, przy założeniu datowania na 2100-2050 BC, wydają się młodsze od pochówków ze stanowisk 37 i 38 w Łubczu i stanowiska 1 w Machnówku. Nie bez znaczenia jest również



Ryc. 17. Zestawienie publikowanych oznaczeń radiowęglowych dla grobów kultury mierzanowickiej z Lubelszczyzny. W oparciu o program OxCal v4.3.2. Bronk Ramsey (2017).

Fig. 17. Compilation of published radiocarbon datings for graves of the Mierzanowice culture from the Lublin region. Based on OxCal v4.3.2. Bronk Ramsey (2017).

wciąż niewystarczający stan badań na rozpatrywanym terenie.

Omawiając sytuację kulturowo-chronologiczną we wczesnej epoce brązu na Lubelszczyźnie, należy odnieść się także do wyników badań kurhanów ze stanowiska 30 w Stryjowie (pow. krasnostawski) położonego na terenie Działów Grabowieckich na Wyżynie Lubelskiej (J. Budziszewski *et al.* 2016). Badane tam kurhany dostarczyły interesujących informacji na temat obrządku pogrzebowego oraz wyposażenia grobowego, jak również poszerzyły bazę danych na temat schyłku neolitu i początków epoki brązu o kilka kolejnych dat radiowęglowych (*ibidem*, s. 403). Szczególnie istotne dla chronologii wczesnej epoki brązu, w tym także dla interpretacji dat <sup>14</sup>C dla pochówków KM w Czerniczynie, są groby odkryte pod kurhanem 1 w Stryjowie. Pod nasypem znajdowały się 4 obiekty, których jednoznaczne przyporządkowanie kulturowe jest trudne. Ich wzajemne relacje oraz fakt, że znajdują się na podobnej głębokości pod jednym wspólnym nasypem, pozwalają wnioskować, że to założenie było zaplanowane i powstało w niedługim odstępie czasu (*ibidem*, s. 402). Dla obszaru Lubelszczyzny we wczesnej epoce brązu jest to sytuacja dotąd niespotykana. Wyposażenie grobowe w postaci przedmiotów miedzianych, kościanych czy grocików krzemienych, odkrytych w jamach pod nasypem, może występować w pochówkach zarówno w KM, jak i w KS. Natomiast ułożenie szkieletów w jamach grobowych w pozycji wyprostowanej lub z lekko podkurzonymi kończynami dolnymi w przypadku wczesnej epoki brązu łączone jest powszechnie z obrządkiem pogrzebowym KS lub z późną fazą KM. Układ ten różni się od charakterystycznego dla fazy wczesnej KM sposobu ułożenia szkieletów w Czerniczynie, gdzie widoczna jest tendencja do silnego podkurczenia kończyn dolnych. Jest to ważny element, który różni te dwa stanowiska o zbliżonej chronologii. Dla grobów spod kurhanu 1 w Stryjowie uzyskano cztery daty radiowęglowe. Mieszczą się one w przedziale ok. 2150-1900 BC, co odpowiadałoby wczesnej oraz klasycznej fazie KM, analogicznie jak ma to miejsce w przypadku pochówków z Czer-

niczyna, których przynależność kulturowa nie budzi wątpliwości, a chronologia mieści się w przedziale 2137-1950 BC. Jednak przy założeniu jednoczasowości grobów spod kurhanu 1 w Stryjowie jego wiek został oszacowany na przedział 2022-1970 BC, co w opinii P. Włodarczaka stanowić może „inicjalny etap nurtu stryżowskiego” (2016, s. 544). To samo założenie jednoczasowości pochówków w Czerniczynie szacuje ich wiek na przedział 2100-2050 BC. W tej sytuacji cmentarzysko KM w Czerniczynie należy traktować jako starsze od założenia sepulkralnego w Stryjowie, co wykazują zarówno wyniki datowania absolutnego, jak i chronologia względna cech rytuału funeralnego, m.in. charakterystyczna dla 2. połowy III tysiąclecia BC podkurczona pozycja zmarłego. Wyprostowana pozycja pochówków w Stryjowie zdaje się wprowadzać nowe „stryżowskie” zasady do kanonu ułożenia szkieletów na przełomie III i II tysiąclecia BC.

Dla wyjaśnienia sytuacji kulturowo-chronologicznej we wczesnej epoce brązu na terenie południowo-wschodniej Lubelszczyzny oraz na styku kultur mierzanowickiej i stryżowskiej, ważne są także uzyskane w ostatnich latach oznaczenia radiowęglowe pochówków drugiego z wymienionych ugrupowań. Dla cmentarzyska KS w Horodysku uzyskano pięć dat <sup>14</sup>C, z czego cztery zawierały się w przedziale 1910-1690 BC, a jedna w przedziale 2130-1880 BC (J. Libera 2016, s. 121-124). Natomiast dla cmentarzyska w Rogalinie otrzymano trzy daty zawierające się w przedziale 1977-1615 BC (A. Hyrchała 2015, s. 77; w druku). W świetle przytoczonych danych, zdecydowaną większość dat radiowęglowych dla pochówków KS należałoby umieścić w bardzo szerokim przedziale, który w odniesieniu do chronologii KM rozpoczyna się w końcowym odcinku fazy klasycznej i obejmuje fazę późną tej kultury. Potwierdza to wcześniejsze ustalenia zaprezentowane przez S. Kadrowa i J. Machnika o niekwestionowanym starszeństwie wczesnej (1997, s. 79-80), a w tym przypadku nawet klasycznej, fazy KM w stosunku do KS. Jedyne data z bogato wyposażonego grobu 2 w Horodysku może być interpretowana jako współczesna dla cmentarzyska KM w Czerniczynie, jednak pozostaje ona jedyną w pełni opublikowaną

tak wczesną datą KS<sup>8</sup>. Pozostałe wyniki wskazują, że kultura strzyżowska na omawianym obszarze zdaje się krystalizować dopiero wraz ze schyłkiem fazy klasycznej KM, czego przykładem są wspomniane wyżej cztery pochówki pod nasypem kurhanu w Stryjowie, natomiast w swym najbardziej charakterystycznym pod względem ceramicznego wyposażenia grobowego wariantcie przypada na okres, który na innych obszarach odpowiada głównie fazie późnej KM.

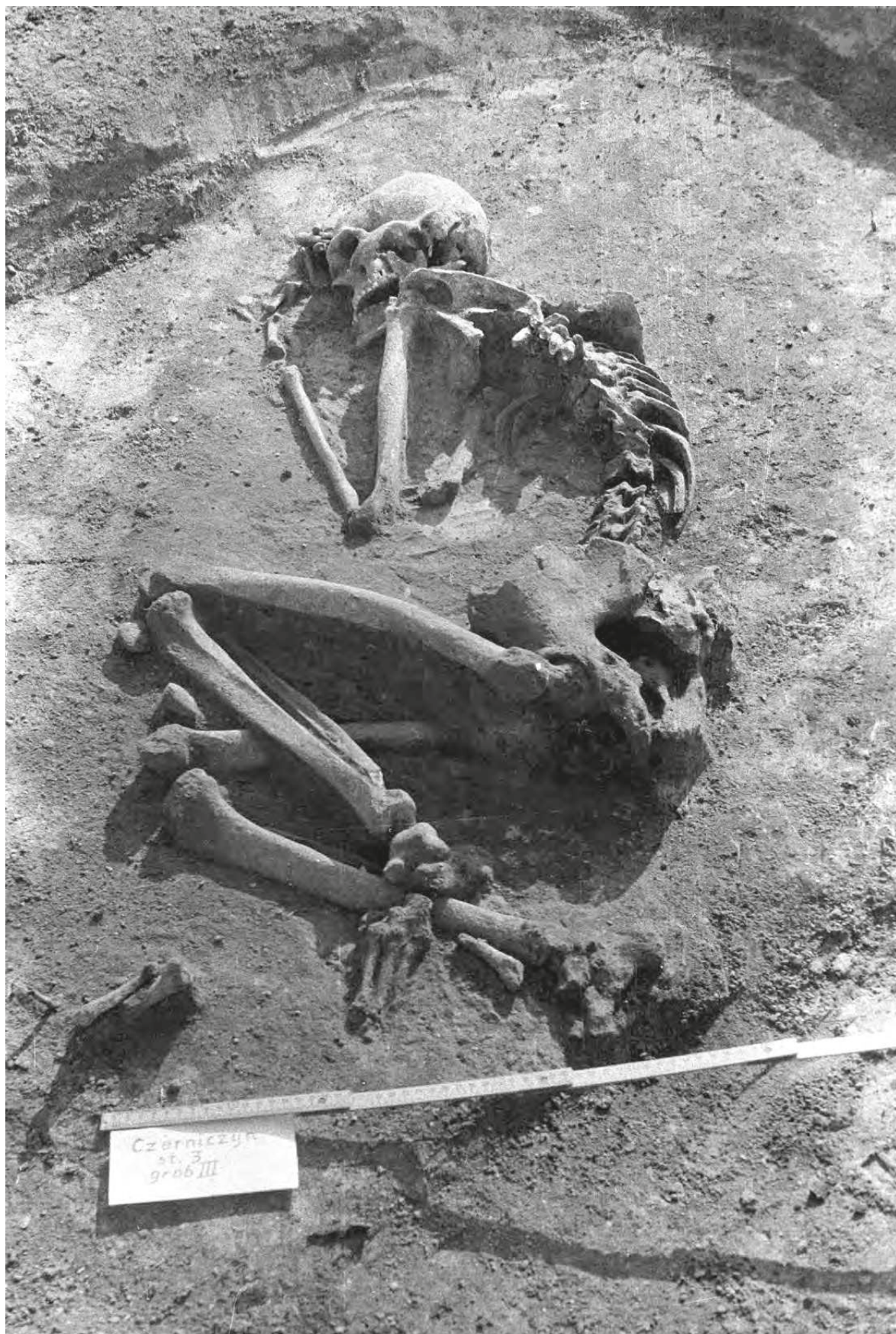
Choć nowe daty radiowęglowe stanowią cenne uzupełnienie dotychczasowej wiedzy o chronologii bezwzględnej KM, to dla dalszych analiz i określenia relacji chronologicznych pomiędzy wczesną, klasyczną i późną fazą KM a począt-

kami KS niezbędna jest obszerniejsza seria dat zespołów grobowych z obszaru Lubelszczyzny.

## **Podsumowanie**

Obiekty grobowe z cmentarzyska w Czerniczynie, pomimo częściowego zniszczenia przez młodsze społeczności, pozostają jednymi z najważniejszych odkryć dla zrozumienia sytuacji kulturowo-chronologicznej we wczesnej epoce brązu na terenie województwa lubelskiego. Formy grobów oraz ich wyposażenie jednoznacznie wskazują na przynależność do kultury mierzanowickiej. Natomiast wykonane oznaczenia radiowęglowe precyzują datowanie na późny etap fazy wczesnej tej kultury (2100-2050 BC). Rangę zabytków odkrytych na stanowisku podkreśla fakt, że stały się podstawą do wydzielenia płoszczy typu Czerniczyn-Torczyn.

<sup>8</sup> Świadomie pominięto datę z Raciborowic-Kolonii nieopublikowaną przez autorów badań, a jedynie powielaną w wielu publikacjach na zasadzie przypisu z informacji ustnej.



Ryc. 18. Czerniczyn stan. 3. Grób 3 (fot. A. Kokowski).

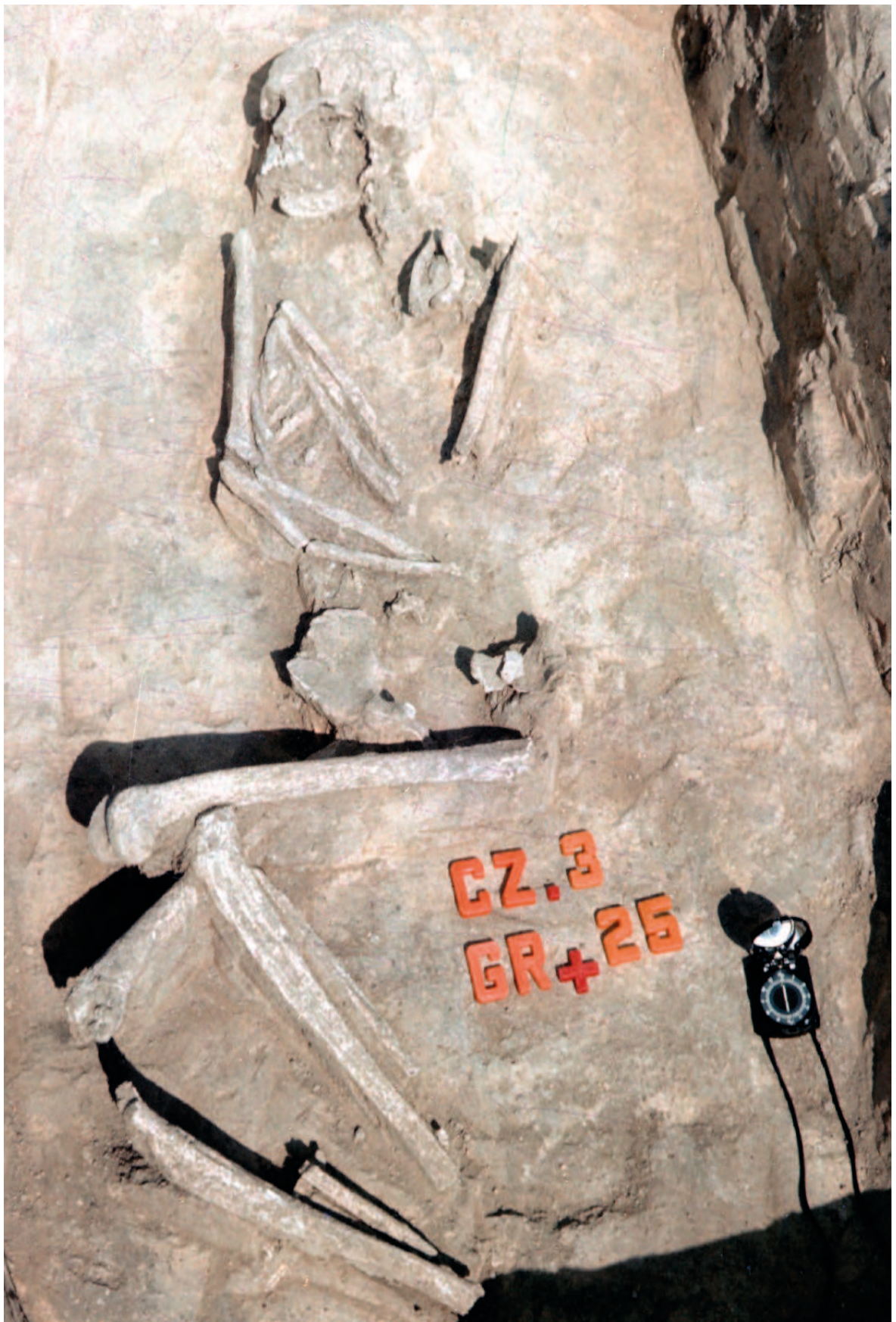
Fig. 18. Czerniczyn site 3. Grave 3 (photograph by A. Kokowski).



Ryc. 19. Czerniczyn stan. 3. Relacja grobów 11 i 12 (fot. A. Kokowski).  
Fig. 19. Czerniczyn site 3. Relation between graves 11 and 12 (photograph by A. Kokowski).



Ryc. 20. Czerniczyn stan. 3. Grób 19 (fot. W. Koman).  
Fig. 20. Czerniczyn site 3. Grave 19 (photograph by W. Koman).



Ryc. 21. Czerniczyn stan. 3. Grób 25 (fot. W. Koman).  
Fig. 21. Czerniczyn site 3. Grave 25 (photograph by W. Koman).





Ryc. 22. Czerniczyn stan. 3. Grób 26 (fot. W. Koman).  
Fig. 22. Czerniczyn site 3. Grave 26 (photograph by W. Koman).



Ryc. 23. Rysunkowa rekonstrukcja grobu 11 (rys. A. Fecko-Mleczko).  
Fig. 23. Drawing reconstruction of grave 11 (figure by A. Fecko-Mleczko).

Ryc. 24. Rysunkowa rekonstrukcja grobu 19 (rys. A. Fecko-Mleczeko).  
Fig. 24. Drawing reconstruction of grave 19 (figure by A. Fecko-Mleczeko).



Ryc. 25. Rysunkowa rekonstrukcja grobu 25 (rys. A. Fecko-Mleczeko).  
Fig. 25. Drawing reconstruction of grave 25 (figure by A. Fecko-Mleczeko).

## Literatura

### **BARGIEL B., LIBERA J.**

2005 *Zespoły grobowe z krzemiennymi płoszczami w Małopolsce i na Wołyniu*, Wiadomości Archeologiczne, t. 57, s. 3-27.

### **BĄBEL J. T.**

2013 *Cmentarzyska społeczności kultury mierzanowickiej na Wyżynie Sandomierskiej*, cz. 1: *Obrządek pogrzebowy*, Rzeszów.

### **BOROWSKA-STRUGIŃSKA B.**

2016 *Ekspertyza antropologiczna szczątków kostnych pochodzących z Czumowa stan. 16, gm. Hrubieszów, Gozdowa stan. 27, gm. Werbkowice, Hrubieszów stan. 12, gm. loco oraz Janek stan. 3, gm. Horodło, Łódź*, maszynopis w archiwum Muzeum im. ks. S. Staszica w Hrubieszowie.

2017 *Antropologiczna analiza szczątków kostnych*, [w:] A. Hyrchała (red.), *Wielokulturowe stanowisko 3 w Czerniczynie w świetle badań w latach 1981-1985*, Hrubieszów, s. 202-223.

### **BUDZISZEWSKI J., JAROSZ P., LIBERA J., SZCZEPANEK A., WITKOWSKA B., WŁODARCZAK P.**

2016 *Kurhany ze stanowiska w Stryjowie, pow. krasnostawski*, [w:] P. Jarosz, J. Libera, P. Włodarczyk (red.), *Schyłek neolitu na Wyżynie Lubelskiej*, Kraków, s. 381-409.

### **DOBZYŃSKI M., PIĄTKOWSKA K.**

2017 *Zabytki krzemienne i kamienne*, [w:] A. Hyrchała (red.), *Wielokulturowe stanowisko 3 w Czerniczynie w świetle badań w latach 1981-1985*, Hrubieszów, s. 60-76.

### **DZIEŃKOWSKI T.**

2017 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe i późnośredniowieczna osada wiejska*, [w:] A. Hyrchała (red.), *Wielokulturowe stanowisko 3 w Czerniczynie w świetle badań w latach 1981-1985*, Hrubieszów, s. 94-189.

### **FITZKE J.**

1975 *Cmentarzysko kultury strzyżowskiej w Torczynie pod Łuckiem na Wołyniu*, Wiadomości Archeologiczne, t. 40, s. 53-62.

### **GAJEWSKI L., GURBA J., KUTYŁOWSKI A., ŚLUSARSKI Z.**

1970 *Le néolithique et la bronze ancien dans le sud-est de la Pologne*, Inventaria Archaeologica Pologne, z. XXV: PL 151-159.

### **GURBA J.**

1950 *Grób psa kultury ceramiki sznurowej we wsi Strzyżów gm. Horodło, pow. Hrubieszów*, An-

nales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne, t. 5, s. 159-168.

### **HYRCHAŁA A.**

2013 *Wyniki nadzoru archeologicznego przy budowie jednorodzinne go budynku mieszkalnego w Hrubieszowie, osiedle Lipice, ul. Lipowa, działka nr 1683 w obrębie obszaru stanowiska archeologicznego Hrubieszów Sławęcín-Kolonia nr 12 obszar AZP 86-93/29, Hrubieszów*, maszynopis w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

2014 *Dokumentacja z badań ratowniczych w 2014 roku w Gozdowie na stan. 27, obszar AZP 87-93/159, gmina Werbkowice, powiat hrubieszowski, Hrubieszów*, maszynopis w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

2015 *Wojownik i księżniczka – nowy rozdział w dziejach badań nad kulturą strzyżowską*, [w:] A. Hyrchała, B. Bartecki (red.), *Wojownik i księżniczka. Archeologia – medycyna sądowa – sztuka*, Hrubieszów, s. 52-79.

w druku *Kolejne groby kultury strzyżowskiej na stanowisku nr 15 w Rogalinie, gm. Horodło, przebadane w 2015 roku*.

### **KADROW S., MACHNIK J.**

1997 *Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny*, Kraków.

### **KADROW S., MACHNIKOWIE A. I J.**

1992 *Iwanowice, stanowisko Babia Góra*, cz. 2: *Cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu*, Kraków.

### **KEMPISTY A.**

1978 *Schyłek neolitu i początek epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami*, Warszawa.

### **KŁOSIŃSKA E., TARAS H., SADOWSKI S.**

2010 *Дослідження пам'яток доби бронзи та раннього заліза в 2000-2007 роках у середній частині східної Польщі*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, t. 14, s. 243-257.

### **KOKOWSKI A.**

1981 *Badania na terenie gminy Hrubieszów*, Sprawozdania z badań terenowych Zakładu Archeologii UMCS i Archeologicznego Ośrodka Badawczo-Konserwatorskiego w Lublinie w 1981 roku, s. 9-13.

- 1982a *Dalsze badania na terenie gminy Hrubieszów, Sprawozdania z badań terenowych Zakładu Archeologii UMCS i Archeologicznego Ośrodka Badawczo-Konserwatorskiego w Lublinie w 1982 roku*, s. 10–14.
- 1982b *Czerniczyn, gm. Hrubieszów, woj. zamojskie, stanowisko 3, Informator Archeologiczny. Badania rok 1981*, s. 29–30.
- KOKOWSKI A., KOMAN W.**
- 1983a *Z badań nad wczesnym okresem epoki brązu w gm. Hrubieszów, Sprawozdania z badań terenowych Zakładu Archeologii UMCS i Archeologicznego Ośrodka Badawczo-Konserwatorskiego w Lublinie w 1983 roku*, s. 14–15.
- 1983b *Czerniczyn, gm. Hrubieszów, woj. zamojskie, stanowisko 3, Informator Archeologiczny. Badania rok 1982*, s. 27.
- 1984a *Badania ratownicze na terenie gmin Hrubieszów i Horodło, woj. zamojskie, Sprawozdania z badań terenowych Zakładu Archeologii UMCS i Archeologicznego Ośrodka Badawczo-Konserwatorskiego w Lublinie w 1983 roku*, s. 17–19.
- 1984b *Czerniczyn, gm. Hrubieszów, woj. zamojskie, stanowisko 3, Informator Archeologiczny. Badania rok 1983*, s. 23.
- 1985 *Néolithique et la période romaine aux environs de Hrubieszów, Pologne de l'Est, Inventaria Archaeologica Pologne*, z. LIV: PL 334–335.
- 2017 *Czerniczyn, stanowisko 3 – historia badań i początków jego naukowej kariery*, [w:] A. Hyrchała (red.), *Wielokulturowe stanowisko 3 w Czernicznie w świetle badań w latach 1981–1985, Hrubieszów*, s. 20–31.
- KOŁODZIEJ B.**
- 2010 (2011) *Animal burials in the Early Bronze Age in Central and Eastern Europe*, *Analecta Archaeologica Ressoviensia*, t. 5, s. 141–358.
- KOMAN W.**
- 1985a *Zniszczone groby z kręgu kultur ceramiki sznurowej z Czerniczyna i Małomęczna, woj. zamojskie, Lubelskie Materiały Archeologiczne*, t. 1, s. 78–81.
- 1985b *Czerniczyn, gm. Hrubieszów, woj. zamojskie, stanowisko 3, Informator Archeologiczny. Badania rok 1984*, s. 18–19.
- 1989 *Materiały kręgu kultur z ceramiką sznurową w Kotlinie Hrubieszowskiej i na Grzędzie Horodelskiej z badań w latach 1978–1983, Prace i Materiały Zamojskie*, t. 2, s. 34–97.
- LIBERA J.**
- 2001 *Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza)*, Lublin.
- 2016 *Cmentarzysko szkieletowe z wczesnej epoki brązu*, [w:] T. Dzieńkowski (red.), *Horodysko – od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza. Badania 2004–2005*, Lublin, s. 104–128.
- MACHNIK J.**
- 1978 *Wczesny okres epoki brązu*, [w:] A. Gardawski, J. Kowalczyk (red.), *Prahistoria ziem polskich, t. 3: Wczesna epoka brązu*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 9–136.
- MACHNIK J., BAGIŃSKA J., KOMAN W.**
- 2009 *Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988–2006*, Kraków.
- MUCHA A.**
- 2015 *Dokumentacja z badań ratowniczych w Moroczynie stan. 44, gm. Hrubieszów, woj. lubelskie, AZP 86–94/58 w 2015 roku, Hrubieszów*, maszynopis w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie, Delegatura w Zamościu.
- 2016 *Badania ratownicze w Moroczynie, stan. 44, pow. hrubieszowski, w roku 2015*, [w:] A. Zakościelna (red.), *Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w 2015 roku: streszczenia referatów XXXII konferencji*, Lublin, s. 20–21.
- PIĄTKOWSKA-MAŁECKA J.**
- 2017 *Analiza archeozoologiczna szczątków zwierzęcych oraz zabytków z kości z cmentarzyska kultury mierzanowickiej*, [w:] A. Hyrchała (red.), *Wielokulturowe stanowisko 3 w Czernicznie w świetle badań w latach 1981–1985, Hrubieszów*, s. 78–85.
- PODKOWIŃSKA Z.**
- 1960 *Badania w Strzyżowie, pow. Hrubieszów, woj. Lublin, w latach 1935–1937 oraz 1939*, *Archeologia Polski*, t. 5, s. 39–80.
- SADOWSKI S.**
- 2006 *Rozpoznawcze badania wykopaliskowe na wielokulturowym stanowisku nr 1 w Zubowicach, pow. zamojski, Archeologia Polski Środkowowschodniej*, t. 8, s. 77–84.
- ŚLUSARSKI Z.**
- 1969 *Turkowice, pow. Hrubieszów, Informator Archeologiczny. Badania rok 1968*, s. 88–89.
- WŁODARCZAK P.**
- 2016 *Chronologia absolutna cmentarzysk późno- i schyłkowoneolitycznych na Wyżynie Lubelskiej*, [w:] P. Jarosz, J. Libera, P. Włodarczak (red.), *Schyłek neolitu na Wyżynie Lubelskiej*, Kraków, s. 537–548.

## Mierzanowice culture cemetery containing skeletal remains

### SUMMARY

In the course of investigations carried out at site 3 in Czerniczyn in the years 1981–1985, an area of 225 square metres within 20 trenches was explored. Discoveries included 32 graves with skeletons, 14 features and five assemblages dated to the period from the early Bronze Age to the late Middle Ages.

Six graves of the Mierzanowice culture were examined, and five skeletons found there were recognised as those of adult individuals – two women and three men (bones from grave 1 were missing).

Burial pits recorded during the research were rectangular with rounded corners, or oval. The depth of pits was between 15 and 90 cm. However, it should be indicated here that the Mierzanowice culture cemetery was destroyed by medieval communities, and as a result of farming. Burial pits were aligned on the N–S, N–S deviating to E, and NW–SE axes. Burials from graves 26, 3 and 11 were almost equidistant, and were arranged on the NE–SW line. Their surfaces might have been marked in some way. The traces indicating the presence of a post recorded in the roof of grave 11 might have been the remains of such elements in the cemetery. Additionally, human bones assemblages no. 2, 3, 4 and 5 were discovered at the site, yet their cultural origin was not determined. They might be destroyed graves from the Bronze Age or the Middle Ages. On the surface of the site, a projectile point with a distinguished tang, and a fragment of a stone axe were found. Thus, apart from six graves, there was at least one completely damaged burial from the Early Bronze Age.

At the cemetery in Czerniczyn, skeletons of men (graves 3, 11, 25) were arranged on their right side, and those of women (graves 19, 26) – on their left side. Heads of the skeletons of men pointed to S, NW and N, with faces directed to E, S and W. Heads of the skeletons of women pointed to W and S. Grave furnishings included flint tools made of Volhynian material, with only one of the arrowheads in grave no. 11 being made of chocolate flint. In graves 1, 3, 11, and on the surface of the site, characteristic flint arrowheads/projectile points were discovered, which was the basis for distinguishing the Czerniczyn–Torczyn type. Moreover, graves of men also featured five flint arrowheads, five flint scrapers, two flaked tools and two flakes deposited in different places in a burial pit. Burial gifts also included objects made of animal bones (graves 11 and 19). In a man's grave (no. 11), two awls made of a sheep or goat bone were found, and grave 19 featured a bone needle. Additionally, in the SW part of the burial pit, a sheep's skeleton without a head was recorded. The skeleton of a woman in grave no. 26 bore green discoloration resulting from the oxidation of copper objects, which had undergone decay or had been stolen in prehistoric times. For five graves, <sup>14</sup>C dates were obtained, and, assuming that the features were from the same period, the period of the functioning of the cemetery can be dated, with high probability, to the years 2100–2050 BC, that is the late stage of the early Mierzanowice culture.

Michał Dobrzyński, Katarzyna Piątkowska

# ZABYTKI KRZEMIENNE I KAMIENNE

**dr Michał Dobrzyński**

✉ cbyk@go2.pl

**mgr Katarzyna Piątkowska**

✉ kahap@op.pl

**P** przedmiotem opracowania jest kolekcja 33 zabytków krzemiennych i 1 zabytku kamiennego. Omawiany zbiór pochodzi z wieloletnich badań wykopaliskowych prowadzonych na stanowisku 3 w Czerniczynie, pow. hrubieszowski, woj. lubelskie. Materiały dotyczące części zabytków, pozyskanych głównie z grobów, były już publikowane w sprawozdaniach z badań (A. Kokowski 1982; A. Kokowski, W. Koman 1983; 1984; 1985) i w pracach o charakterze syntetycznym (W. Koman 1989). Krzemienne płoszca z Czerniczyna uwzględnione zostały również w opracowaniu J. Libery (2001), dotyczącym form bifacjalnych. Całość inwentarza krzemiennego z badań w Czerniczynie nie była dotąd przedmiotem zbiorczej publikacji.

### Materiał krzemienisty z grobów kultury mierzanowickiej

#### 1. Płoszcze (ryc. 1).

**Lokalizacja:** grób 1, z powierzchni, zniszczona część stanowiska.

**Krzemień wołyński. Wymiary: 139 x 36 x 11 mm.** Pierwsze płoszcze z krzemienia wołyńskiego odkryte zostało w silnie zniszczonej części stanowiska (A. Kokowski, W. Koman 1983, s. 15, ryc. 5: j; W. Koman 1989, tabl. XVII: 3). W klasyfikacji J. Libery odpowiada ono kategorii BB I 1 (J. Libera 2001, s. 77, kat. I, poz. 291), co oznacza płoszcze o nasadzie w postaci dobrze wyodrębnionego, krótkiego trzonka i trójkątnym ostrzu. Bardzo smukły kształt odzwierciedlony w stosunku szerokości do długości oraz wyraźny stromy retusz przykrawędny mogą wskazywać, że mamy do czynienia z formą naprawianą. Naprawa polegałaby na wtórnym zaretuszowaniu krawędzi bocznych ostrza. W części wierzchołkowej występuje wyraźne wyswiecenie najwyższych grani międzynegatywowych.

**nr inw. MH/A/253**

#### 2. Płoszcze (ryc. 2).

**Lokalizacja:** grób 3.

**Krzemień wołyński. Wymiary: 149 x 48 x 10 mm.** Kolejne płoszcze odkryte w grobie 3, przebadanym w 1982 r. (A. Kokowski, W. Koman 1985, PL 334). W klasyfikacji form bifacjalnych J. Libera umieścił omawiany okaz w kategorii BB I 1 (J. Libera 2001, s. 77, kat. I, poz. 290). W cytowanej typologii kategoria BB I 1 odpowiada płoszczom o nasadzie w postaci dobrze wyodrębnionego, krótkiego trzonka i trójkątnym ostrzu. Analizowany egzemplarz uformowano starannym, płaskim retuszem powierzchniowym i wykończono przykrawędny. Na trzonku zachował się fragment powierzchni korowej. W przekroju wzdłużnym występuje niewielkie, ale wyraźnie czytelne podgięcie.

**nr inw. MH/A/254**

#### 3. Płoszcze (ryc. 3: 1).

**Lokalizacja:** grób 11.

**Krzemień wołyński. Wymiary: 141 x 45 x 8 mm.**

Płoszcze pochodzi z grobu oznaczonego numerem 11, eksplorowanego podczas badań przeprowadzonych w 1982 r. (A. Kokowski, W. Koman 1985, PL 335). W klasyfikacji J. Libery (2001, s. 77, kat. I, poz. 349) okaz umieszczony został w kategorii BB II 1 – płoszczy o nasadzie w postaci dobrze wyodrębnionego, krótkiego trzonka i wierzchołku o kształcie liściowatym, z nieznacznie łukowatymi krawędziami bocznymi. Płoszcze uformowano starannymi, płaskimi odbiciami powierzchniowymi i wykończono drobnym, regularnym retuszem przykrawędny. Zakończenie trzonka jest krawędziowe, uformowane lekko łukowato. Cechą charakterystyczną omawianego okazu są dwie wnęki ukształtowane przy nasadzie ostrza w miejscu jego największej szerokości. Służyły one prawdopodobnie mocowaniu w oprawie.

**nr inw. MH/A/256**

#### 4. Płoszcze (ryc. 3: 2).

**Lokalizacja:** z powierzchni, przekazane przez właściciela pola w 1983 r.

**Krzemień wołyński. Zachowane wymiary: 94 x 36 x 9 mm.**

Ostatnie z analizowanych płoszczy odkryte zostało na powierzchni stanowiska (W. Koman 1989, tabl. XVII: 4). Według klasyfikacji J. Libery (2001, s. 77, kat. I, poz. 206) należy ono do kategorii BA II 1, czyli form o nasadzie w postaci słabo wyodrębnionego, krótkiego trzonka o wierzchołku liściowatym. Takie przyporządkowanie nie jest w tym przypadku miarodajne, mamy bowiem do czynienia z egzemplarzem naprawianym, o zmienionym kształcie i proporcjach. Po poprzecznym przełamaniu, z zachowanej części ostrza ukształtowano nowe narzędzie poprzez powtórne uformowanie trzonka, który teraz nieznacznie rozszerza się ku podstawie. Sama podstawa zaś to powierzchnia powstała po złamaniu, która nie została wtórnie zaretuszowana. Również w procesie naprawy ukształtowano dwie wnęki u nasady nowego ostrza, w miejscu jego największej szerokości. Wierzchołkowa część

ostrza pozostała niezmienniona. Opisywany egzemplarz ma nieznacznie odłamany wierzchołek.  
nr inw. MH/A/419

#### **5. Grocik (ryc. 4: 1).**

**Lokalizacja:** grób 11.

**Krzemień wołyński. Wymiary:** 21 x 16 x 2 mm.

Do wykonania grocika użyto półsurowca odłupkowego. Dwustronny, regularny retusz przykrawędny nie pokrywa całej powierzchni okazu – zachowane są fragmenty powierzchni pozytywowej i negatywowej półsurowca. Wierzchołek grocika zlokalizowany w części proksymalnej półsurowca. Zaobserwowano wyraźne podgięcie w przekroju wzdłużnym. Okaz w zarysie „sercowaty”, z mocno zaokrąglonymi krawędziami bocznymi schodzącymi się ku podstawie. Największa szerokość przypada na wysokości wnęki. Na podstawie wnęka zaretuszowana na stronę dolną. Okaz pokryty patyną.

nr inw. MH/A/259

#### **6. Grocik (ryc. 4: 2).**

**Lokalizacja:** grób 11.

**Krzemień czekoladowy. Wymiary:** 19,5 x 15 x 4 mm.

Wykonany z odłupka. Grocik ukształtowany regularnym retuszem powierzchniowym na stronie dolnej. Strona górna uformowana została w sposób niestaranny, na co wskazuje retusz przykrawędny z licznymi negatywami zawiasowymi. Znaczną część strony górnej stanowi naturalna powierzchnia zeolizowana i częściowo korowa. Brak podgięcia w przekroju wzdłużnym. W zarysie „sercowaty”, z wyraźnie zaokrąglonymi krawędziami bocznymi schodzącymi się ku podstawie. Największa szerokość przypada na wysokość wnęki. Na podstawie wnęka zaretuszowana dwustronnie.

nr inw. MH/A/260

#### **7. Grocik (ryc. 4: 3).**

**Lokalizacja:** grób 25.

**Krzemień wołyński. Wymiary:** 18 x 14,5 x 2 mm.

Grocik wykonany z odłupka. Dwustronny retusz przykrawędny nie pokrywa całej powierzchni okazu – zachowane fragmenty powierzchni pozytywowej i negatywowej półsurowca. Wierzchołek grocika zlokalizowany jest w części

proksymalnej półsurowca. W zarysie trójkątny z prostymi krawędziami bocznymi i wnęką na podstawie, zaretuszowaną również dwustronnie. Największa szerokość przy podstawie.

nr inw. MH/A/542

#### **8. Grocik (ryc. 4: 4).**

**Lokalizacja:** grób 25.

**Krzemień wołyński. Wymiary:** 16,5 x 12 x 2,5 mm.

Do wykonania grocika wykorzystano półsurowiec odłupkowy. Uformowany dwustronnym retuszem przykrawędnym i częściowo powierzchniowym. Zachowane fragmenty powierzchni pozytywowej i negatywowej półsurowca. Wierzchołek grocika zlokalizowany jest w części proksymalnej półsurowca. Brak podgięcia w przekroju wzdłużnym. Okaz w zarysie „sercowaty”, z wyraźnie zaokrąglonymi krawędziami bocznymi schodzącymi się ku podstawie. Największa szerokość przypada w 1/3 okazu, powyżej wnęki. Na podstawie wnęka zaretuszowana dwustronnie.

nr inw. MH/A/543

#### **9. Grocik (ryc. 4: 5).**

**Lokalizacja:** grób 25.

**Krzemień wołyński. Wymiary:** 18 x 12,5 x 3 mm.

Grocik wykonany z odłupka ukształtowanego dwustronnym, regularnym retuszem przykrawędnym i powierzchniowym na stronie górnej. Na powierzchni górnej i dolnej zachowane są fragmenty powierzchni pozytywowej i negatywowej półsurowca. Wierzchołek grocika zlokalizowany jest w części proksymalnej półsurowca. Brak podgięcia w przekroju wzdłużnym. W zarysie „sercowaty”, z wyraźnie zaokrąglonymi krawędziami bocznymi schodzącymi się ku podstawie. Największa szerokość przypada w 1/3 okazu, powyżej wnęki. Na podstawie wnęka zaretuszowana dwustronnie. Nieznacznie ukruszony wierzchołek.

nr inw. MH/A/544

#### **10. Skrobacz (ryc. 4: 6).**

**Lokalizacja:** grób 3.

**Krzemień wołyński. Zachowane wymiary:** 38 x 52 x 8 mm.

Skrobacz wykonany na fragmencie wierzchołkowym masywnego odłupka. W przekroju wzdłużnym wyraźnie podgięty. Drobny, stromym



retuszem uformowano fragmenty krawędzi na wierzchołku i jednym z boków okazu. Cała powierzchnia jest spatynowana.

**nr inw. MH/A/255**

#### **11. Skrobacz (ryc. 4: 7).**

**Lokalizacja: grób 11.**

**Krzemień wołyński. Wymiary: 51 x 28 x 3 mm.**

Narzędzie wykonane na odłupku ma jedną krawędź boczną uformowaną stromym, drobnym retuszem na stronę górną z wnęką w części wierzchołkowej. Na drugiej krawędzi zaretuszowano wyłącznie wnękę w części dystalnej. Półsurowiec odłupkowy pochodzi z procesu formowania lub naprawy narzędzia bifacjalnego. Na stronie górnej negatywy zgodne z kierunkiem odbicia półsurowca. Negatywy te są wynikiem oddzielania odłupków poprzednich serii. Piętka niewielka, płaszczyznowa, negatywowa.

**nr inw. MH/A/261**

#### **12. Skrobacz (ryc. 4: 8).**

**Lokalizacja: grób 25.**

**Krzemień wołyński. Wymiary: 81 x 35 x 13 mm.**

Skrobacz na masywnym odłupku prawdopodobnie naturalnym – nie odbitym w sposób intencjonalny lub wtórnie wykorzystanym, na co wskazują intensywne patyna na stronie dolnej i zupełny jej brak na górnej. Strona górna jest częściowo korowa. Jedną z krawędzi bocznych – wklęsłą – zaretuszowano regularnym półstromym retuszem na stronę górną. Drugą krawędź – wypukłą – uformowano stromym, wieloseryjnym retuszem zatępiającym na całej długości. Domniemana piętko – wymiażdżona, spatynowana i bardzo silnie wytarta od długotrwałego użytkowania – stanowi zapewne główną część pracującą narzędzia.

**nr inw. MH/A/545**

#### **13. Narzędzie odłupkowe (ryc. 5: 1).**

**Lokalizacja: grób 11.**

**Krzemień wołyński. Wymiary: 38,5 x 25 x 4 mm.**

Narzędzie na płaskim regularnym odłupku. Na stronie górnej negatywy odbić o zgodnym kierunku. Piętka uformowana wieloma uderzeniami. Płaski retusz całego wierzchołka na stronę górną i półstromy obydwu krawędzi bocznych, również na stronę górną.

**nr inw. MH/A/262**

#### **14. Narzędzie odłupkowe (ryc. 5: 2).**

**Lokalizacja: grób 11.**

**Krzemień wołyński. Zachowane wymiary: 67 x 44 x 6 mm.**

Narzędzie wykonane na fragmencie nieregularnego, płaskiego odłupka z odłamaną częścią przypiętkową. Na stronie górnej negatywy wielokierunkowych poprzednich odbić. Jedną z krawędzi bocznych zaretuszowano ciągłym, drobnym retuszem zębatym.

**nr inw. MH/A/265**

#### **15. Odłupek (ryc. 5: 3).**

**Lokalizacja: grób 11.**

**Krzemień wołyński. Wymiary: 39 x 22,5 x 2 mm.**

Odłupek pochodzący z procesu formowania lub naprawy narzędzia bifacjalnego (płoszcze, nóż sierpowaty?). Bardzo płaski. Na stronie górnej różnokierunkowe negatywy poprzednich serii odłupków powierzchniowych. Piętka odłupka znosiła fragment krawędzi kształtowanego narzędzia dwuściennego.

**nr inw. MH/A/263**

#### **16. Fragment odłupka (ryc. 5: 4).**

**Lokalizacja: grób 11.**

**Krzemień wołyński. Zachowane wymiary: 52 x 44 x 5 mm.**

Fragment odłupka z odłamaną częścią przypiętkową. Płaski, regularny. Na stronie górnej wielokierunkowe negatywy poprzednich odbić i fragmenty powierzchni korowej. W przekroju nieznacznie podgięty.

**nr inw. MH/A/264**

## **Materiał krzemienny i kamienny z powierzchni, warstwy kulturowej i młodszych obiektów na złożu wtórnym**

### **17. Fragment topora (ryc. 5: 5).**

**Lokalizacja:** z powierzchni, przekazane przez właściciela pola w 1983 r.

**Kamień. Zachowane wymiary:** 55 x 56 x 37 mm.

Fragment przyobuchowy topora kamiennego. Przełamany na wysokości otworu. W obrysie kształt zbliżony do pięciobocznego. Maksymalna szerokość przypada na wysokości otworu. W przekroju poprzecznym owalny. W przekroju wzdłużnym nieznacznie asymetryczny. Obuch słabo wydzielony, krótki, zakończony płaszczynowo, nieznacznie tylko zaokrąglony. Otwór o średnicy 24 mm wywiercony został dwustronnie. Cała powierzchnia okazu gładzona.

**nr inw. MH/A/418**

### **18. Skrobacz (ryc. 6: 1).**

**Lokalizacja:** strop grobu 2.

**Krzemień wołyński. Zachowane wymiary:** 32 x 32 x 5 mm.

Skrobacz na odłupku z nieznacznie odłamanym wierzchołkiem. Egzemplarz jest lekko podgięty w przekroju. Na stronie górnej negatywy o zgodnym kierunku. Piętka szeroka, uformowana wieloma odbiciami. Fragment jednej z krawędzi bocznych uformowano stromym, drobnym retuszem skierowanym na stronę dolną.

**nr inw. MH/A/709**

### **19. Skrobacz (ryc. 6: 2).**

**Lokalizacja:** wykop 8, obiekt 3.

**Krzemień narzutowy. Wymiary:** 24 x 32 x 9,5 mm.

Skrobacz wykonany z fragmentu naturalnej konkrecji krzemienia narzutowego. Częściowo korowy. Pozostała powierzchnia zeolizowana. Na całym obwodzie zaretuszowany drobnym, stromym retuszem wieloseryjnym.

**nr inw. MH/A/742**

### **20. Fragment nieokreślonego narzędzia (ryc. 6: 3).**

**Lokalizacja:** ?

**Krzemień wołyński. Zachowane wymiary:** 14 x 20 x 7 mm.

Fragment narzędzia wykonanego na wiórze lub odłupku. Zachowany niewielki odcinek krawędzi retuszowanej stromo na stronę górną.

**nr inw. MH/A/445**

### **21. Fragment wióra (ryc. 6: 4).**

**Lokalizacja:** wykop 14.

**Krzemień kredowy. Zachowane wymiary:** 34 x 15 x 6 mm.

Fragment środkowy wióra. Stosunkowo regularny. W przekroju wzdłużnym lekko podgięty, w poprzecznym trapezowaty. Częściowo lateralnie korowy.

**nr inw. MH/A/555**

### **22. Odtupek (ryc. 6: 5).**

**Lokalizacja:** grób 18.

**Krzemień wołyński. Wymiary:** 26,5 x 24 x 7 mm.

Odtupek całkowity, zawiasowy. Na stronie górnej negatyw pojedynczego odbicia o zgodnym kierunku. Piętka płaszczynowa uformowana wieloma odbiciami.

**nr inw. MH/A/455**

### **23. Odtupek (ryc. 6: 6).**

**Lokalizacja:** grób 17.

**Krzemień wołyński. Wymiary:** 18 x 14 x 4 mm.

Niewielki odtupek. Strona górna negatywowa z odbiciami wielokierunkowymi. Piętka płaszczynowa, przygotowana pojedynczym uderzeniem.

**nr inw. MH/A/468**

### **24. Odtupek (ryc. 6: 7).**

**Lokalizacja:** wykop 14B.

**Krzemień narzutowy. Wymiary:** 26 x 22 x 7 mm.

Na stronie górnej regularne negatywy (wiórowe?) o zgodnym kierunku. Piętka szeroka, płaszczynowa, uformowana wieloma odbiciami.

**nr inw. MH/A/558**

### **25. Odtupek (ryc. 6: 8).**

**Lokalizacja:** wykop 7, skupisko kości.

**Krzemień wołyński. Wymiary:** 22 x 23 x 4 mm.

Odtłupek. Strona górna negatywowa z odbiciami wielokierunkowymi. Piętka korowa.

nr inw. MH/A/719

#### **26. Fragment odtłupka (ryc. 6: 9).**

**Lokalizacja:** wykop 6A.

**Krzemień wołyński. Zachowane wymiary:** 13 x 13 x 1 mm.

Niewielki fragment środkowy odtłupka. Strona górna całkowicie korowa.

nr inw. MH/A/722

#### **27. Odtłupek/świeżak (ryc. 6: 10).**

**Lokalizacja:** wykop 12.

**Krzemień wołyński. Wymiary:** 15 x 21,5 x 4 mm.

Odtłupek. Na stronie górnej negatywy wielokierunkowe poprzednich uderzeń. Piętka krawędziowa, wymiażdżona. Przy piętce zachowane fragmenty sęczkowe negatywów, które mogą wskazywać na to, że jest to świeżak odbity z pięty niewielkiego rdzenia.

nr inw. MH/A/551

#### **28. Odtłupek/świeżak (ryc. 6: 11).**

**Lokalizacja:** wykop 6B, humus.

**Krzemień wołyński. Wymiary:** 11 x 22 x 5 mm.

Odtłupek. Na stronie górnej negatywy wielokierunkowe poprzednich uderzeń. Piętka płaszczyznowa, uformowana wieloma uderzeniami. Na piętce zachowane fragmenty sęczkowe negatywów mogące wskazywać na to, że jest to świeżak odbity z pięty niewielkiego rdzenia.

nr inw. MH/A/727

#### **29. Okruch negatywowy (ryc. 6: 12).**

**Lokalizacja:** obiekt 7.

**Krzemień wołyński. Wymiary:** 19 x 10 x 5 mm.

Okruch negatywowy. Na wszystkich powierzchniach wielokierunkowe negatywy.

nr inw. MH/A/462

#### **30. Okruch negatywowy (ryc. 6: 13).**

**Lokalizacja:** wykop 14.

**Krzemień kredowy. Wymiary:** 19 x 10 x 5 mm.

Okruch negatywowy. Na wszystkich płaszczyznach negatywy wielokierunkowych odbić.

nr inw. MH/A/553

#### **31. Okruch negatywowy (ryc. 6: 14).**

**Lokalizacja:** wykop 4.

**Krzemień wołyński. Wymiary:** 21 x 22 x 10 mm.

Okruch negatywowy, częściowo korowy.

nr inw. MH/A/721

#### **32. Fragment łuszcznia (ryc. 6: 15).**

**Lokalizacja:** wykop 4, humus.

**Krzemień wołyński. Zachowane wymiary:** 25 x 28 x 8 mm.

Fragment łuszcznia dwustronnego. Zachowany jeden krawędziowy biegun. Na obydwu powierzchniach negatywy łuszczniowe o zgodnym kierunku.

nr inw. MH/A/713

#### **33. Fragment łuszcznia (ryc. 6: 16).**

**Lokalizacja:** wykop 7, humus.

**Krzemień wołyński. Zachowane wymiary:** 17 x 26 x 8 mm.

Fragment łuszcznia dwubiegunowego, dwustronnego. Zachowany jeden krawędziowy biegun, wymiażdżony. Nieznacznie korowy.

nr inw. MH/A/718

#### **34. Okruch naturalny (ryc. 6: 17).**

**Lokalizacja:** wykop 17, obiekt 11.

**Krzemień narzutowy. Wymiary:** 30 x 24 x 19 mm.

Fragment naturalnej konkrecji krzemienia narzutowego. Na części powierzchni negatywy nie noszące cech intencjonalnych odbić. Pozostała część silnie zeolizowana.

nr inw. MH/A/564

## Uwagi na temat homogeniczności zbioru

Cmentarzyska nie stanowią najlepszego kontekstu dla przeprowadzania analiz wytwórczości krzemieniarskiej. Zdeponowany na nich materiał zabytkowy ma charakter selektywny – nie obrazuje pełnego spektrum wytwórczości i stosowanych zabiegów technologicznych. Składa się z elementów zarówno wyselekcjonowanych pod kątem wyposażenia grobowego, jak i przypadkowych, zdeponowanych poza pochówkami. Z taką sytuacją mamy do czynienia na stanowisku 3 w Czerniczynie. Materiały pochodzące z grobów przypisać należy kulturze mierzanowickiej. Pod względem morfologicznym i technologicznym odpowiadają one innym znanym zabytkom tego typu, przypisywanym tej jednostce. Nieco inaczej wygląda sprawa wyrobów krzemienianych odkrytych poza pochówkami – przeważnie mało charakterystycznych zabytków z wypełnisk obiektów, zdeponowanych na złożu wtórnym w zasypiskach grobów średniowiecznych, z warstw kulturowych i warstwy ornej. W świetle dotychczasowych badań wyróżniono w Czerniczynie cztery fazy zagospodarowania terenu: cmentarzysko wczesnobrązowe kultury mierzanowickiej, pochówki z wczesnej epoki żelaza, cmentarzysko średniowieczne i osada późnośredniowieczna (A. Kokowski 1982, s. 10; A. Kokowski, W. Koman 1983, s. 15; 1984, s. 19). Ze względu na to, że zabytki krzemienne zarejestrowano jedynie w pochówkach związanych z kulturą mierzanowicką, zasadne wydaje się przypisanie pozostałej puli zabytków odkrytych poza grobami również tej jednostce kulturowej. Inne horyzonty chronologiczne rozpoznane w Czerniczynie nie charakteryzują się rozwiniętą wytwórczością krzemieniarską. Brak jest w analizowanym materiale również form charakterystycznych dla tzw. „krzemieniarstwa schyłkowego” (por. J. Lech, D. Piotrowska [red.] 1997).

## Analiza zabytków krzemienianych i kamiennych

Analizie poddano 33 zabytki krzemienne i 1 kamienny. Pod względem surowcowym wyraźnie dominują okazy wykonane z krzemienia wo-

łyńskiego (28 egz.), przed czekoladowym (1 egz.) i lokalnym krzemieniem narzutowym (3 egz.). Na potrzeby opracowania wyróżniono również kategorię surowca kredowego, stosowaną w przypadku gdy ze względu na niewielkie wymiary lub mało charakterystyczne cechy makroskopowe nie jest możliwe jednoznaczne rozróżnienie pomiędzy krzemieniem wołyńskim a narzutowym (P. Papiernik, M. Rybicka 2002, s. 102-103) – do kategorii tej zaliczono 2 egz.

Pod względem typologicznym w analizowanym zbiorze dominują narzędzia retuszowane (18 egz.). Drugą pozycję zajmuje półsurowiec odłupkowy i wiórowy (11 egz.). Mniej licznie reprezentowane są zabytki związane z eksploatacją łuszczniową (2 egz.) i odpadki (4 egz.).

Odkryte w Czerniczynie 4 płoszcza (ryc. 1-3) nie odbiegają morfologicznie od innych tego typu zabytków przypisywanych kulturze mierzanowickiej. Są to formy z wyraźnie wydzielonym trzonkiem i ostrzem o kształcie trójkątnym lub liściowatym. Jerzy Libera (2001, s. 80) określa je mianem płoszczy typu Czerniczyn-Torczyn – od dwóch cmentarzysk, na których zarejestrowano największą ich ilość – i łączy z charakterystycznymi dla wczesnej fazy kultury mierzanowickiej bezceramicznymi pochówkami ze zmarłymi w pozycji skurczonej na boku. Płoszcza tego typu występują głównie na terenie wschodniej Małopolski i zachodniego Wołyń (ibidem, s. 77-80). Cechą charakterystyczną płoszczy z Czerniczyna są zaretuszowane wnęki przy nasadzie ostrza, w miejscu jego największej szerokości (ryc. 3: 1-2), służące prawdopodobnie mocowaniu w oprawie. Podobne wnęki posiadają zabytki z Zezulina, pow. łączyński, woj. lubelskie i Horyszowa, pow. zamojski, woj. lubelskie (ibidem, tabl. XII: a, XIII: d).

Istotnym zagadnieniem jest technologia ich produkcji. Nie były one bowiem wykonywane, jak się powszechnie przyjęło, z brył lub konkrecji krzemienianych (W. Koman 1989, s. 51), ale przede wszystkim z masywnego półsurowca odłupkowego pozyskiwanego metodą rdzeniowania (K. Piątkowska, M. Dobrzyński 2011). Rozmiary i regularny kształt konkrecji krzemienia wołyńskiego (A. Zakościelna 1996, s. 16-17) pozwalały uzyskać taki półsurowiec. Cechą dystynktywną

w przypadku płoszczy jest charakterystyczne podgięcie w przekroju wzdłużnym, wynikające ze specyfiki półsurowca odłupkowego, a czytelne w mniejszym lub większym stopniu pomimo zaawansowanej obróbki bifacjalnej (ryc. 2, 3: 1). Kolejnym aspektem wskazującym na użycie półsurowca odłupkowego są zachowane na trzonkach fragmenty powierzchni korowych, stanowiące pozostałość piętęk półsurowca (ryc. 2). Zastosowanie wyżej wspomnianej techniki potwierdzają czytelne ślady po zabiegu ścięcia sęczka, a także fragmenty pierwotnych powierzchni pozytywowych i negatywowych półsurowca. Masywny półsurowiec odłupkowy do produkcji dużych form bifacjalnych pozyskiwany był z rdzeni o niewielkiej liczbie zabiegów przygotowawczych (korowe pięty) i na ogół pochodził z pierwszych serii rdzeniowania, osiągał przy tym najlepsze parametry, takie jak: duży stosunek szerokości do grubości, stosunkowo mały kąt dwuścienny pomiędzy stroną górną a dolną oraz niewielkie podgięcie w przekroju.

Kolejnym istotnym zagadnieniem w kontekście odkrytych w Czerniczynie płoszczy jest możliwość ich lokalnej produkcji, której nie można wykluczyć. O ile brak jest jednoznacznych dowodów na miejscową wytwórczość, o tyle dokonywanie zaawansowanej naprawy okazów w różny sposób uszkodzonych wydaje się więcej niż prawdopodobne. Świadczy o tym jeden z odkrytych okazów, który uległ poprzecznemu złamaniu (ryc. 3: 2). Dokonano jego naprawy poprzez obróbkę bifacjalną zachowanej części ostrza i przywrócono mu pierwotną formę, proporcje i funkcjonalność, kosztem wymiarów narzędzia. Wydaje się mało prawdopodobne, aby tego typu forma była pożądanym przedmiotem importu. Naprawę na miejscu potwierdzają również odkryte na stanowisku płaskie odłupki stanowiące pozostałość procesu obróbki bifacjalnej (ryc. 5: 3), nieprzekształcone dalej w narzędzia, a więc traktowane raczej jako odpadki.

W analizowanym inwentarzu wyróżniono ponadto 5 grocików strzał, w tym 4 wykonane z krzemienia wołyńskiego (ryc. 4: 1, 4: 3-5) i 1 z czekoladowego (ryc. 4: 2). Widoczna jest wyraźna różnica pomiędzy okazami z krzemienia wołyńskiego a pojedynczym „czekoladowym”,

nie tyle w morfologii czy technice, ile w ogólnej staranności wykonania. W tym niewielkim zbiorze wyróżnia się pojedynczy grocik z krzemienia wołyńskiego o prostych krawędziach bocznych i największej szerokości przy podstawie, co nadaje mu w obrysie trójkątny kształt (ryc. 4: 3). Forma ta przypomina kształtem grociki schyłkoweolityczne (por. W. Borkowski 1987; S. Kadrow, J. Machnik 1997). Pozostałe grociki mają krawędzie uformowane łukowato, a maksymalna szerokość przypada w ok. 1/3 wysokości, licząc od podstawy. Wspomniane 4 okazy ze względu na wygięcie skrzydełek „do wewnątrz” wiązać można z okresem wczesnego brązu (por. W. Borkowski 1987; S. Kadrow, J. Machnik 1997).

Wszystkie grociki wykonane zostały z niewielkiego półsurowca odłupkowego za pomocą mniej lub bardziej regularnego, dwustronnego retuszu przykrawędnego. Na większości okazów zachowały się fragmenty pierwotnych powierzchni półsurowca, a niekiedy również charakterystyczne podgięcie. Wierzchołek grocika powstawał zwykle z części przypiętkowej odłupka z sęczkiem, podstawa natomiast z bardziej płaskiej części wierzchołkowej. Możliwe jest, że eksploatacja niewielkich rdzeni, potwierdzona odkrytymi odłupkami (ryc. 5: 4, 6: 5-9), także o cechach świeżaków (ryc. 6: 10-11), nakierowana była właśnie na wytwarzanie półsurowca na grociki.

Dalsze 5 okazów w grupie narzędzi to skrobacze (ryc. 4: 6-8, 6: 1-2) i trudne do jednoznacznego sklasyfikowania typologicznego narzędzia odłupkowe (ryc. 5: 1-2). Skrobacze powstały poprzez doraźne strome lub półstrome zaretuszowanie całych krawędzi lub ich odcinków. Jako półsurowiec wykorzystano w miarę regularne odłupki z krzemienia wołyńskiego (ryc. 4: 6-7, 6: 1), lecz także fragmenty naturalnych konkrecji lokalnego surowca narzutowego (ryc. 6: 2). Wyróżniono ponadto pojedynczy, niewielki fragment bliżej nieokreślonego narzędzia retuszowanego z krzemienia wołyńskiego (ryc. 6: 3).

Do grupy narzędzi zaklasyfikowano także pojedynczy przyobuchowy fragment topora kamiennego, przełamany na wysokości otworu (ryc. 5: 5). Topory tego typu charakterystyczne są dla kultury ceramiki sznurowej (por. J. Mach-

nik 1966; P. Włodarczak 2006), ale występują również w podobnej formie we wczesnej epoce brązu, także w kontekście wyposażenia grobowego (S. Kadrow, J. Machnik 1997). Ze względu na fragmentaryczność zachowania, w szczególności brak części przyostrzowej, trudno jest określić przynależność typologiczną, a co za tym idzie – również bliższą chronologię opisywanego okazu, można jedynie ogólnie powiązać go z wczesnym okresem epoki brązu.

Poza narzędziami w analizowanym inwentarzu wyróżniono 10 mało charakterystycznych, na ogół niewielkich odłupków (ryc. 5: 4, 6: 5-9). Cechy dwóch z nich mogą wskazywać na to, że są to świeżaki odbite z pięć niewielkich rdzeni (ryc. 6: 10-11). Pojedynczy odłupek pochodzi z procesu naprawy lub formowania narzędzia bifacjalnego (ryc. 5: 3).

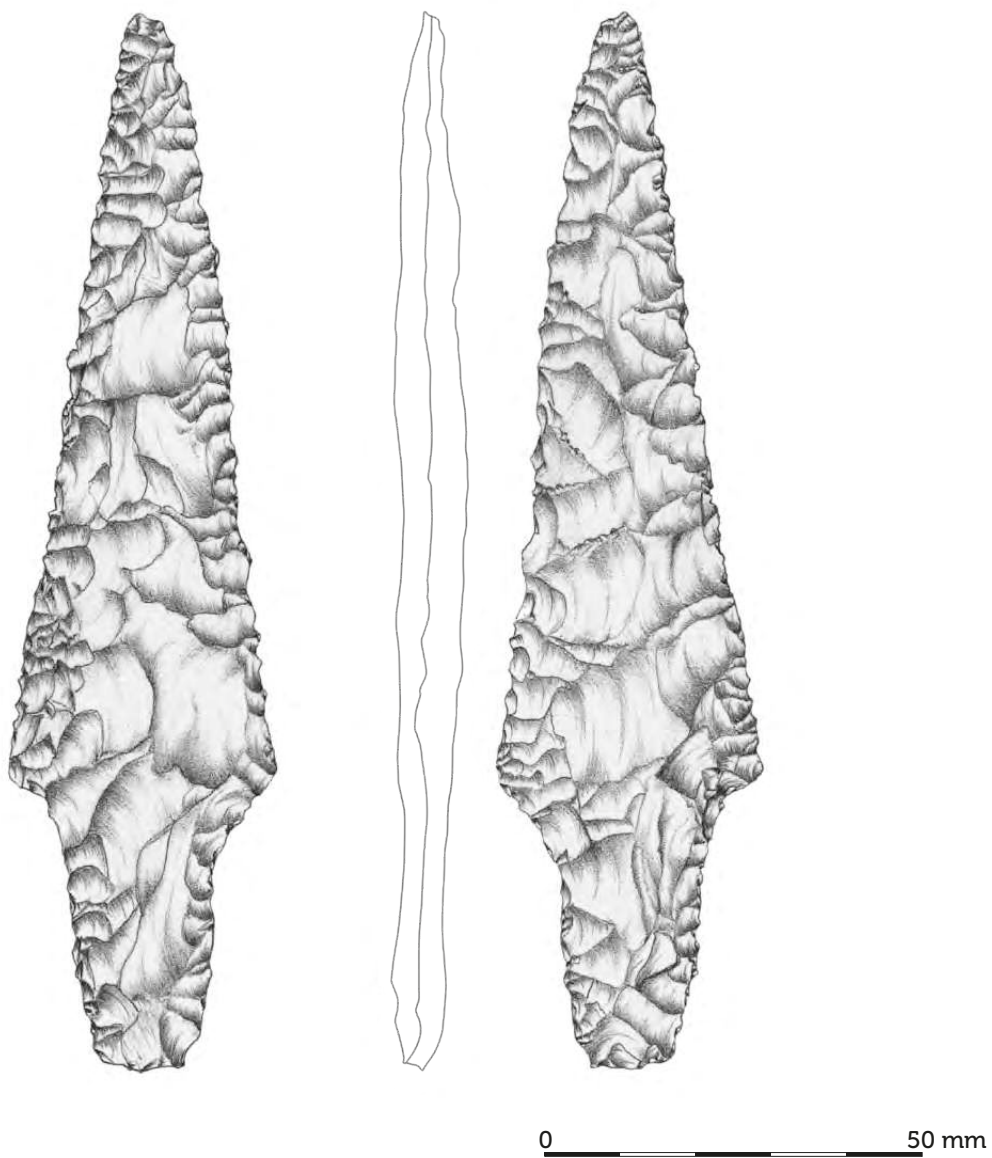
Pojedynczym egzemplarzem potwierdzona jest eksploatacja wiórowa. Odkryty środkowy fragment wióra ma stosunkowo regularne kształty z równoległym przebiegiem krawędzi bocznych (ryc. 6: 4).

W niewielkim stopniu wykorzystywano również technikę łuszczeniową, na co wskazują z fragmenty łuszczeni o ostrych krawędziowych

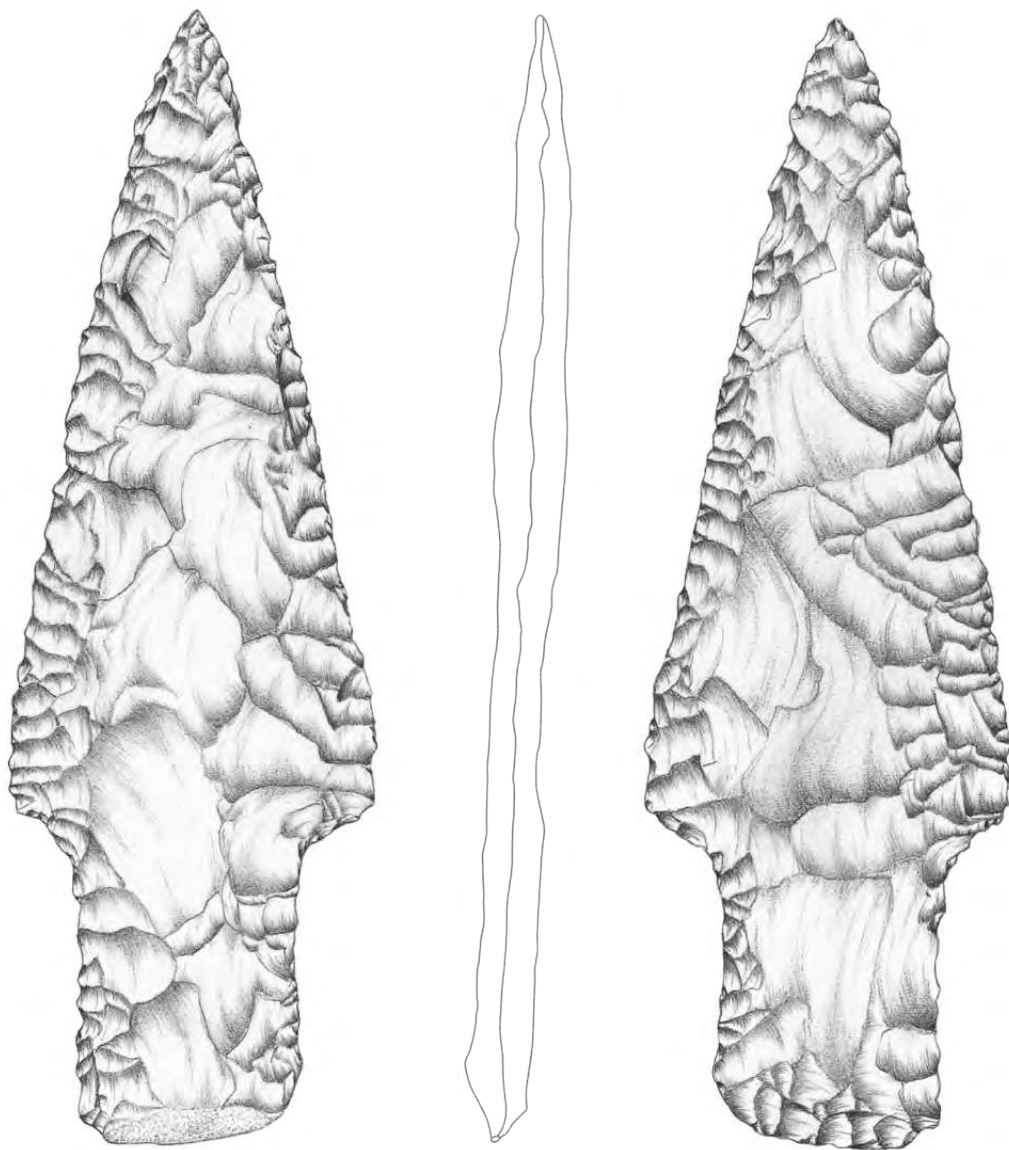
biegunach (ryc. 6: 15, 6: 17). Prawdopodobnie stanowiły one końcowy etap uzyskiwania półsurowca z wykorzystanych niewielkich rdzeni.

## Podsumowanie

Niezbyt duży pod względem liczebności inwentarz zabytków krzemiennych i kamiennych z Czerniczyna nie odbiega zasadniczo od innych znanych zespołów przypisywanych wczesnej fazie kultury mierzanowickiej (S. Kadrow, J. Machnik 1997; J. Kopacz 1976; J. Kopacz, P. Valde-Nowak 1987; R. Schild *et al.* 1977). Specyfika stanowiska (cmentarzysko) powoduje, że w analizowanym zbiorze wyraźnie dominują narzędzia stanowiące wyposażenie grobowe. W grupie narzędzi obserwujemy charakterystyczne dla wczesnej epoki brązu rozwarstwienie w asortymencie przedmiotów krzemiennych (S. Kadrow, J. Machnik 1997, s. 42). Na jednym biegunie znajdują się zaawansowane technicznie makrolityczne formy bifacjalne (w tym przypadku płoszcza), na drugim zaś – proste narzędzia wykonywane na doraźne potrzeby z wszelkiego rodzaju odłupków, a niekiedy odpadków i surowych, „dzikich”, niewielkich okruchów krzemiennych.



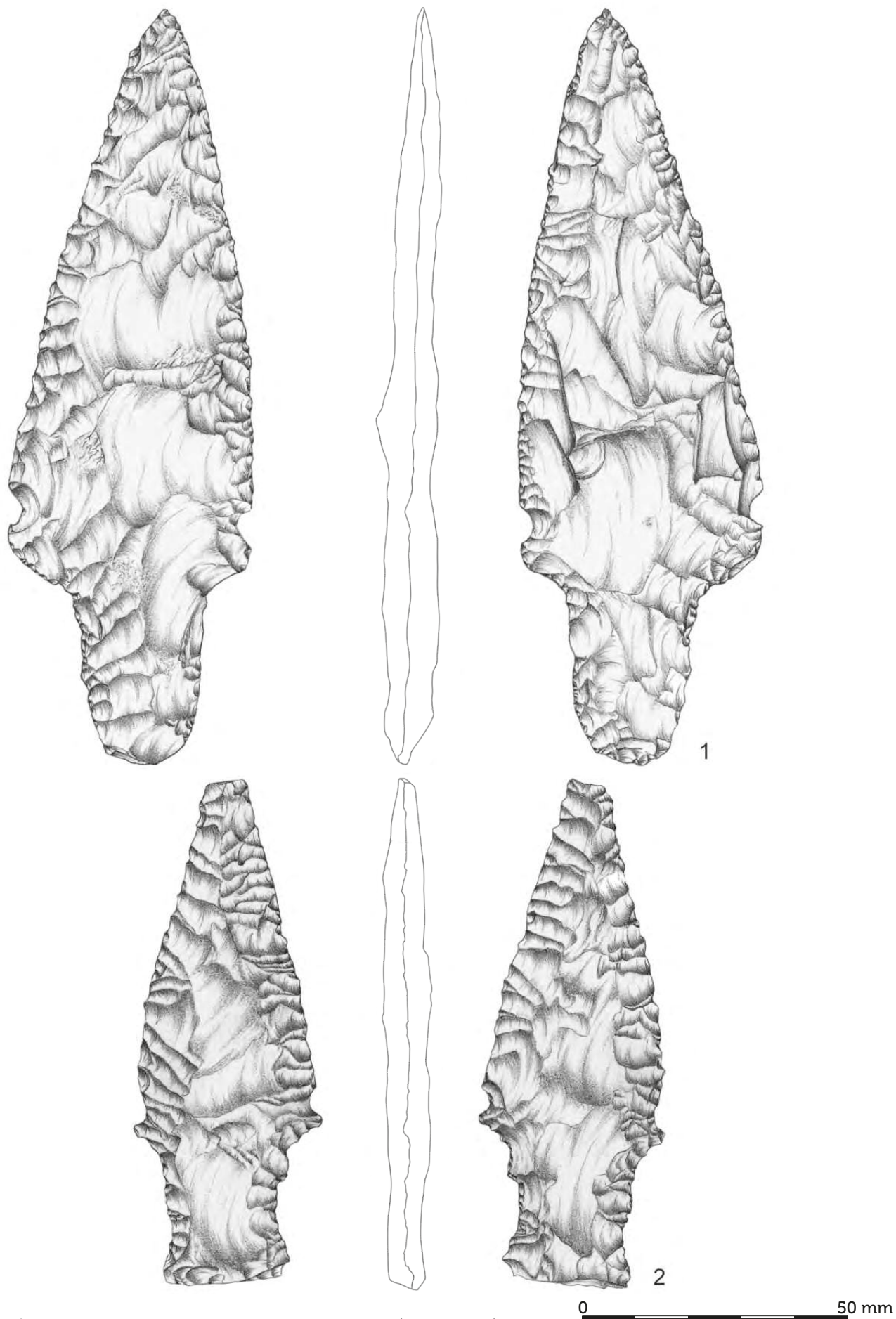
Ryc. 1. Czerniczyn stan. 3. Płoscze z grobu 1 (rys. K. Piątkowska).  
Fig. 1. Czerniczyn site 3. Projectile point from grave 1 (figure by K. Piątkowska).



0 50 mm

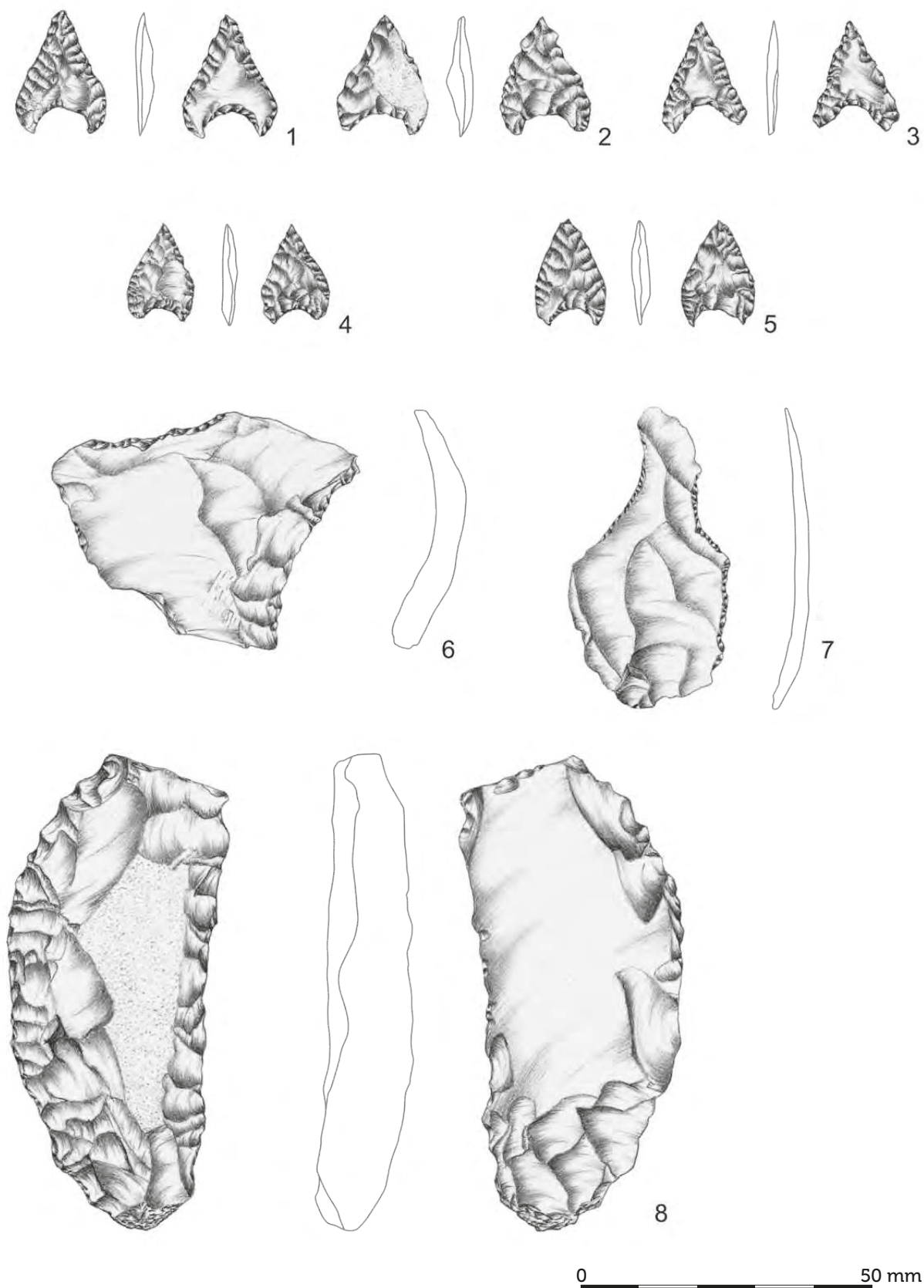
Ryc. 2. Czerniczyn stan. 3. Płoszcze z grobu 3 (rys. K. Piątkowska).  
Fig. 2. Czerniczyn site 3. Projectile point from grave 3 (figure by K. Piątkowska).



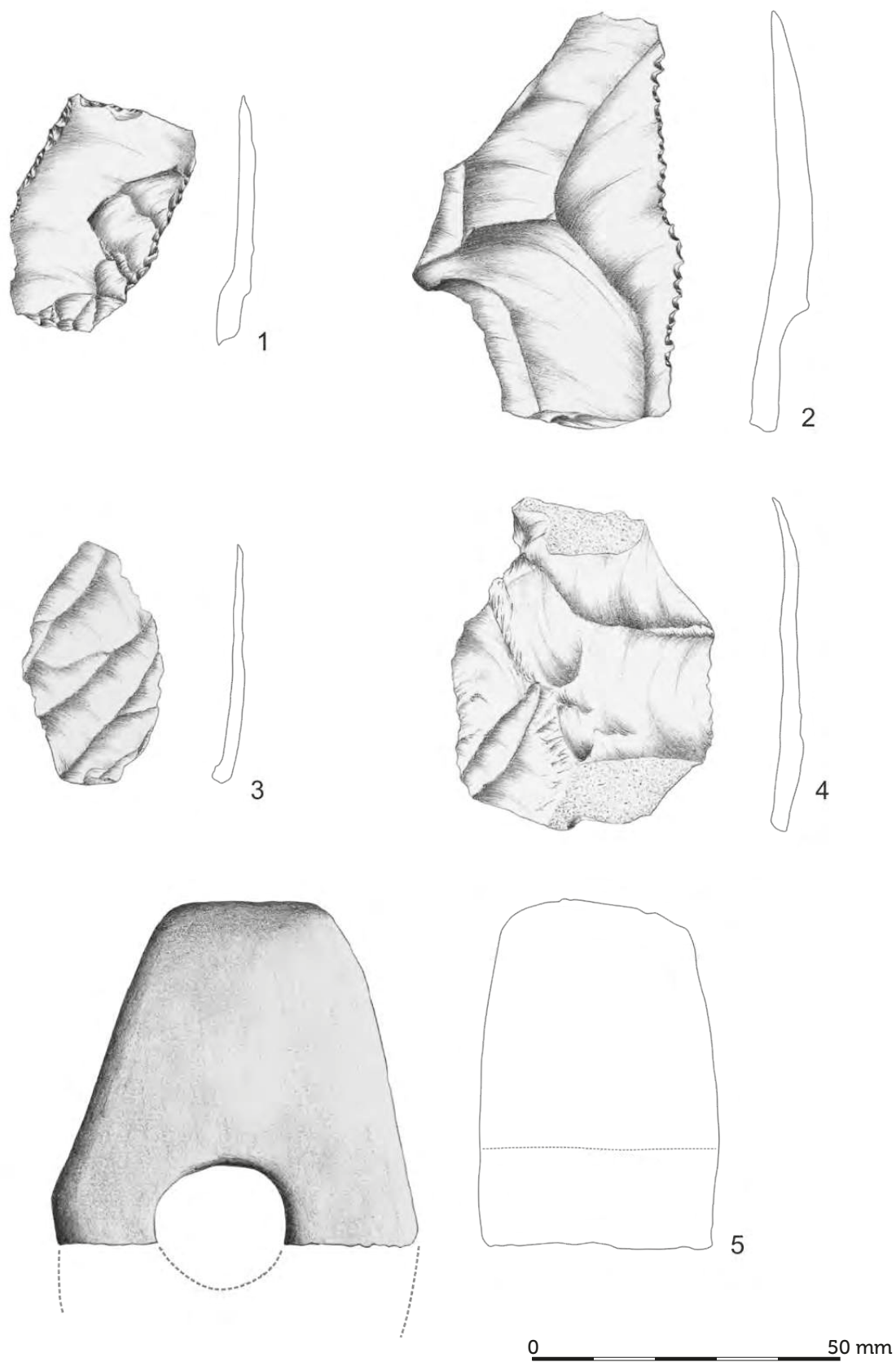


Ryc. 3. Czerniczyn stan. 3. Płoscza: 1 – z grobu 11, 2 – z powierzchni stanowiska (rys. K. Piątkowska).

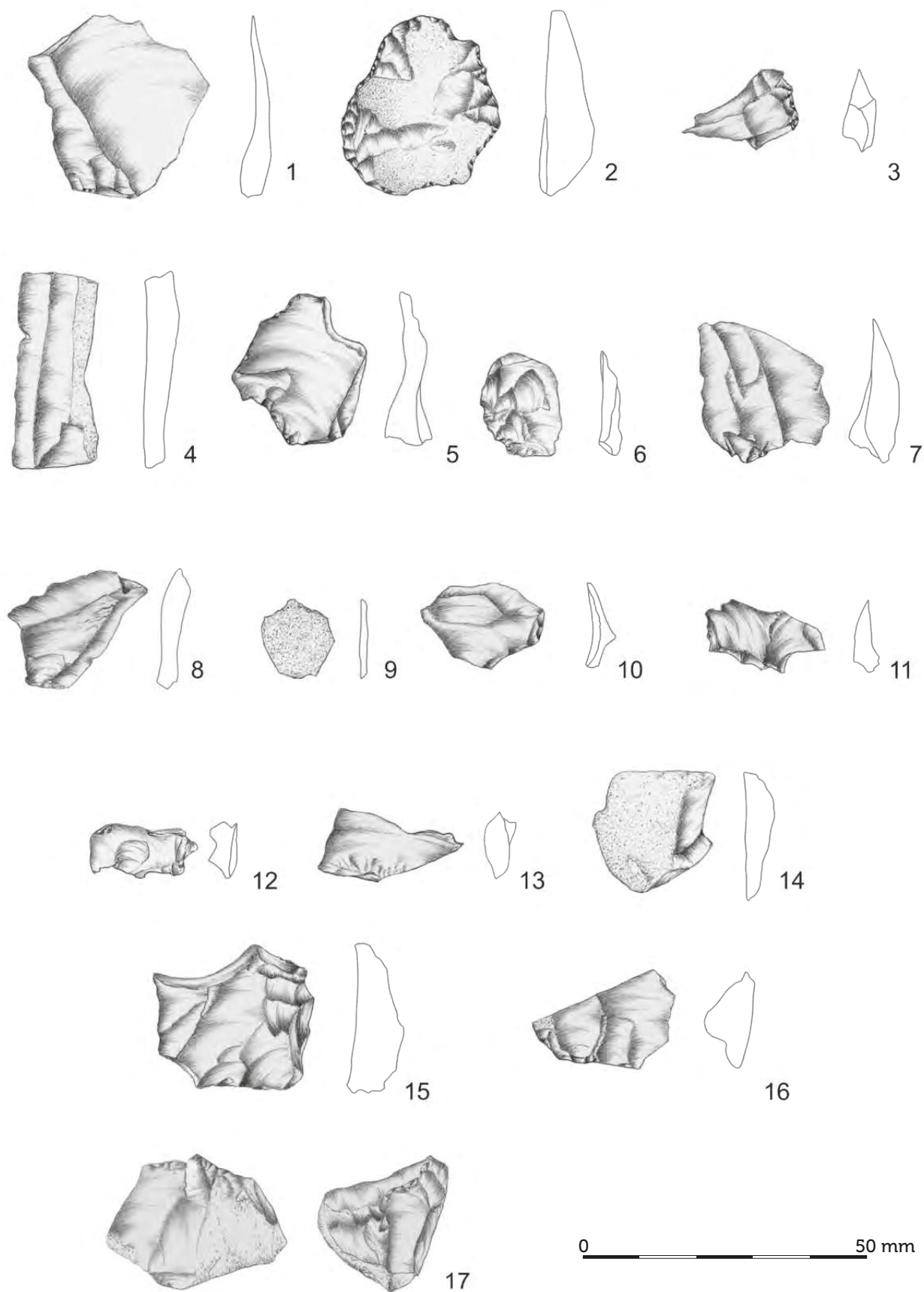
Fig. 3. Czerniczyn site 3. Projectile points: 1 – from grave 11, 2 – from the surface of the site (figure by K. Piątkowska).



Ryc. 4. Czerniczyn stan. 3: 1-2 – grociki z grobu 11, 3-5 – grociki z grobu 25, 6 – skrobacz z grobu 3, 7 – skrobacz z grobu 11, 8 – skrobacz z grobu 25 (rys. K. Piątkowska).  
 Fig. 4. Czerniczyn site 3: 1-2 – arrowheads from grave 11, 3-5 – arrowheads from grave 25, 6 – scraper from grave 3, 7 – scraper from grave 11, 8 – scraper from grave 25 (figure by K. Piątkowska).



Ryc. 5. Czerniczyn stan. 3: 1-2 – narzędzia odtupkowe z grobu 11, 3-4 – odtupki z grobu 11, 5 – fragment topora z powierzchni stanowiska (rys. K. Piątkowska).  
 Fig. 5. Czerniczyn site 3: 1-2 – flaked tools from grave 11, 3-4 – flakes from grave 11, 5 – fragment of an axe found on the surface of the site (figure by K. Piątkowska).



Ryc. 6. Czerniczyn stan. 3. Zabytki na złożu wtórnym: 1-2 – skrobacze, 3 – fragm. narzędzia, 4 – fragm. wióra, 5-11 – odtępki, 12-14 – okruchy negatywowe, 15-16 – fragm. łuszczni, 17 – okruh naturalny (rys. K. Piątkowska).

Fig. 6. Czerniczyn site 3. Artefacts on a secondary deposit: 1-2 – scrapers, 3 – fragment of a tool, 4 – fragment of a blade, 5-11 – flakes, 12-14 – negative chunks, 15-16 – fragments of bipolar cores, 17 – natural sliver (figure by K. Piątkowska).

## Literatura

### **BORKOWSKI W.**

- 1987 *Neolithic and Early Bronze Age heart-shaped arrow-heads from the Little Poland Upland* [w:] J. K. Kozłowski, S. K. Kozłowski (red.), *New in Stone Age Archaeology*, Warszawa, s. 147–182.

### **KADROW S., MACHNIK J.**

- 1997 *Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny*, Kraków.

### **KOKOWSKI A.**

- 1981 *Badania na terenie gminy Hrubieszów*, Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS i Archeologicznego Ośrodka Badawczo-Konserwatorskiego w Lublinie w 1981 roku, s. 9–13.
- 1982 *Dalsze badania na terenie gminy Hrubieszów*, Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS i Archeologicznego Ośrodka Badawczo-Konserwatorskiego w Lublinie w 1982 roku, s. 10–14.

### **KOKOWSKI A., KOMAN W.**

- 1983 *Z badań nad wczesnym okresem epoki brązu w gm. Hrubieszów*, Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS i Archeologicznego Ośrodka Badawczo-Konserwatorskiego w Lublinie w 1983 roku, s. 14–15.
- 1984 *Badania ratownicze na terenie gmin Hrubieszów i Horodło, woj. zamojskie*, Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS i Archeologicznego Ośrodka Badawczo-Konserwatorskiego w Lublinie w 1984 roku, s. 17–19.
- 1985 *Néolithique et la période romaine aux environs de Hrubieszów, Pologne de l'Est*, Inventaria Archaeologica Pologne, z. LIV: PL 334–335.

### **KOMAN W.**

- 1989 *Materiały kręgu kultur z ceramiką sznurową w Kotlinie Hrubieszowskiej i na Grzędzie Horodelskiej z badań w latach 1978–1983*, Prace i Materiały Zamojskie, t. 2, s. 34–97.

### **KOPACZ J.**

- 1976 *Wstępna charakterystyka technologiczno-ty-pologiczna wczesnobrązowego przemysłu*

krzemieniarskiego z Iwanowic, woj. Kraków, *Archeologia Polski*, t. 21/1, s. 85–107.

### **KOPACZ J., VALDE-NOWAK P.**

- 1987 *Episznurowy przykarpcki krąg kulturowy w świetle materiałów kamiennych*, *Archeologia Polski*, t. 32/1, s. 55–92.

### **LECH J., PIOTROWSKA D. (RED.)**

- 1997 *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Materiały sympozjum zorganizowanego w Warszawie 20–22 października 1994 r.*, Warszawa.

### **LIBERA J.**

- 2001 *Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza)*, Lublin.

### **MACHNIK J.**

- 1966 *Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

### **PAPIERNIK P., RYBICKA M.**

- 2002 *Annopol. Osada kultury pucharów lejkowatych na Pojezierzu Gostynińskim*, Łódź.

### **PIĄTKOWSKA K., DOBRZYŃSKI M.**

- 2011 *Technologia bifacjalnych noży sierpowatych na podstawie znalezisk grobowych kultury mierzanowickiej ze Skołoszowa, stan. 7, pow. jarosławski*, Sprawozdania i Materiały Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, t. 32, s. 107–116.

### **SCHILD R., KRÓLIK H., MOŚCIBRODZKA J.**

- 1977 *Kopalnia krzemienia czekoladowego z przełomu neolitu i epoki brązu w Polanach Kolo-niach*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

### **WŁODARCZAK P.**

- 2006 *Kultura ceramiki sznurowej na Wyżynie Małopolskiej*, Kraków.

### **ZAKOŚCIELNA A.**

- 1996 *Krzemieniarstwo kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej*, Lublin.

## Flint and stone artefacts

### SUMMARY

This paper concerns an assemblage of 33 flint artefacts and one of stone. The collection comes from long-standing excavations conducted at site 3 in Czerniczyn, Hrubieszów district, Lublin province. Some finds, which come mainly from burials, have already been published in research reports (A. Kokowski, 1982; A. Kokowski and W. Koman, 1983, 1984, 1985), and comprehensive studies (W. Koman, 1989). Flint projectile points from Czerniczyn were also discussed in a monograph on bifacial forms by J. Libera (2001). The whole flint inventory from the research in Czerniczyn has never been the subject of a concise publication.

The small assemblage of flint and stone artefacts from Czerniczyn does not differ substantially from other known collections attributed to the early

stage of the Mierzanowice culture. Due to the specific nature of the site (a cemetery), the most numerous tools in the analysed collection are those which constitute grave furnishings (18 specimens), followed by flakes and blades (11 specimens). Much less numerous are artefacts connected with splintered exploitation (two specimens), and wastes (four specimens). In the assemblage, we can observe the delamination of flint objects, which is characteristic of the early Bronze Age (S. Kadrow and J. Machnik, 1997, p. 42). On the one hand, there are technically advanced macrolithic bifacial forms (in this case, projectile points), while on the other there are simple tools made for immediate needs from different sorts of flakes, sometimes wastes, and small, raw flint slivers.



Joanna Piątkowska-Matecka

# ANALIZA ARCHEOZOOLOGICZNA SZCZĄTKÓW ZWIERZĘCYCH ORAZ ZABYTKÓW Z KOŚCI Z CMENTARZYSKA KULTURY MIERZANOWICKIEJ

**P** przedmiotem niniejszego opracowania jest prezentacja wyników analizy archeozoologicznej zwierzęcych szczątków kostnych z grobu 19 oraz wyrobów kościanych znalezionych w grobach 11 i 19, znajdujących się na cmentarzysku kultury mierzanowickiej w Czerniczynie (stanowisko 3).

## **Materiał i metody**

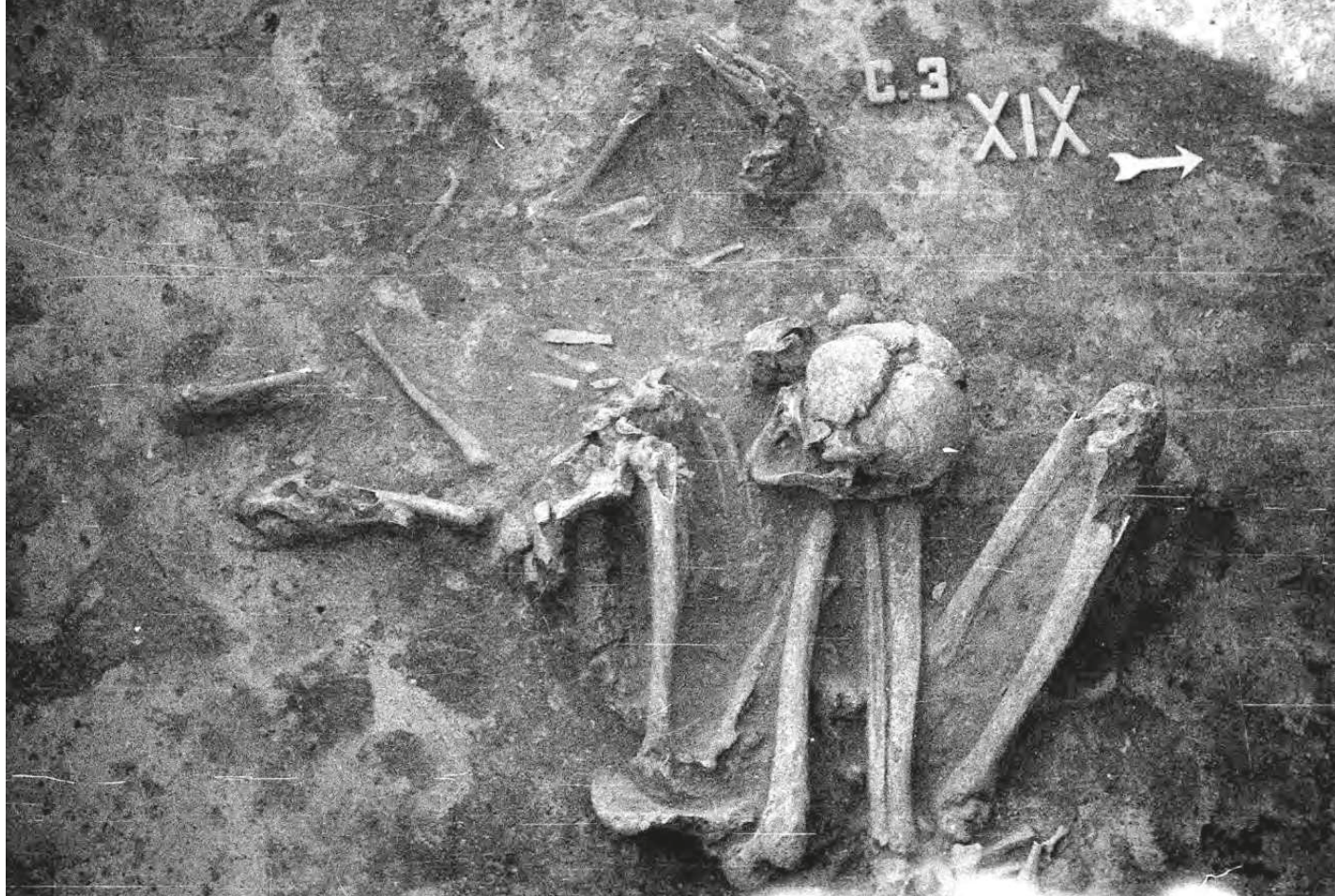
Materiał reprezentował dwa typy szczątków. Pierwszy stanowiły pozostałości zwierzęcia ofiarnego, które zostały złożone do grobu i tworzyły pochówek ludzko-zwierzęcy. Drugi to trzy wyroby kościane będące elementem wyposażenia grobów.

Materiał zidentyfikowano pod względem gatunkowym i anatomicznym. Identyfikacja

**dr hab. Joanna Piątkowska-Matecka**

Uniwersytet Warszawski, Instytut Archeologii,  
Zakład Bioarcheologii  
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa  
✉ [jmalecka@uw.edu.pl](mailto:jmalecka@uw.edu.pl)





Ryc. 1. Czerniczyn stan. 3. Grób 19 (fot. W. Koman).  
Fig. 1. Czerniczyn site 3. Grave 19 (photograph by W. Koman).

gatunkowa polegała na przyporządkowaniu szczątków do określonego gatunku zwierzęcia. Korzystano przy tym z atlasów anatomii (K. Krysiak *et al.* 2007; P. Popesko 2008) oraz kolekcji porównawczej znajdującej się w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Pozostałości owcy i kozy zakwalifikowano do poszczególnych gatunków na podstawie kryteriów opisanych przez Z. Schramm (1967) oraz M. Zeder i H. Laphman (2010). Identyfikacja anatomiczna polegała na przyporządkowaniu fragmentów kostnych do poszczególnych elementów anatomicznych.

W przypadku szczątków zwierzęcia ofiarne- go, na podstawie oceny stopnia zrośnięcia się nasad z trzonami kości długich (J. Kolda 1936) i rozwoju uzębienia (W. Lutnicki 1972), w tym momencie wyrastania ostatnich zębów trzonowych (M3) w prawej i lewej gałęzi zuchwy, odtworzono wiek pochowanego osobnika. Zabytki kościane scharakteryzowano pod względem śladów obróbki i pracy zaobserwowanych na ich powierzchniach.

## Wyniki

### Pochówek zwierzęcy

Do tej kategorii zakwalifikowano pozostałości kostne znalezione w grobie 19, należące do jednego osobnika młodej owcy, której śmierć nastąpiła w wieku ok. 18-20 miesiąca życia. Młody wiek uniemożliwił wykonanie pomiarów kości i odtworzenie morfologii. Ze względu na brak zachowanych kości czaszki i mózżeni nie było także możliwe oznaczenie płci.

Na podstawie rysunku i zdjęć wykonanych podczas eksploracji obiektu można przypuszczać, że szkielet owcy pierwotnie był ułożony w porządku anatomicznym, najprawdopodobniej na lewym boku, z wyprostowanymi kończynami, w okolicach czaszki szkieletu ludzkiego, należącego do osobnika płci żeńskiej w wieku *maturus*<sup>1</sup>, który ułożony był w pozycji silnie skurczonej z głową skierowaną na zachód (zob. A. Hyrczała, W. Koman 2017, w tym tomie, ryc. 5, 20, 24) (ryc. 1).

<sup>1</sup> Analiza antropologiczna została wykonana przez B. Borską-Strugińską (w tym tomie).

Z owcy zachowały się elementy kostne reprezentujące różne części ciała. Do głowy należała prawa i lewa gałąź żuchwy. W prawej gałęzi zachował się szereg zębowy od pierwszego zęba przedtrzonowego (P1) do ostatniego trzonowego (M3). W lewej gałęzi stwierdzono obecność dwóch zębów: pierwszego przedtrzonowego (P1) i ostatniego trzonowego (M3). Ponadto luzem znaleziono ząb czaszkowy P3 lub M1. Stanowił on jedyną pozostałość po czaszce. Nie wiadomo, czy pierwotnie znajdowała się ona w grobie i uległa zniszczeniu, czy też została odjęta przed złożeniem zwierzęcia. Tułów reprezentowany był przez fragmenty odpadniętych powierzchni stawowych kręgów, trzony kręgów piersiowych i lędźwiowych oraz bliżej nieoznaczonych, wśród których mogły się znajdować także trzony kręgów szyjnych z odcinka od 3 do 7. Zwraca uwagę brak dwóch pierwszych kręgów szyjnych (atlas i aksis). Odnotowano liczne fragmenty żeber, bez zachowanych główek. Do bliższego odcinka kończyny piersiowej należały: fragment prawej łopatki, dwie kości ramienne, dwie kości promieniowe wraz z łokciowymi. Bliższy odcinek kończyny miednicznej reprezentowany był przez kości miednicy, pozostałości dwóch kości udowych z jedną rzepką i dwie kości piszczelowe. Odcinki dystalne kończyn reprezentowane były przez trzy kości nadgarstka, dwie kości skokowe, fragmenty kości śródrezcza i śródstopia oraz człony palcowe I, II i III. Człony palcowe, kości nadgarstka i stępu nie stanowiły pełnego zestawu, jednakże jako elementy małych rozmiarów mogły nie zostać zebrane podczas prac wykopaliskowych.

### Zabytki z kości

W dwóch grobach (nr 11 i 19) znaleziono trzy wyroby kościane: jedną igłę i dwa szydła. Igła znajdowała się w grobie 19, tym samym, w którym odnaleziono szkielet młodej owcy. Z dokumentacji wykopaliskowej wynika, że przedmiot ten położony był w bezpośrednim sąsiedztwie zarówno szkieletu owcy, jak i pochowanego zmarłego, w okolicach jego głowy. Igłę wykonano poprzez wycięcie wydłużonego (ok. 6 cm) fragmentu istoty zbitęj z trzonu kości długiej, najprawdopodobniej pochodzącej od dużego przeżuwacza. Na jednym z końców wycięto otwór o średnicy ok. 3-4 mm, przeciwległy wierzchołek był szpiczasto zakończony (ryc. 2). Ślady użytkowania uwidoczniły się w postaci lekkiego wyswiecenia całej powierzchni przedmiotu.

Dwa szydła kościane znaleziono w grobie 11, w którym pochowano osobnika płci męskiej w wieku *maturus/senilis*. Pierwsze z nich znajdowało się w okolicach czaszki zmarłego. Zachowana długość przedmiotu wynosiła 5,5 cm. Wykonano go z fragmentu trzonu kości piszczelowej owcy lub kozy. Na jednej z bocznych powierzchni wycięto podłużną płytkę, następnie na krótszym boku uformowano, poprzez skośne przecięcie mniej więcej w połowie długości trzonu, ostrze pracujące (ryc. 3). Wydaje się, że pierwotnie było ono szpiczasto zakończone, jednakże ta część uległa złamaniu i zniszczeniu. Nie odnotowano śladów pracy. Drugie szydło, o długości 11,3 cm, znajdowało się w okolicach prawego łokcia zmarłego. Wykonane zostało z trzonu wraz z fragmentem nasady dalszej kości śródstopia owcy lub kozy (zob. A. Hyrchala, W. Ko-



Ryc. 2. Czerniczyn stan. 3. Igła z grobu 19 (fot. A. Hyrchala).  
Fig. 2. Czerniczyn site 3. Needle from grave 19 (photograph by A. Hyrchala).



Ryc. 3. Czerniczyn stan. 3. Szydła z grobu 11 (fot. A. Hyrchata).  
Fig. 3. Czerniczyn site 3. Awls from grave 11 (photograph by A. Hyrchata).

man 2017, w tym tomie, ryc. 3, 4, 19, 23). Ślady obróbki polegały na przerabianiu kości wzdłuż trzonu, a następnie uformowaniu, mniej więcej w połowie jego długości, szpiczastego ostrza, stanowiącego część pracującą narzędzia, która uległa zniszczeniu. Na przeciwnym końcu zachował się fragment bloczka kości. Ślady używania uwidoczniły się na powierzchni zewnętrznej przedmiotu w postaci lekkiego wygładzenia.

## Dyskusja

Szczątki kostne pozyskane w dwóch grobach (nr 11 i 19) na cmentarzysku kultury mierzanowickiej w Czerniczynie reprezentowały pochówek ludzko-zwierzęcy i przedmioty kościane. W grobie 19 odkryto szkielet młodej owcy, której śmierć nastąpiła w wieku ok. 18-20 miesiąca życia. Złożono ją w bezpośrednim sąsiedztwie zmarłego, w okolicach jego głowy, najprawdopodobniej na lewym boku z wyprostowanymi kończynami. Wydaje się, że taki sposób składania zwierząt do grobów był powszechnie stosowany we wczesnej epoce brązu. Z danych zebranych przez B. Kołodziej (2010, s. 336) dotyczących pochówków zwierzęcych znajdujących na stanowiskach z tego okresu na terenach Europy Środkowo-Wschodniej wynika, że najczęściej składano pojedyncze zwierzęta, układano je w porządku anatomicznym, w pozycji bocznej, najczęściej na prawym, rzadziej na lewym boku. Nie odnotowano natomiast żadnych reguł dotyczących orientacji szkieletów. Stosowano każdy

możliwy sposób orientowania, z wyjątkiem linii północ-południe.

Pochówki ludzko-zwierzęce znane są także z innych cmentarzysk kultury mierzanowickiej, choć nie są zbyt liczne. Z tego względu trudno jest wskazać wyraźne tendencje towarzyszące zwyczajom składania zwierząt do grobów wraz ze zmarłymi we wczesnej epoce brązu. Dotyczy to także wyboru gatunku. Ludność kultury mierzanowickiej, oprócz małych przeżuwaczy, składała również psy (Mydlów, stan. 38, obiekt 8; B. Bargieł 1991; Szarbia, stan. 9, obiekt 1/VI; B. Baczyńska 1993) i bydło (Wojciechowice, stan. 1; J. Bąbel 1975). Najbliższą analogię do znaleziska z Czerniczyna stanowi grób 23 z miejscowości Veselé w zachodniej Słowacji, gdzie odnaleziono kompletny szkielet owcy lub kozy, złożony wraz z chłopcem (J. Batora 1991). Niestety, poza nieprecyzyjnym określeniem gatunku, brak jest innych danych na temat tego szkieletu.

W grobie 19 w Czerniczynie, poza kośćmi szkieletu postkranialnego, zachowały się dwie gałęzie żuchwy, przy braku kości czaszki (z wyjątkiem jednego zęba) i dwóch pierwszych kręgów szyjnych. W związku z tym nie wiadomo, czy do grobu włożono całą owcę, czy też osobnika z odjętą głową, któremu dołożono żuchwę. Kwestia ta nie jest możliwa do jednoznacznego rozstrzygnięcia, choć z dużym prawdopodobieństwem można założyć drugi scenariusz. Wskazują na to informacje z dziennika badań, w którym wśród znalezisk odnotowano obecność tylko żu-

chwy. Przypuszczać więc można, że owcę złożono do grobu z odjętą głową. Przykłady takich praktyk znane są także z innych stanowisk w pradziejach (T. Węgrzynowicz 1982). Potwierdzają one, że w obrzędowości wykorzystywano czasem zwierzęta bez głów lub/i kończyn, a czasem preferowano same głowy. Sytuację taką odnotowano m.in. na osadzie kultury mierzanowickiej w Iwanowicach, gdzie w obiekcie nr 430, poza szkieletem bydła i kozy, znajdowała się czaszka owcy (S. Kadrow, D. Makowicz-Poliszot 2000, s. 267).

Ze względu na małą liczbę znalezisk zwierząt ofiarnych na cmentarzyskach z wczesnej epoki brązu oraz ich duże zróżnicowanie trudno jest określić, czy istniały jakieś kryteria wyboru zwierząt chowanych wraz ze zmarłymi. Owca znaleziona w grobie 19 w Czerniczynie wyróżniała się młodym wiekiem, poniżej 20 miesiąca życia. Wydaje się, że wiek mógł być kryterium wyboru zwierząt składanych jako ofiary. Szczególnie w przypadku pozostałości małych przeżuwaczy (i świni) widoczna jest zależność związana z wyborem osobników młodych i bardzo młodych. Poza Czerniczynem, podobną sytuację odnotowano także na osadzie w Iwanowicach, gdzie znaleziono szkielet kozy w wieku ok. 2-4 miesiąca i kolejny w wieku 1,5-2 lat, oraz na cmentarzysku w Szarbi, gdzie wszystkie osobniki małych przeżuwaczy były w wieku poniżej drugiego miesiąca życia. Brak jest informacji na temat ewentualnej selekcji pod względem płci, a także cech szczególnych zwierząt, czy też sposobów ich traktowania podczas obrzędów.

Owca złożona do grobu w Czerniczynie współwystępowała ze szczątkami osobnika najprawdopodobniej płci żeńskiej w wieku *maturus*. Trudno jest potwierdzić istnienie ewentualnych reguł dotyczących płci i wieku zmarłych, którym towarzyszyły szkielety zwierząt. W Mydlowie (B. Bargiel 1991) i miejscowości Veselé zwierzęta zostały pochowane wraz z mężczyznami, w pierwszym przypadku w dorosłym, a w drugim w młodym wieku.

Na stanowiskach kultury mierzanowickiej pochówki zwierzęce występowały nie tylko na cmentarzyskach, ale przede wszystkim na osadach, sporadycznie reprezentowały zaś zna-

leziska pojedyncze (B. Kołodziej 2010, s. 306). Większość z nich koncentrowała się na terenie Małopolski, pojedyncze odnotowano w zachodniej części Wyżyny Wołyńskiej i zachodniej Słowacji. Na cmentarzyskach najczęściej znajdowane były pochówki ludzko-zwierzęce, które lokowano w centralnej części cmentarzysk. Wśród znalezisk osadniczych najwięcej pochówków zwierzęcych, bo aż 13, odkryto na stanowisku „Babia Góra” w Iwanowicach (S. Kadrow, D. Makowicz-Poliszot 2000).

Powody składania zwierząt do grobów pozostają nieznane, najczęściej traktuje się je jako wyraz kultu zwierząt lub podkreśla ich ofiarny charakter (T. Węgrzynowicz 1982). W przypadku grobu 19 w Czerniczynie, ze względu na brak dowodów, raczej wykluczyć należy związek z kultem tego gatunku. Wydaje się, że pochowana owca stanowiła element wyposażenia zmarłego. Mogła ona być wyrazem jego pozycji społecznej, zapasem pożywienia w drodze w zaświaty lub formą ofiary dla sił wyższych. Wydaje się, że we wczesnej epoce brązu w większości przypadków zwierzęta grzebano w grobach ludzkich wyróżniających się bogatszym wyposażeniem, co sugeruje, że rytuał chowania ze zmarłym zwierząt lub ich części związany był z ich pozycją społeczną (B. Kołodziej 2010, s. 341).

W grobach kultury mierzanowickiej w Czerniczynie znaleziono również wyroby kościane. Były to igła i dwa szydła, oba wykonane z kości długich kończyn małych przeżuwaczy. Podobne przedmioty znane są także z innych cmentarzysk tej kultury. Szydła znaleziono m.in. w Szarbi (B. Baczyńska 1993), Mierzanowicach, Złotej „nad Wawrem” i Wojciechowicach (za J. Bąbel 2013). Najczęściej wykonywano je z fragmentów kości piszczelowych, śródrezcza i śródstopia owcy i kozy, poprzez rozłupanie kości wzdłuż trzonu i uformowanie na jednym z krótszych boków skośnego ostrza. Stanowiły one element wyposażenia zarówno mężczyzn, jak i kobiet w różnym wieku. Ten typ przedmiotu miał najprawdopodobniej różne zastosowania.

Igły wyróżniały się bardziej zróżnicowanym charakterem zarówno pod względem formy, jak i elementów anatomicznych, z których je wykonywano. Najczęściej miały one półkolisty prze-

krój i kształt wydłużonego trójkąta, u podstawy którego znajdował się otwór służący do przeciągania nici. Igła znaleziona w Czerniczynie została wycięta z fragmentu istoty zbitiej kości długiej dużego przeżuwacza. Podobne dwa egzemplarze odkryte na cmentarzysku w Szarbi wykonano z fragmentów żeber zwierzęcych (B. Baczyńska 1993). Przedmioty te znajdowane są najczęściej w grobach, w których pochowano dorosłe kobiety. Służyły one do zszywania tkanin i cienkich skór. Igły i szydła były powszechnie wytwarzane i użytkowane w pradziejach i średniowieczu.

Szczałki zwierzęce znalezione w dwóch grobach na cmentarzysku w Czerniczynie odzwierciedlają zachowania związane z wykorzystaniem zwierząt w obrzędowości oraz życiu codziennym społeczeństw kultury mierzanowickiej. W obu przypadkach potwierdzają one szczególną rolę małych przeżuwaczy. Owce i kozy stanowiły zwierzęta ofiarne i były elementem pochówków ludzko-zwierzęcych, a kości szkieletu postkranialnego wykorzystywano jako surowiec do wyrobu przedmiotów użytkowych.

## Literatura

### BACZYŃSKA B.

1993 *Cmentarzysko kultury mierzanowickiej w Szarbi, woj. kieleckie. Studium obrządku pogrzebowego*, Kraków.

### BARGIEŁ B.

1991 *Drugi sezon badań stanowiska 37 i 38 w Mydłowie, woj. tarnobrzeskie*, Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1991 roku, s. 26–31.

### BABEL J.

1975 *Wojciechowice, pow. Opatów. Stanowisko 1*, Informator Archeologiczny. Badania rok 1974, s. 73.

2013 *Cmentarzyska społeczności kultury mierzanowickiej na Wyżynie Sandomierskiej, Rzeszów*.

### BÁTORA J.

1991 *The reflection of economy and social structure in the cemeteries of the Chłopi-ce-Veselé and Nitra cultures*, Slovenská Archeológia, t. 39, s. 91–141.

### HYRCHAŁA A., KOMAN W.

2017 *Cmentarzysko szkieletowe kultury mierzanowickiej*, [w:] A. Hyrchała (red.), *Wielokulturowe stanowisko 3 w Czerniczynie w świetle badań w latach 1981–1985*, Hrubieszów, s. 32–59.

### KADROW S., MAKOWICZ-POLISZOT D.

2000 *Tiergräber der Mierzanowice Kultur auf der Fundstelle „Babia Góra” in Iwanowice, gm. Loco, Wojewodschaft Małopolska*, [w:] S. Kadrow (red.), *A Turning of Ages*, Kraków, s. 257–300.

### KOLDA J.

1936 *Srovnávací anatomie zvířat domácích se zře-tem k anatomii člověka*, Brno.

### KOŁODZIEJ B.

2010 *Animal Burials in the Early Bronze Age in Central and Eastern Europe*, *Analecta Archaeologica Ressoviensia*, t. 5, s. 141–358.

### KRYSIAK K., KOBRYŃ H., KOBRYŃCZUK F.

2007 *Anatomia zwierząt*, Warszawa.

### LUTNICKI W.

1972 *Uzębienie zwierząt domowych*, Warszawa–Kraków.

### POPESKO P.

2008 *Atlas anatomii topograficznej zwierząt domowych*, Warszawa.

### SCHRAMM Z.

1967 *Różnice morfologiczne niektórych kości kozy i owcy*, *Roczniki Wyższej Szkoły Rolniczej w Poznaniu*, t. 36, s. 107–133.

### WĘGRZYNOWICZ T.

1982 *Szczątki zwierzęce jako wyraz wierzeń w czasach ciepłopalenia zwłok*, Warszawa.

### ZEDER M. A., LAPHAM H. A.

2010 *Assessing the reliability of criteria used to identify postcranial bones in sheep, Ovis, and goats, Capra*, *Journal of Archaeological Science*, t. 37/11, s. 2887–2905.

## Archaeozoological analysis of animal graves and bone objects from the Mierzanowice culture cemetery

### SUMMARY

The aim of this chapter is to present the results of archaeozoological analysis of animal graves and bone objects found in graves no. 11 and 19 at the Mierzanowice culture cemetery in Czerniczyn (site 3).

Grave no. 19 was an animal-human interment. Apart from the remains most probably of a woman, aged *maturus*, the grave contained the skeleton of a young sheep, killed at the age of 18–20 months. The animal was laid in the head region of the deceased, in anatomical order, on the left side, and with straightened limbs. Almost all anatomical elements were recorded, with the exception of skull bones and the first two cervical vertebrae. The sheep was most probably part of grave furnishings, and could have reflected a unique social position of the buried person, been intended as food for their journey to the beyond or been a form of offering to the high power.

In the same grave, in the immediate proximity of the skeleton of the sheep and the head of the deceased, a bone needle was also found. It was made of a fragment of cortical bone from a long bone of a large ruminants. In grave no. 11, where a male individual of the *maturus/senilis* age was buried, there were two awls. The first was found near the skull of the deceased, and was made from a fragment of the tibial diaphysis of a sheep or goat. The second one was near the right elbow of the deceased, and was made of the diaphysis and a fragment of distal metatarsal epiphysis of a sheep or goat.

The two types of animal bones discovered in graves at the cemetery in Czerniczyn indicate the significance of small ruminants in the rites and everyday life of the communities of the Mierzanowice culture.

Anna Hyrchała

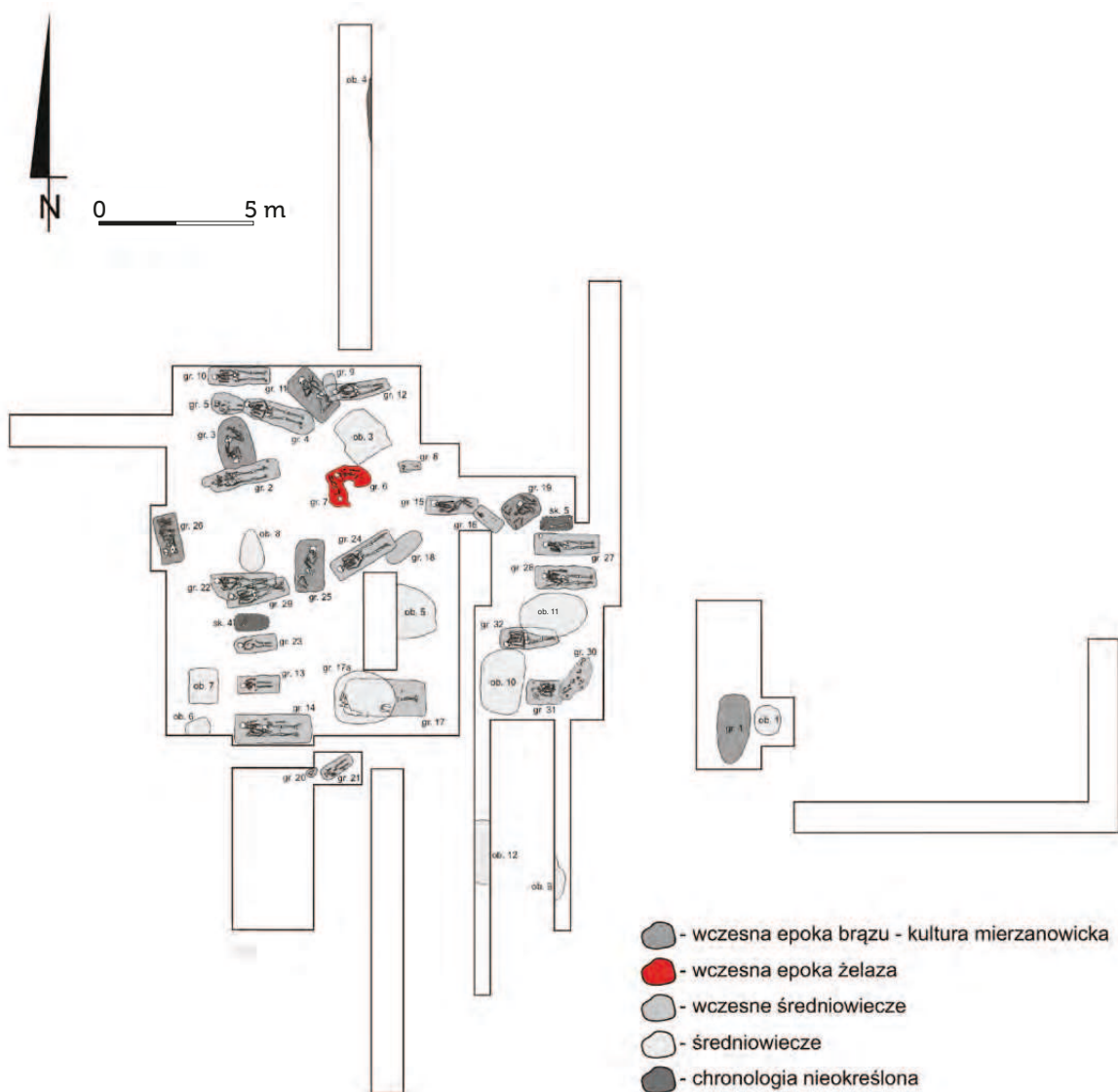
# POCHÓWEK Z WCZESNEJ EPOKI ŻELAZA

**D**o chwili rozpoczęcia analiz materiałów zabytkowych ze stanowiska w Czernicznie, czego wynikiem jest niniejsza publikacja, odgórnie zakładano, że wśród odkrytych pochówków wydzielić należy dwa główne horyzonty chronologiczne: w ujęciu ogólnym wczesnobrązowy i średniowieczny. Przekonanie takie towarzyszyło także badaczom w latach 1981-1985. Na podstawie analizy stanu zachowania szkieletów, orientacji jam grobowych czy wyposażenia automatycznie przyporządkowywano poszczególne obiekty do któregoś z horyzontów. W przypadku braku elementów mogących rozstrzygnąć o przynależności danego pochówku do jednej lub drugiej grupy – stawiano znak zapytania. Nie brano jednak pod uwagę, że wśród analizowanych grobów

**mgr Anna Hyrchała**

Muzeum im. ks. S. Staszica  
ul. 3 Maja 11, 22-500 Hrubieszów  
✉ [ahyrchala@gmail.com](mailto:ahyrchala@gmail.com)





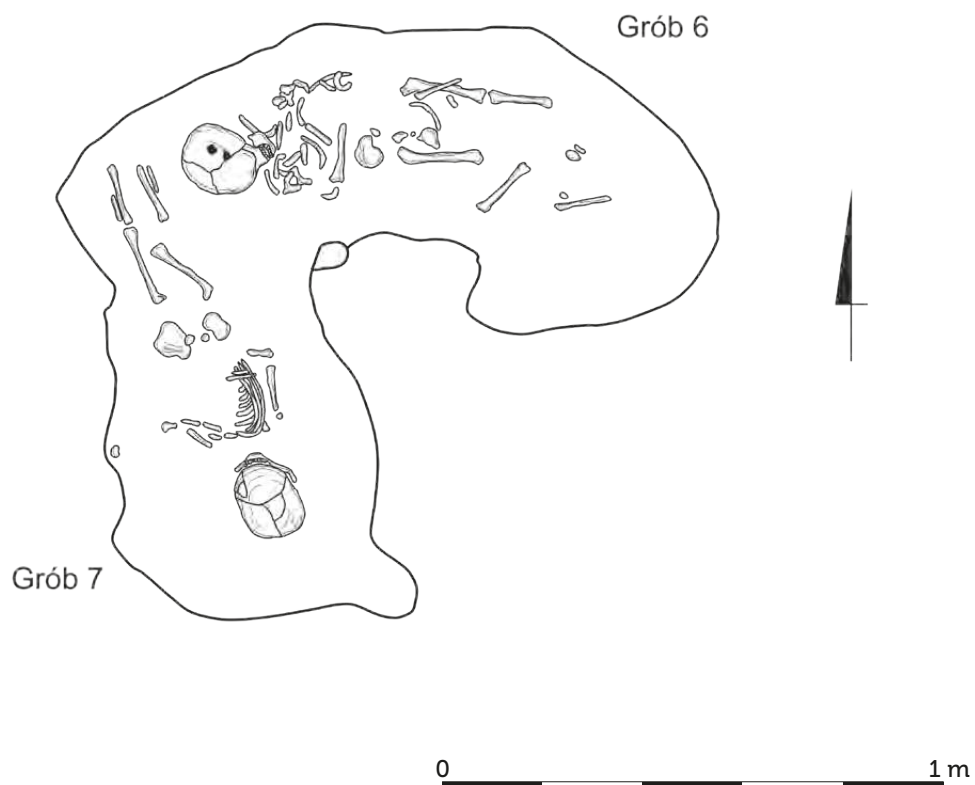
Ryc. 1. Czerniczyn stan. 3. Plan odkrytych obiektów, kolorem czerwonym oznaczono groby z wczesnej epoki żelaza (wg W. Koman, A. Kokowski, oprac. A. Hyrchała, B. Bartecki, przerys. R. Ratajczak).

Fig. 1. Czerniczyn site 3. Plan of discovered features, red colour marks graves from the early Iron Age (according to W. Koman and A. Kokowski, elaboration by A. Hyrchała and B. Bartecki, copy by R. Ratajczak).

na niewielkiej przebadanej przestrzeni mogą znajdować się obiekty o zupełnie innej chronologii niż wczesnobrązowa czy średniowieczna.

Spośród pochówków wytypowanych do wykonania oznaczeń radiowęglowych, obok oczywistych grobów kultury mierzanowickiej i tych z wyposażeniem z okresu średniowiecza, znalazły się dwa pochówki, co do których nie było jednoznacznych podstaw do określenia ich przynależności kulturowo-chronologicznej. Ze względu na brak wyposażenia i lekko podjęte ułożenie szkieletu w grobie 15, podejrzewano,

że może być to pochówek związany z kulturą mierzanowicką. Uzyskana data  $^{14}\text{C}$  jednoznacznie tę kwestię rozstrzygnęła, lokując osobnika z tego pochówku w czasach wczesnopanstwowych. Inny przypadek, co do którego również były wątpliwości, stanowił pochówek dziecka z grobu 7. Także w tym przypadku kwestia została rozstrzygnięta dzięki datowaniu radiowęglowemu, a uzyskany wynik, co interesujące, całkowicie odbiega od chronologii wczesnej epoki brązu, jak również od okresu średniowiecza.



Ryc. 2. Czerniczyn stan. 3. Szkielety z grobów 6 i 7 (rys. W. Koman, przerys. R. Ratajczak).  
 Fig. 2. Czerniczyn site 3. Skeletons from graves 6 and 7 (figure by W. Koman, copy by R. Ratajczak).



Ryc. 3. Czerniczyn stan. 3. Szkielety z grobów 6 i 7 (fot. A. Kokowski).  
 Fig. 3. Czerniczyn site 3. Skeletons from graves 6 and 7 (photograph by A. Kokowski).



Ryc. 4. Czerniczyn stan. 3. Szkielet z grobu 6 (fot. A. Kokowski).  
Fig. 4. Czerniczyn site 3. Skeleton from grave 6 (photograph by A. Kokowski).

Wynik ten należy traktować z ostrożnością ze względu na możliwość przemieszania materiałów kostnych. Szkielety z badań w Czerniczynie przechowywane były w różnych miejscach, przez co mogły być narażone na zniszczenie, zagubienie, zanieczyszczenie próbek itp. Jednak na podstawie porównania dokumentacji rysunkowej i fotograficznej z dostępnym do analiz materiałem kostnym stwierdzono, z bardzo dużym prawdopodobieństwem, że szczątki dziecka pochodzą z omawianego poniżej obiektu odkrytego w obrębie stanowiska w Czerniczynie. Wątpliwości mogłyby zostać rozwiane, gdyby udało się uzyskać datę z sąsiedniego grobu 6 (również dziecka), co do którego istnieje duże prawdopodobieństwo, że wraz z pochówkiem 7 spoczywał

w obrębie jednej, wspólnej jamy grobowej. Początkowo pochówki te traktowane były rozdzielnie, jednak po ponownym przeanalizowaniu archiwalnej dokumentacji oraz dziennika badań oba groby potraktowano jako równoczesne, złożone na dnie jamy o kształcie zbliżonym do kolistego. Niestety szkielet dziecka z grobu 6 nie został odnaleziony w żadnym z miejsc, w których deponowane były w przeszłości materiały z omawianego stanowiska, przez co niemożliwe było wykonanie dla niego datowania <sup>14</sup>C.

### **Opis grobów:**

#### **Grób 6 i 7 (ryc. 2, 3) wykop 8/1982**

Jama grobowa grobów 6 i 7 wydaje się wspólna. Została zadokumentowana w części spągo-



Ryc. 5. Czerniczyn stan. 3. Szkielet z grobu 7 (fot. A. Kokowski).  
Fig. 5. Czerniczyn site 3. Skeleton from grave 7 (photograph by A. Kokowski).

wej na poziomie zalegania szkieletów, czyli na głębokości 50-60 cm od powierzchni. Domniemywać można, że pierwotnie była to kolista w rzucie poziomym jama o średnicy ok. 115 x 130 cm. Szkielet z grobu 6 ułożony był w pozycji wyprostowanej na linii W-E z głową na W (ryc. 4). Należał do osobnika w wieku dziecię-

cym. Kości klatki piersiowej i kończyn górnych były przemieszane. Według dziennika badań, dokumentacji rysunkowej i fotograficznej na czaszce były 2 otwory (ślady urazów? trepanacji?), ponadto w dzienniku znajduje się informacja o „dodatkowych zniekształceniach czaszki”. Materiał kostny zaginął i obecnie nie można zweryfikować tych informacji. Nie można również określić wieku dziecka. Natomiast szkielet z grobu 7 należał do dziecka w wieku *infans I* (3-4 lata)<sup>1</sup>, ułożony był w pozycji wyprostowanej na linii N-S z lekkim odchyleniem na SE, z głową na S, natomiast kości piszczelowe spoczywały przy czaszce z grobu 6 (ryc. 5).

Datowanie <sup>14</sup>C szkieletu z grobu 7: Poz-86130-2525 ± 35 BP<sup>2</sup>.

## Analiza

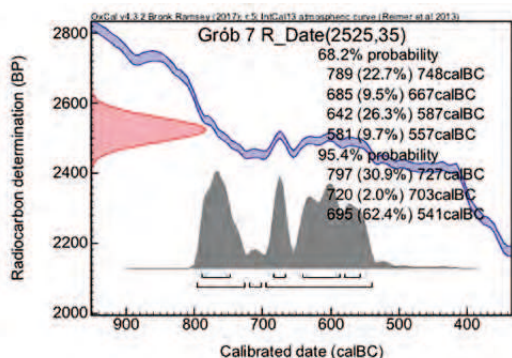
W związku z brakiem wyposażenia analizie kulturowo-chronologicznej mogą zostać poddane elementy takie jak uzyskana data radiowęglowa, forma pochówku oraz orientacja szkieletu.

Oznaczenie radiowęglowe przy prawdopodobieństwie 68,2% zawiera się w szerokim przedziale 798-557 BC, który można łączyć z wczesną epoką żelaza – okresem HaC, a nawet z początkiem HaD (ryc. 6, 7).

W okresie tym terytorium między Huczwą a Bugiem leżało w strefie przemieszania kulturowego (por. E. Kłosińska 2005; 2007). Zamieszkiwały je społeczności kultury łużyckiej kultywujące ciałopalny obrządek pogrzebowy, czego przejawy zaobserwować można na cmentarzyskach w Gródku czy Łuszczowie (J. Niedźwiedź 1989; 1999; 2000; 2003). Jednocześnie omawiane tereny penetrowane były przez ludność kultury wysockiej, z którą łączone są szkieletowe pochówki usytuowane na osi N-S w pozycji wyprostowanej (E. Kłosińska 2005, s. 174-175). Podczas przedwojennych badań na terenie cukrowni w Strzyżowie odkryto przynajmniej dwa groby szkieletowe wyposażone w pucharki ulwóweckie (Z. Podkowińska 1960). Z kolei na terenie stanowiska 1C w Gród-

<sup>1</sup> Analizę antropologiczną wykonała B. Borowska-Strugińska (w tym tomie).

<sup>2</sup> Datowania wykonano w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym.



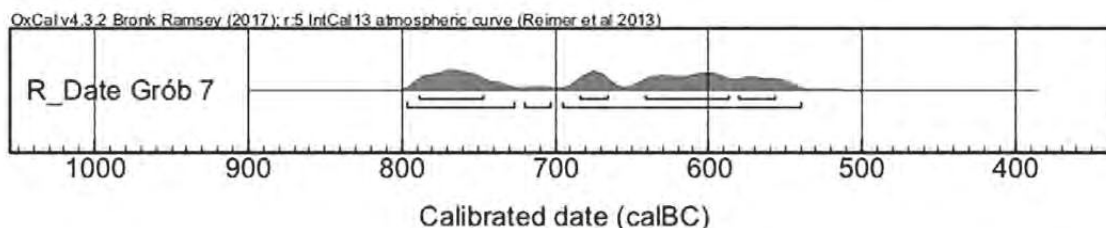
Ryc. 6. Czerniczyn, stan. 3. Oznaczenie radiowęglowe grobu 7. Do kalibracji wykorzystano program OxCal v4.3.2. Bronk Ramsey (2017).  
Fig. 6. Czerniczyn, site 3. Radiocarbon dating for grave 7. Calibrated by OxCal v4.3.2. Bronk Ramsey (2017).

ku odkryto dwa groby szkieletowe z osobnikami złożonymi na linii N-S, z głową na S, jeden wyposażony w bransoletę z brązu, drugi w wapienny paciorek (J. Niedźwiedź 1994). W ostatnim czasie podczas badań przedinwestycyjnych w Świerszczowie na stanowisku 28 odkryto bogato wyposażony pochówek szkieletowy. Zmarła, ułożona na plecach wzdłuż linii N-S

z głową na S, wyposażona była w przedmioty wykonane z brązu: tordowany naszyjnik oraz kolczyk zakończony spiralną tarczką (Ł. Miszk, G. Łączek 2015). Naszyjnik ten można datować na okres halsztacki C-D, podobnie jak analogiczne przedmioty z Radeczniczy (E. Kłosińska *et al.* 2005) czy Wakijowa (T. Poklewski 1954).

W przypadku grobu 7 z Czerniczyna ułożenie szkieletu na linii N-S z głową na S wpisuje się w kanon pochówków szkieletowych z omawianego okresu, natomiast brak wyposażenia uniemożliwia jednoznaczne przyporządkowanie konkretnej jednostce kulturowej.

Brakuje bazy danych, z którą można by porównywać tego typu pochówki. Niestety postulat S. Czopka sprzed 20 lat pozostaje nadal aktualny (S. Czopek 1997). Baza źródłowa na temat wczesnej epoki żelaza przyrasta zbyt wolno, natomiast wydobyte przed laty materiały pozostają nadal nieopublikowane. Brak również oznaczeń radiowęglowych, z którymi można zestawzić datę z Czerniczyna.



Ryc. 7. Czerniczyn stan. 3. Graficzny rozkład prawdopodobieństwa oznaczenia radiowęglowego grobu 7. Do kalibracji wykorzystano program OxCal v4.3.2. Bronk Ramsey (2017).  
Fig. 7. Czerniczyn site 3. Graphic distribution of the probability of radiocarbon dating for grave 7. Calibrated by OxCal v4.3.2. Bronk Ramsey (2017).

## Literatura

### **CZOPEK S.**

- 1997 *Uwagi o kulturze łużyckiej na Lubelszczyźnie*, Archeologia Polski Środkowowschodniej, t. 2, s. 210–226.

### **KŁOSIŃSKA E.**

- 2005 *Na południowo-wschodnich peryferiach popielnicowego świata – sytuacja kulturowa i osadnicza w młodszej epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza w dorzeczu Huczwy i górnego Bugu*, [w:] S. Czopek (red.), *Problemy kultury wysockiej*, Rzeszów, s. 161–192.
- 2007 *Lubelszczyzna i Ukraina w młodszych odcinkach epoki brązu i we wczesnej epoce żelaza – pytania o losy wspólne i niewspólne*, [w:] L. Bakalarska (red.), *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego, Łańcut (26–28 X 2005 r.)*, Warszawa, s. 226–249.

### **KŁOSIŃSKA E., KURZAŃKOWSKA U., NOGAJ-CHACHAJ J.**

- 2005 *Dwa brązowe naszyjniki tordowane z Radeczniczy*, pow. Zamość, Archeologia Polski Środkowowschodniej, t. 7, s. 222–230.

### **MISZK Ł., ŁACZEK G.**

- 2015 *Budowa obwodnicy Hrubieszowa. Archeologiczne ratownicze badania wykopaliskowe. Stanowisko Świeraszczów 28 (AZP 86–94/218). Opracowanie wyników badań*, Kraków, maszynopis w archiwum Wojewódzkiego Urzę-

du Ochrony Zabytków w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

### **NIEDŹWIEDŹ J.**

- 1989 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w miejscowości Łuszczów, gm. Uchanie, woj. zamojskie*, Prace i Materiały Zamojskie, t. 2, s. 139–177.
- 1994 *Sprawozdania z badań ratowniczych na stan. 1C w Gródku Nadbużnym, gm. Hrubieszów*, Sprawozdania z badań archeologicznych w województwie zamojskim w 1993 roku, s. 10–11.
- 1999 *Badania ratownicze na cmentarzysku kultury łużyckiej w Gródku nad Bugiem stan. 1B*, pow. Hrubieszów, w 1998 roku, Archeologia Polski Środkowowschodniej, t. 4, s. 107–112.
- 2000 *Badania ratownicze na cmentarzysku kultury łużyckiej w Gródku na Bugiem stan. 1B*, pow. Hrubieszów, Archeologia Polski Środkowowschodniej, t. 5, s. 58–62.
- 2003 *Badania ratownicze na cmentarzysku kultury łużyckiej w Gródku nad Bugiem stan. 1B*, pow. Hrubieszów, w 2000 r., Archeologia Polski Środkowowschodniej, t. 6, s. 70–75.

### **PODKOWIŃSKA Z.**

- 1960 *Badania w Strzyżowie*, pow. Hrubieszów, woj. Lublin, w latach 1935–1937 oraz 1939, Archeologia Polski, t. 5, s. 39–80.

### **POKLEWSKI T.**

- 1954 *Halsztacki zespół ozdób brązowych z Wąkijowa*, pow. Tomaszów Lubelski, Wiadomości Archeologiczne, t. 20, s. 267–275.

## Burial from the early Iron Age

### SUMMARY

Graves 6 and 7 seem to share one burial pit. It was recorded in the bottom part, at the level on which skeletons were located, that is, at a depth of 50–60 cm below the surface. The skeleton from grave 6 was of a child, and was arranged in a straight position on the W–E axis, with the head pointing to the W. However, skeletal material is missing, and the information cannot be verified. The skeleton from grave 7 was of a child aged *infans I* (3–4 years), and was arranged in a straight position, on the N–S axis and slightly

deviated to the SE, with the head pointing to the S. Radiocarbon dating, with an accuracy of 68.2%, indicates a long period between 798 and 557 BC, which can even be associated with the early Iron Age – HaC period, or the beginning of HaD period. The arrangement of the skeleton in grave 7 from Czerniczyn, on the N–S axis with the head pointing to the S indicates skeletal graves from period revealed by <sup>14</sup>C dating, yet the lack of furnishings makes it impossible to assign it to a precise individual cultural unit.

Tomasz Dzieńkowski

# WCZESNOŚREDNIOWIECZNE CMENTARZYSKO SZKIELETOWE I PÓŻNOŚREDNIOWIECZNA OSADA WIEJSKA

---

**dr Tomasz Dzieńkowski**

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie,  
Instytut Archeologii, Zakład Archeologii Średniowiecza  
i Okresu Nowożytnego  
pl. Marii Curie-Skłodowskiej 4, 20-031 Lublin  
✉ [tomasz.dzienkowski@poczta.umcs.lublin.pl](mailto:tomasz.dzienkowski@poczta.umcs.lublin.pl)

## Wstęp

Prace wykopaliskowe realizowane w Czerniczynie na stanowisku 3 w ciągu 5 sezonów, pomiędzy 1981 a 1985 r., przyniosły niezwykle interesujące wyniki. Przebadana została część wczesnośredniowiecznego cmentarzyska szkieletowego i późnośredniowiecznej osady (por. A. Kokowski, W. Koman 1983; 1984a; 1984b; 1985; 2017, w tym tomie). Ze względu na ciągle jeszcze niezadowalający stan wiedzy o tej kategorii stanowisk niezmiernie istotne jest opublikowanie wyników przeprowadzonych badań.

Opracowanie materiałów – zarówno z cmentarzyska, jak i z osady – oparto na dokumentacji opisowej, rysunkowej i fotograficznej pochodzącej z prac wykopaliskowych (tab. 1). Dane dotyczące parametrów grobów i obiektów oraz



Tab. 1. Czerniczyn stan. 3. Cmentarzysko. Stan dokumentacji archeologicznej – rysunkowej i fotograficznej.  
Table 1. Czerniczyn site 3. Cemetery. State of archaeological drawing and photographic records.

Dokumentacja rysunkowa		Dokumentacja fotograficzna
Plany grobów w skali 1:10	Przekroje grobów	
2, 4, 5, 8, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 31, 32	12	2, 4, 5, 8, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 31, 32
Brak planów		Brak fotografii
9, 18		9, 18

zasympsk i ich zawartości odtworzono na podstawie rysunków i dziennika badań. W niektórych przypadkach pojawiały się rozbieżności w zakresie różnic w wymiarach i kształcie jam zadokumentowanych na planie ogólnym i na rysunkach grobów. Niezwykle dotkliwy był brak szczegółowego planu grobów w mniejszej skali i bezwzględnych pomiarów głębokościowych.

Szczegółowym badaniom poddane zostały zabytki ruchome. Ceramikę naczyniową i przed-

mioty metalowe omówiono pod kątem cech technologicznych, natomiast stylistykę i formy wyrobów opracowano z wykorzystaniem metody typologicznej. Dodatkową pomocą były specjalistyczne ekspertyzy: antropologiczna (tab. 2), archeozoologiczna i metaloznawcza. Z kolei przy ustaleniach chronologicznych wykorzystano zarówno dane archeologiczne i historyczne, jak również wyniki datowań radiowęglowych czterech grobów.

Tab. 2. Czerniczyn stan. 3. Cmentarzysko. Szkielety wczesnośredniowieczne – stan danych antropologicznych.  
Table 2. Czerniczyn site 3. Cemetery. Early medieval skeletons – state of anthropological data.

Analiza antropologiczna	
Wykonana dla szkieletów z grobów	Brak szkieletów
4, 5, 8-10, 12-17, 20-24, 27-32	grób 2

## I. WCZESNOŚREDNIOWIECZNE CMENARZYSKO SZKIELETOWE

### Uwagi wstępne

Badaniami objęto powierzchnię 225 m<sup>2</sup> z koncentracją grobów w części centralnej, w obrębie wykopów 6, 6A, 6B, 8-11, 11A, 12, 13, 13A, 14, 14A, 14B i 17 (zob. A. Hyrchała 2017a, w tym tomie, s. 16, ryc. 9). Odkryto tu 32 groby szkieletowe, z których 24 zaliczono do okresu wczesnego średniowiecza (nr 2, 4, 5, 8, 9, 10, 12, 13-18, 20-24, 27-32) (ryc. 1, 2; tabl. 1-23, 25)<sup>1</sup>. Pozostałe zostały wydатовane na wczesną epokę brązu i żelaza (zob. A. Hyrchała 2017b; A. Hyrchała, W. Koman 2017, w tym tomie). Wydzielono również 4 skulpiska kości ludzkich nr 2-5, które ze względu

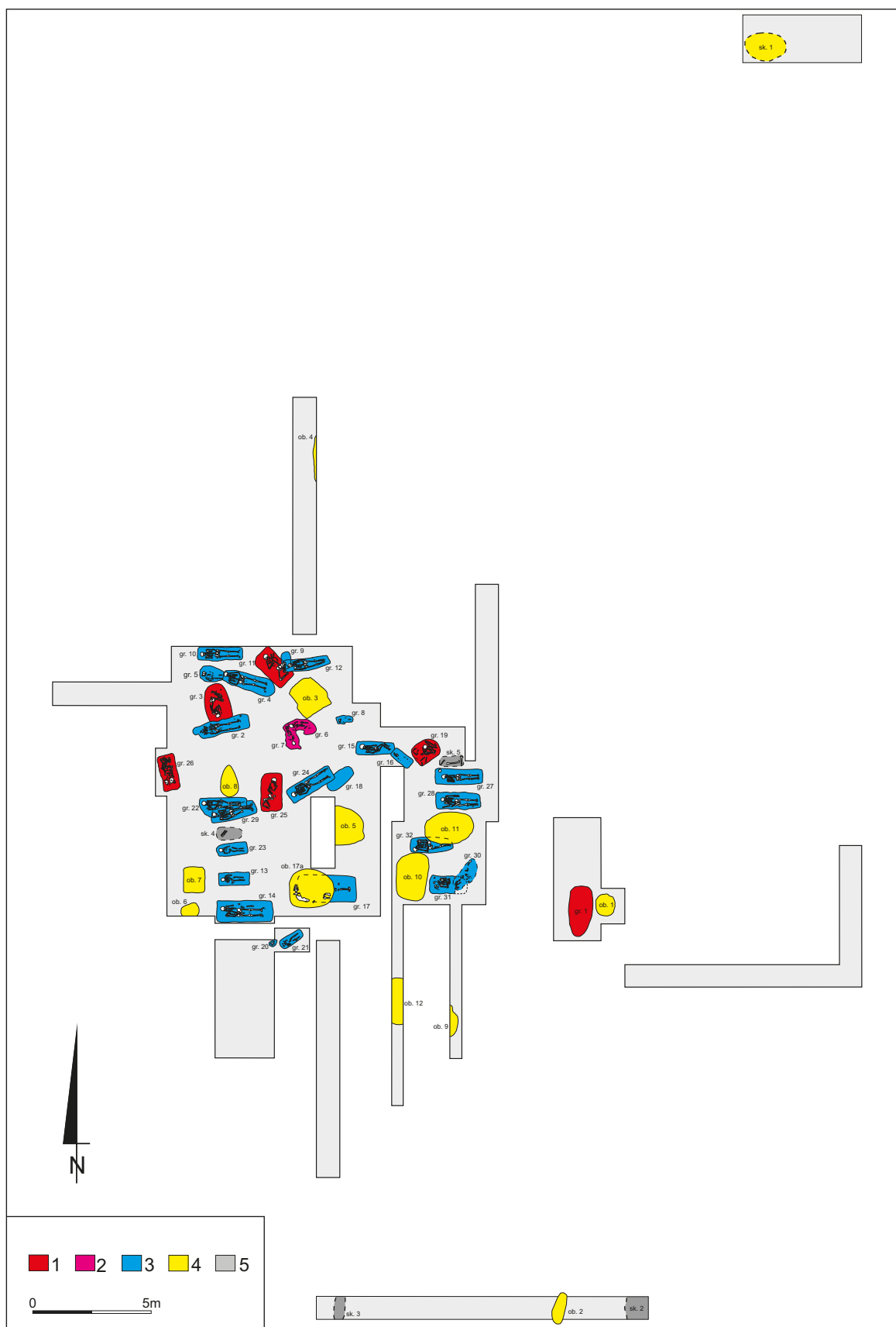
na lokalizację i relację z jamami grobowymi oraz obecność XIII-wiecznej ceramiki można z pewnym prawdopodobieństwem wiązać z pozostałościami wczesnośredniowiecznych, zniszczonych pochówków<sup>2</sup>.

### Wielkość cmentarzyska i rozplanowanie grobów

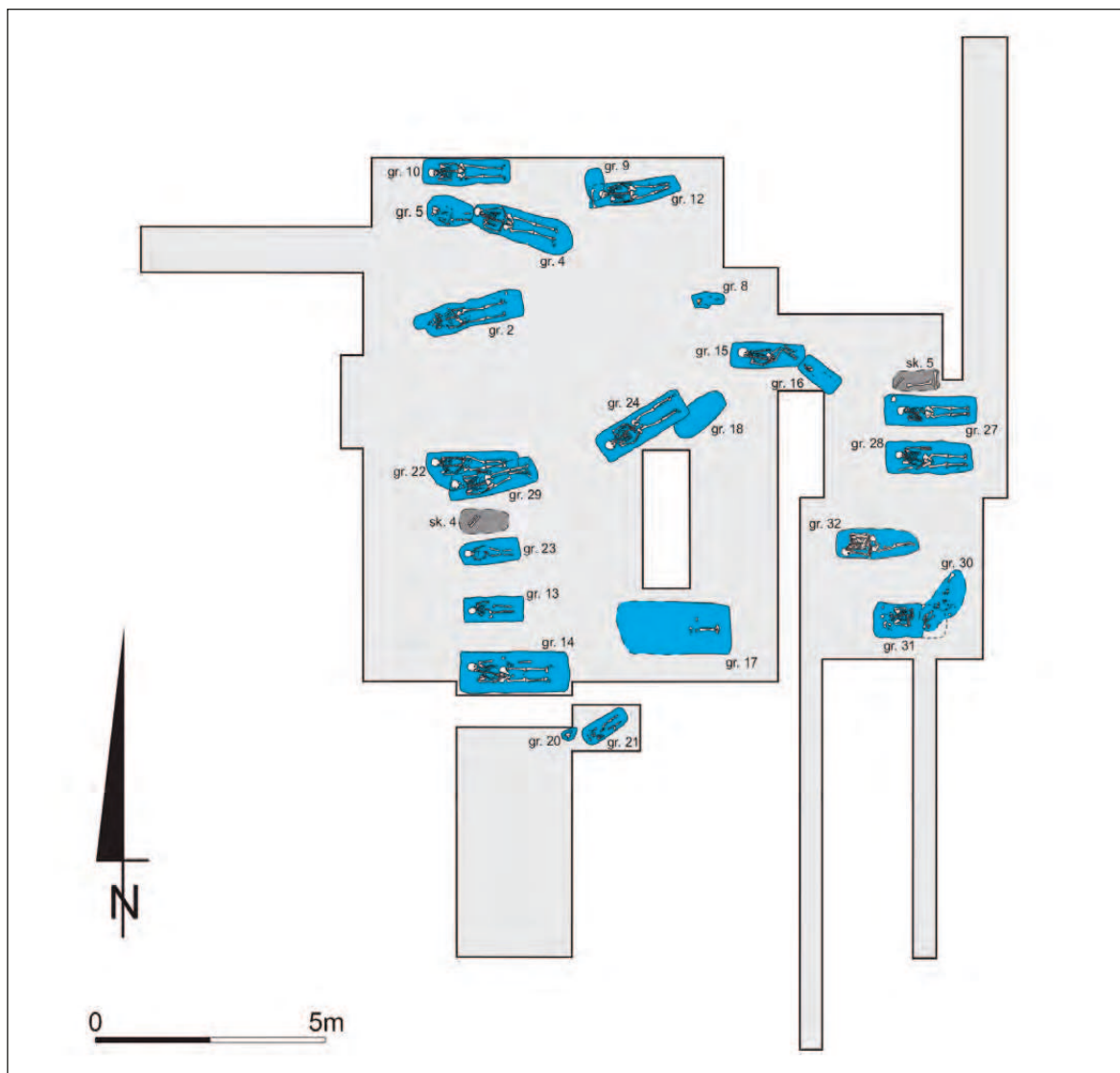
Badania wykopaliskowe nie objęły całej powierzchni stanowiska, dlatego nie jest możliwe określenie zasięgu i wielkości cmentarza. Wydaje się, iż przebadana powierzchnia 2,25 ara z 24 odkrytymi pochówkami szkieletowymi jest zbyt mała nawet jak na niewielkie wiejskie

<sup>1</sup> Problematyczna jest przynależność grobu 6, którego relacja (wspólna jama?) z datowanym na epokę żelaza grobem 7 może sugerować ich jednoczasowość. Z kolei układ szkieletu na linii E-W z czaszką od W czy ułożenie ciała na wznak podkreślają związki z wczesnym średniowieczem. Wobec braku jednoznacznych argumentów grób 6 nie został włączony do analizy.

<sup>2</sup> Dziękuję za pomoc i konsultacje przy opracowywaniu materiałów prof. dr. hab. A. Kokowskiemu, dr. hab. M. Florkowi, mgr. M. Matyaszewskiemu, mgr. W. Komanowi i dr. M. Dzikowi.



Ryc. 1. Czerniczyn stan. 3. Plan grobów i obiektów osadowych z różnych okresów chronologicznych (wg W. Koman, A. Kokowski, oprac. A. Hyrczała, B. Bartecki, przerys. R. Ratajczak). Objaśnienia: 1 – kultura mierzanowicka, 2 – epoka żelaza, 3 – wczesne średniowiecze, 4 – późne średniowiecze, 5 – wczesne średniowiecze? Fig. 1. Czerniczyn site 3. Plan of graves and settlement features from different chronological periods (according to W. Koman and A. Kokowski, elaboration by A. Hyrczała and B. Bartecki, copy by R. Ratajczak). Key: 1 – Mierzanowice culture, 2 – Iron Age, 3 – early Middle Ages, 4 – late Middle Ages, 5 – early Middle Ages?



Ryc. 2. Czerniczyn stan. 3. Plan wczesnośredniowiecznych grobów i skupisk kości ludzkich (wg W. Koman, A. Kokowski, oprac. A. Hyrchała, B. Bartecki, przerys. R. Ratajczak).

Fig. 2. Czerniczyn site 3. Plan of early medieval graves and assemblages of human bones (according to W. Koman and A. Kokowski, elaboration by A. Hyrchała and B. Bartecki, copy by R. Ratajczak).

cmentarzysko i w różnych częściach stanowiska mogą znajdować się kolejne groby<sup>3</sup>. Luźne szczątki ludzkie odkryto w trzech wykopach

– nr 7, usytuowanym w części północnej oraz nr 4 (skupiska 2 i 3) i 13, zlokalizowanych od południa. Brak pochówków w sondażach zakładanych od strony wschodniej i zachodniej sugeruje rozwój nekropoli na osi północ–południe.

Spośród 24 grobów 8 zorientowanych było na osi WSW-ENE i SW-NE (nr 2, 12, 29, 24 i 18, 20, 21 i 30), 13 założono na linii E-W (nr 5, 8, 10, 13-15, 17, 22, 23, 27, 28, 31, 32), a 3 w kierunkach NW-SE i S-N<sup>4</sup>. Pochówki tworzyły jeden lub dwa rzędy.

<sup>3</sup> Problem z oszacowaniem wielkości cmentarzysk pojawia się niemal w każdym opracowaniu i z reguły jest pochodną słabego stanu rozpoznania stanowiska. Przy ocenie pod uwagę brane są następujące kryteria: przebadana powierzchnia cmentarzyska i liczba grobów oraz długość użytkowania nekropoli (por. T. Kordala 2006, s. 98). Nie-wielkich rozmiarów cmentarzyska (do 50 grobów) znane są z centralnej Polski, np. Poddebice, Piotrów (J. Sikora 2009, s. 111). Być może podobnym przykładem z terenu Lubelszczyzny jest niepublikowane cmentarzysko z Zosina (pow. hrubieszowski), badane w latach 2011–2012, gdzie odkryto tylko 10 grobów z XI–XII w. Najprawdopodobniej nie ma tam dalszych pochówków, co poświadcza szeroki zakres badań przeprowadzonych w ramach rozbudowy przejścia granicznego, dzięki którym rozpoznano kilka sąsiednich stanowisk (S. Gołub et al. 2011).

<sup>4</sup> Na etapie analizy pojawiają się pytania dotyczące 8 pochówków zorientowanych na linii WSW-ENE i SW-NE, z których 3 datowano metodą <sup>14</sup>C, dzięki czemu możliwe było wskazanie starszej chronologii tej „grupy”. Przy zało-

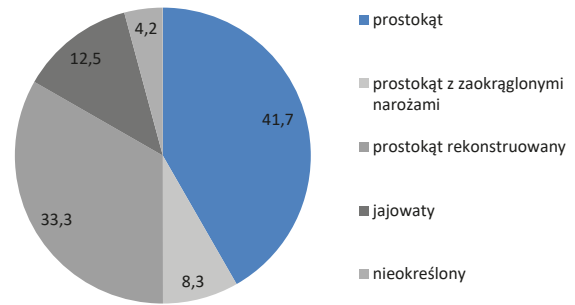
Najbardziej czytelny jest szereg „zachodni” składający się z 6-8 grobów usytuowanych na linii N-S. Mniej wyraźnie rysuje się szereg „wschodni” z 4-5 pochówkami. Być może zaczątkiem kolejnego rzędu jest lokalizacja grobów 8 i 17 oraz 12, 18 i 24.

Rzędy usytuowano w odległości ok. 3 m od siebie, natomiast pochówki wkopywano z zachowaniem przerwy między nimi od 0,5 do 1 m, co jest zgodne z obserwacjami dokonanymi przez H. Zoll-Adamikową (1971, s. 16). Regularność układu grobów świadczy o obecności jakiejś formy zaznaczania ich na powierzchni.

## GROBY

### Jamy grobowe i konstrukcje drewniane

Na cmentarzysku grzebano zmarłych głównie w jamach o zarysie prostokątnym i zbliżonym do takiego, których łącznie udokumentowano 20 (83%) w grobach 2, 4, 8, 10, 12-18, 21-24, 27-29, 31-32. Frekwencję występowania pokazuje szczegółowa statystyka: prostokątne – 10 (groby 13-15, 21-24, 28, 29, 32)<sup>5</sup>, prostokątne z zaokrąglonymi narożnikami – 2 (groby 2, 4) i prostokątne zrekonstruowane – 8 (groby 8, 10, 12, 16-18, 27, 31)<sup>6</sup> (ryc. 3;



Ryc. 3. Czerniczyn stan. 3. Kształty jam grobowych – zestawienie procentowe.  
Fig. 3. Czerniczyn site 3. Shapes of burial pits – percentage compilation.

tabl. 1-23). Być może w tej grupie mieścił się grób 30, istnieją jednak rozbieżności w dokumentacji polowej<sup>7</sup>, stąd za rys pozostaje nieokreślony (tabl. 11). W przypadku 3 grobów dziecięcych plany jam miały kształt odmienny – jajowaty (groby 5, 9 i 20), warunkowany zapewne wielkością i dostosowaniem do ciała zmarłego (tabl. 2, 7).

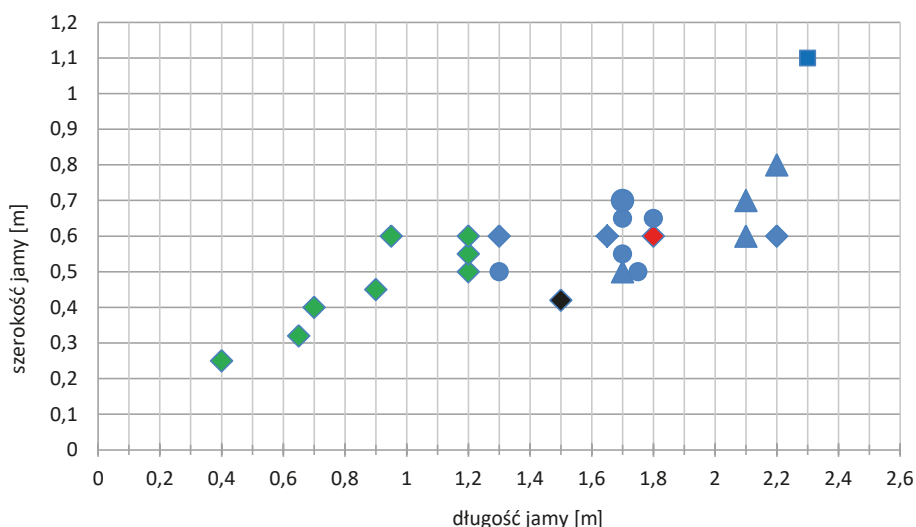
Długość jam grobowych mieściła się w szerokim przedziale od 0,4 do 2,2 m, natomiast szerokość oscylowała pomiędzy 0,25 a 1,1 m (ryc. 4). Najmniejsze jamy były grobami dziecięcymi. Z kolei w grupie wiekowej *infans I*, *infans I/II* i *infans II* (łącznie 9) wymiar ten wahał się pomiędzy 0,4 a 1,5 m (średnia 1 m). Szerokość natomiast wynosiła od 0,25 do 0,6 m (średnia 0,46 m). Są to zdecydowanie mniejsze parametry jam w porównaniu z udokumentowanymi na cmentarzyskach z innych regionów, np. centralnej Polski – Lubień, pow. piotrkowski (1,6-2,1 m; T. Kurasieński, K. Skóra 2012, s. 17), Podkarpacia – Boratyn, pow. jarosławski (0,9-1,82 m; M. Glinianowicz, P. N. Kotowicz 2016, s. 183 i n.) czy Mazowsza – Bazar, pow. makowski (1,7-2 m), Płock-Podolszyce, pow. płocki (1,2-1,7 x 0,46-0,62 m; T. Kordala 2006, s. 116). Kolejne dane dotyczą osobnika *juvenis* (15-20 lat), którego pochowano w jamie o wymiarach 1,8 x 0,6 m. Dorosłych (*adultus* i *maturus*) – w liczbie 13 – grzebano w jamach długości 1,3-2,2 i szerokości 0,5-1,1 m. Tu również wymiary jam są mniejsze niż na wymienionych powyżej cmentarzyskach, np. w Lubieniu (1,8-2,7 m; T. Kurasieński, K. Skóra 2012, s. 17) czy w Boratynie (2-

żeniu o ich jednoczasowości zwraca uwagę rozplanowanie grobów, rozdzielonych bezpochówkową przestrzenią. Jedną z możliwych tego interpretacji jest obecność niewielkich kopców przykrywających groby, ale nie ma jednoznacznych argumentów, jak np. obecność rowów przykurhanowych. Pewnymi wskazówkami są płytko względna głębokość zalegania kilku szkieletów i znaczna miąższość warstwy kulturowej w niektórych wykopach (np. nr 7). Niewątpliwie niwelacja części stanowiska sprzętem mechanicznym nie sprzyjała zachowaniu i obserwacji tego typu śladów. Na obecnym etapie badań interpretacja ta pozostaje tylko roboczą hipotezą, a jej weryfikacja (negatywna lub pozytywna) wymagałaby dalszych badań wykopaliskowych oraz wykonania większej liczby datowań radiowęglowych. Warto dodać, że występowanie pochówków szkieletowych podkurhanowych w międzyrzeczu Bugu i Wisły było odnotowywane w kilku przypadkach, np. kurhan z Czartowca (pow. tomaszowski) badany w 1820 r., kurhany z Gródka (pow. hrubieszowski), Kijan Kolonii (pow. tęczyński), Horodyszca (pow. białycki), Koczowa (pow. chełmski) i Szczekarkowa (pow. lubartowski), podobnie znane są sugestie o obecności nasypu nad grobem wojownika ze stanowiska 1C w Gródku (S. Jastrzębski, J. Maciejczuk 1988; M. Wołoszyn 2005; M. Florek 2009; T. Dzieńkowski 2018). Zdecydowanie częściej obecność kurhanów z pochówkami szkieletowymi odnotowywano między Bugiem a górą Narwią (por. M. Dzik 2015, t. II, s. 63) i na terenie dzisiejszej zachodniej Ukrainy (por. B. Гунало 2006).

<sup>5</sup> W grobach 15, 21 i 28 krawędź zachodnia jamy lekko się rozszerzała (3-4 cm), nawiązując do narysu trapezowatego.

<sup>6</sup> W tej grupie mieszczą się jamy o zrekonstruowanym zarysie, który pierwotnie nie został jednoznacznie potwierdzony (np. brak planów czy niepełny przebieg krawędzi). Wówczas odtwarzano je w oparciu o plan ogólny, dziennik badań i dokumentację fotograficzną.

<sup>7</sup> Grób 30 na rysunku polowym ma jamę o zarysie nie do końca rozpoznanym, zbliżonym do owalu. Jednak na planie zbiorczym kształt jamy jest prostokątny o zaokrąglonych narożach.



Ryc. 4. Czerniczyn stan. 3. Zależności pomiędzy wielkością jamy grobowej (długość i szerokość) oraz wiekiem i płcią zmarłych. Objaśnienia: kolor zielony – *infans I*, *infans I/II*, czarny – *infans II*, czerwony – *juvenis*, niebieski – osobnik dorosły [*adultus* i *maturus*]; oznaczenia: romb – pochówki bez określonej płci, koło małe – kobieta, koło duże – kobieta [grób 31 rekonstruowana długość – 1,7 m], trójkąt – mężczyzna, kwadrat – płeć nieokreślona [grób 17 rekonstruowana długość – 2,3 m]. Określenia płci i wieku wg B. Borowskiej-Strugińskiej.

Fig. 4. Czerniczyn site 3. Relations between the size of a burial pit (length and width) and the age and sex of the deceased. Key: green – *infans I*, *infans I/II*, black – *infans II*, red – *juvenis*, blue – adult individual [*adultus* and *maturus*]; markings: rhombus – graves with skeletons of indeterminate sex, small circle – woman, large circle – woman [grave 31 reconstructed length 1.7 m], triangle – man, square – undetermined sex [grave 17 reconstructed length 2.3 m]. Determination of sex and age according to B. Borowska-Strugińska.

2,8 m; 3,1-3,2 m; M. Glimianowicz, P. N. Kotowicz 2016, s. 196). Wymiary jam grobowych kobiet wahały się pomiędzy 1,3 a 1,8 m długości i 0,5-0,7 m szerokości, natomiast mężczyźni grzebano w większych jamach, odpowiednio – 1,7-2,2 i 0,5-0,8 m.

Podsumowując, należy zwrócić uwagę na mniejsze wymiary jam grobowych z Czerniczyna, zarówno osób dorosłych, jak i dzieci, w porównaniu z innymi nekropolami. Warto dodać, że w starszej literaturze przedmiotu funkcjonują tezy o zmniejszaniu wielkości jam i unifikacji ich kształtu, począwszy od wieku XII (por. M. Miśkiewicz 1969, s. 263).

Wśród 24 grobów tylko w jednym stwierdzono ślady drewna. Dotyczy to pochówku 4, przy którego opisie zaznaczono w dzienniku: „prawdopodobnie spoczął on w skrzyni lub kłodzie” (W. Koman, A. Kokowski 1985, s. 8). Na planie grobu znajduje się ślad po zbutwiałym drewnie o niezbyt regularnej linii, widoczny również na fotografii (tabl. 1, 13). Trudno jednak zrekonstruować go jako relikwiarz skrzyni czy kłody. Brak śladów drewna pod szkieletem może sugerować, iż była to obstawa, czyli szalunek ścian bocznych z pionowych desek. Wśród innych przesłanek świadczących o stosowaniu takiej konstrukcji

znajdują się prostokątne zarysy jam widoczne na planach grobów np. 10, 13, 14, 16, 24, 27 – ich duża regularność sugeruje obecność struktur drewnianych (por. J. Bronicka-Rauhut 1998, zob. ryciny grobów; tabl. 2, 4, 5, 21). Nie jest to jednak argument przesądający o prawdziwości hipotezy.

Pochówki z konstrukcjami drewnianymi stosowano na cmentarzyskach w różnej skali, np. przytaczany już Lubień, pow. piotrkowski – 25%, Czersk, pow. piaseczyński – 44%, Cedynia, pow. gryfiński, stanowisko 2a – 18% czy Goysławice, pow. buski – 25% i Złota, pow. pińczowski – 19%. Interesujące są wyniki badań grobów z Sandomierza ze zróżnicowanymi typami konstrukcji drewnianych (por. M. Bajka, M. Florek 2011, s. 170; M. Bajka *et al.* 2016). Niewątpliwie jednak większość zmarłych była chowana bezpośrednio do jamy bez drewnianych zabezpieczeń (T. Kurasiński, K. Skóra 2012, s. 20-22; J. Bronicka-Rauhut 1998, s. 13-15; A. Porzeziński 2006, s. 148). Brak takowych był charakterystyczny dla dużej liczby wczesnośredniowiecznych cmentarzysk z różnych regionów, np. Sandomierza-Kamienia Plebańskiego – 13 zbadanych grobów (M. Florek 2016b), Bortyna na Podkarpaciu, gdzie żaden z 52 grobów

nie miał elementów drewnianych (M. Glinianowicz, P. N. Kotowicz 2016, s. 196), czy małopolskich Wawrzeńczyc (pow. krakowski) – brak konstrukcji w 92 przebadanych grobach (A. Mazur, K. Mazur 2011, s. 423).

## POCHÓWKI

### Poziom zalegania szkieletów

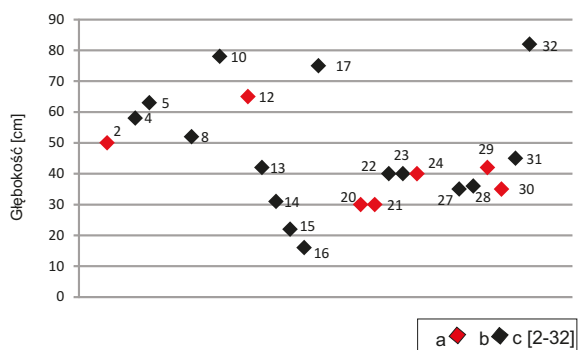
Na podstawie zachowanych pomiarów względnych zrekonstruowano głębokości zalegania

szkieletów, mierzone od powierzchni terenu (tab. 3). Wydzielone poziomy I-III wskazują, iż najpłycej (do 30 cm) wkopywano groby dzieci – 15, 16, 20 i 21. Do grupy II (31-60 cm) należało łącznie 13 pochówków, w tym 10 osobników dorosłych, jednego młodocianego oraz dwojga dzieci. Najgłębiej (poniżej 60 cm) spoczęły 4 szkielety – dziecka i 3 osobników dorosłych (tyc. 5). Pozostałe dwa nie mają podanych głębokości. Wartości te wskazują na różne poziomy ich zalegania,

Tab. 3. Czerniczyn stan. 3. Zestawienie głębokości względnych zalegania szkieletów w grobach.  
Table 3. Czerniczyn site 3. Compilation of relative depths of skeletons in graves.

Grób	Względna głębokość zalegania szkieletu (cm)						Poziom zalegania*
	czaszka	kregi – klatka piersiowa	kończyny górne	kończyny dolne (kość udowa)	miednica	stopy	
2	-	-	-	50	57	55	II
4	58	74	-	70	66	68	II
5	63	-	64	62	-	-	III
8	52	-	-	51	-	-	II
9	-	-	-	-	-	-	-
10	78	88	-	-	89	94	III
12	65	78	76	81	83	73	III
13	42	-	-	-	-	-	II
14	31	42	-	-	43	50	II
15	22	32	-	25	35	31	I
16	16	-	-	-	-	-	I
17	-	-	-	-	-	75	-
18	-	-	-	-	-	-	-
20	30	-	-	34	-	-	I
21	30	31	-	-	34	-	I
22	40	50	-	56	46	56	II
23	40	-	52	53	-	-	II
24	40	-	-	50	45	-	II
27	35	45	-	-	40	48	II
28	36	47	-	52	41	-	II
29	42	69	70	75	68	74	II
30	-	40	35	-	-	-	II
31	45	55	58	-	-	-	II
32	82	-	-	97	85	-	III

\*Poziomy zalegania ustalone na podstawie głębokości zalegania czaszki: I (do 30 cm), II (31-60 cm), III (61-90 cm) lub kości długich (groby 2, 17 i 30).



Ryc. 5. Czerniczyn stan. 3. Głębokości względne zalegania szkieletów w grobach (poziom zalegania czaszek oraz kości długich) – groby 2, 17 i 30 (brak danych dla grobów 9 i 18). Objaśnienia: a – szkielety o orientacji WSW-ENE i SW-NE, b – szkielety o orientacji E-W, NW-SE, WNW-ESE, c – numery grobów 2-32. Fig. 5. Czerniczyn site 3. Relative depths of skeletons in graves (the level of skulls and long bones) – graves 2, 17 and 30 (no data for graves 9 and 18). Key: a – skeletons oriented to WNW-ESE and SW-NE, b – skeletons oriented to E-W, NW-SE, WNW-ESE, c – grave numbers 2-32.

ale największą liczbę grobów odkryto na głębokości 30-45 cm (13).

### Dane antropologiczne

Analizę antropologiczną wykonano dla 23 wczesnośredniowiecznych szkieletów spośród 24 od-

krytych (zob. B. Borowska-Strugińska 2017, w tym tomie). Zestawienie wyników zawiera tab. 4. W omawianej grupie wystąpiły szczątki 14 osób dorosłych, osobnika młodocianego oraz 9 dzieci. Wiek zmarłych dorosłych oscylował pomiędzy 20 a 50 rokiem życia i rozkładał się następują-

Tab. 4. Czerniczyn stan. 3. Zestawienie danych antropologicznych szkieletów wg B. Borowskiej-Strugińskiej.  
Table 4. Czerniczyn site 3. Compilation of anthropological data for skeletons according to B. Borowska-Strugińska.

Grób	Wiek	Płeć	Domieszka kości innego osobnika	Ekspertyza antropologiczna	Ocena wieku na podstawie rysunków
2	Osobnik dorosły	20->50*	?	-	X
4	Adultus/maturus?	30-40	Mężczyzna	X	-
5	Infans I	3-4	?	-	X
8	Infans I	?	?	-	X
9	Infans I	ptód	?	-	X
10	Maturus	35-50	Mężczyzna	-	X
12	Adultus	20-35	Kobieta	-	X
13	Infans I	3-4	?	-	X
14	Maturus	30-35	Mężczyzna	X	X
15	Infans II	>12	?	-	X
16	Infans I	6 mies.	?	-	X
17	Osobnik dorosły	20->50	?	-	X
18	Osobnik dorosły	20->50	?	-	X
20	Infans I	1-1,5	?	-	X
21	Infans I	ok. 4-5	?	-	X
22	Wczesny adultus	20-25	Kobieta	-	X
23	Infans I/II	6-7	?	-	X
24	Adultus	20-35	Mężczyzna	-	X
27	Juvenis	15-20	?	X	X
28	Adultus/maturus	30-40	Kobieta	-	X
29	Adultus	20-35	Kobieta	-	X
30	Osobnik dorosły	20->50	Kobieta	-	X
31	Maturus	35-50	Kobieta	-	X
32	Osobnik dorosły	20->50	?	-	X

\* Podział na klasy wieku (poza przypadkami określonymi przez B. Borowską-Strugińską) przyjęto wg B. Kwiatkowskiej (2005).

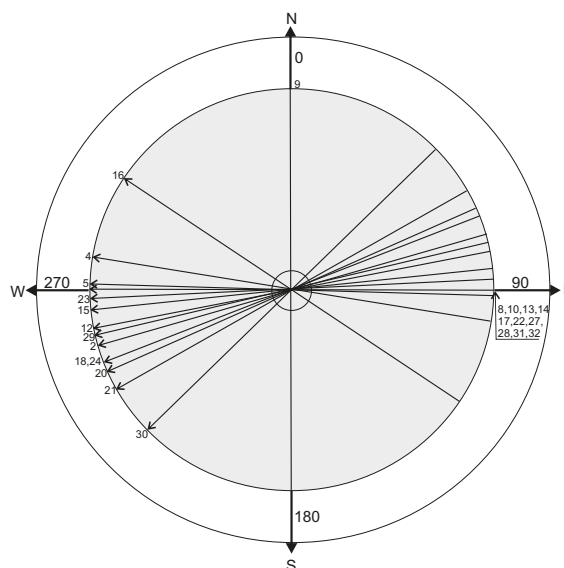
co: 4 – 20-35 lat; 2 – 30-40 lat; 3 – 35-50 lat oraz 4 – 20-50 lat. Brak jednoznacznie określonych szczątków osób żyjących powyżej 50 lat (*senilis*). W grupie pochówków należących do dzieci zarejestrowano szkielet płodu, noworodka, szczątki dzieci w wieku 1-1,5 roku, 3-4 lata, ok. 5 i 6-7 lat oraz powyżej 12 roku życia. Wiek osobnika młodocianego określono na 15-20 lat. Pod względem płci wydzielono szczątki 3 mężczyzn i 6 kobiet, wśród 9 szkieletów dzieci nie ustalono płci.

W zasypiskach 3 grobów (nr 4, 14 i 27) znaleziono fragmenty kości innych osobników (płodu i 3 dorosłych). Ponieważ na stanowisku odkryto także groby kultury mierzanowickiej oraz datowane na wczesną epokę żelaza, więc bardzo prawdopodobne, że mogły pochodzić ze zniszczonych, starszych pochówków.

### Orientacja szkieletów

Analiza ułożenia 24 szkieletów wskazuje dominującą orientację na osi wschód–zachód (E-W z niewielkimi odchyleniami) z głową od zachodu (ryc. 6). Układ taki udokumentowano w 13 grobach, co stanowi 54,2% omawianych pochówków. Kolejne 8 szkieletów miało jamy odchylone na południowy zachód, w przedziale od 10° do 20° (250°-270°) na WSW-ENE<sup>8</sup> (5=20,9%) oraz w przedziale od 20° do 45° (225° do 250°) na SW-NE<sup>9</sup> (3=12,6%). Suma grobów ze szkieletami ułożonymi na tych osiach (WNW-ENE i SW-NE) wynosiła 33,5%. Pojedyncze groby zalegały na linii WNW-ESE<sup>10</sup> (1=4,1%) oraz NW-SE<sup>11</sup> (1=4,1%) – łącznie 8,2%. Na osi N-S zorientowana była jama grobu 9 z płodem dziecka (1=4,1%). Wszystkie pochówki, z wyjątkiem grobu 9, dla którego brak danych, miały czaszki ułożone od strony zachodniej, południowo-zachodniej bądź północno-zachodniej.

Orientacja szkieletu na linii E-W z głową od zachodu jest istotną cechą przy charakterystyce pochówków wczesnośredniowiecznych, ale nie była powszechnie stosowana. Dlatego wszelkie odstępstwa od tej zasady mieszczą



Ryc. 6. Czerniczyn stan. 3. Kierunki ułożenia szkieletów w grobach (cyfry oznaczają numery grobów, strzałki określają położenie czaszki; w przypadku grobu 9 widoczna orientacja jamy).

Fig. 6. Czerniczyn site 3. Orientation of skeletons in graves (digits signify grave numbers, arrows indicate the situation of a skull; grave 9 – visible orientation of the pit).

się w swoistej „normie”. Badania cmentarzysk z różnych regionów Europy Środkowo-Wschodniej pokazują zróżnicowanie w tej kwestii, choć dominuje liczba grobów założonych na osi E-W (por. V. Hrubý 1955, s. 74-75; M. Hanuliak 2004, s. 111; J. Vrána 2008). Wydaje się, że na najstarszych nekropolach odmienności w orientacji szkieletów były częstsze, natomiast począwszy od XII w., sytuacja stabilizowała się i ujednoliciła, choć oczywiście nie był to proces masowy. Tezę tę ilustrują wyniki uzyskane na stanowisku za w Cedyni, datowanym na 2. poł. X w. – XI w. Pochówki zakładano aż w sześciu różnych kierunkach. Dla przykładu, z ogólnej liczby analizowanych 221 szkieletów prawie 41% zalegało na osi SW-NE (z głową od SW lub NE), a 21,72% ułożono wzdłuż kierunku SE-NW, natomiast na osi E-W wystąpiło ich ok. 26%. Najmniej pochówków miało orientację N-S, bo tylko 2,73% (por. A. Porzeziński 2006, s. 161). Interesujące, że na pobliskich cmentarzyskach (Cedynia, stan. 2 czy Wolin-Młynówka) proporcje te układały się na korzyść orientacji E-W. Podobnie na terenie Lubelszczyzny, gdzie większe zróżnicowanie czytelne jest dla starszych grobów, pod kątem orientacji zarówno jam, jak i szkieletów z czaszką skierowaną

<sup>8</sup> WSW-ENE: zachód/południowy zachód – wschód/północny wschód.

<sup>9</sup> SW-NE: południowy zachód – północny wschód.

<sup>10</sup> WNW-ESE: zachód/północny zachód – wschód/południowy wschód

<sup>11</sup> NW-SE: północny zachód – południowy wschód.



w różne strony. Badane, ale nie publikowane cmentarzysko w Lublinie-Sławinku (schyłek XI – pocz. XII w.) zawierało jamy grobowe orientowane na linii NW-SE z głową od NW, ale i od SE (M. Polańska 2004, s. 32-33). Ułożenie NE-SW miały groby z Drażgowa, pow. rycki (XI-XII w.), w których czaszki zalegały od NE (E. i A. Kokowscy 1997). W Bochojnicy (pow. puławski) dwa odkryte groby miały orientację E-W (z lekkim odchyleniem), ale głowa mężczyzny była skierowana na wschód, natomiast kobiety na zachód (P. Lis 1996). Te ostatnie przykłady dobrze ilustrują związek pomiędzy ułożeniem szkieletu a płcią, co tłumaczy się na różne sposoby, np. włączaniem „obcych” do grupy poprzez związki małżeńskie (por. T. Rysiewska 1994; 1996). Przykładem cmentarzyska z takim właśnie ułożeniem zmarłych jest Lubień, gdzie wśród analizowanych szkieletów prawie wszystkie kobiety (95%) miały głowę od zachodu, zaś mężczyźni (96%) od wschodu (por. T. Kurasiński, K. Skóra 2012, s. 26-30).

Dominujący układ E-W z głową od zachodu znany jest z wielu cmentarzysk m.in. południowo-wschodniej Polski – np. Boratyn (XI-XIII w.), gdzie 84% to tego typu pochówki, czy Lubelszczyzny, szczególnie czytelny na stanowiskach z młodszych faz wczesnego średniowiecza i najczęściej już na cmentarzyskach przykościelnych, jak: Lublin-Zamek (XII w.), Lublin-plac po Farze (XII-XIII w.), Chełm (XIII w.), Szczepieszyn (XII-XIII w.), Gródek (XIII-XIV w.), Czermno (grodzisko: pochówki SWW-NEE

z głową od W, XII-XIII w.; podgrodzie „dalsze”: E-W z głową od W, XII-XIII w. do pocz. XIV w.) (por. A. Rozwałka *et al.* 2006, s. 97; H. Wojtulewicz, E. Mitrus 2002, s. 418 i n.; T. Dzieńkowski 2011a; 2011b; J. Kuśnierz 2011; M. Florek 2009; 2016a). Układ ten był charakterystyczny również dla większości grobów z cmentarzysk Białorusi i Ukrainy (P. Sikora 2003; W. Hupała 2011).

### Układ szkieletów

Ułożenie szkieletu na wznak stwierdzono w 16 grobach, w pozostałych 7 nie udało się potwierdzić tej cechy (tab. 5). Tylko jeden pochówek (grób 15) zalegał odmiennie – szkielet spoczywał na plecach, lekko skręcony z ugiętymi nogami w kolanach.

Czaszki 12 szkieletów zalegały w dwóch płaszczyznach – na boku i na wprost. W pierwszym przypadku twarz zwrócona była na północ (groby 4, 14 i 27) i na południe (grób 32 – tu najpewniej w wyniku opadnięcia). W pozostałych 8 czaszka była usytuowana na wprost, z twarzą skierowaną na wschód (por. tab. 5).

Wydzielono 9 wariantów ułożenia kończyn górnych szkieletów – jednak część z nich mogła być wynikiem przypadku, np. składania w płótnie i naruszenia układu, czy procesów podepozycyjnych (tab. 6). Wzdłużny układ obu rąk stwierdzono w 4 grobach, choć stan zachowania szczątków jest słaby. Drugą kategorię stanowiły szkielety z ręką prawą zalegającą na kości udowej lub miednicy, a lewą ułożoną wzdłuż, na miednicy lub kości udowej. Taki układ zareje-

Tab. 5. Czerniczyn stan. 3. Ułożenie szkieletów i czaszek w grobach.  
Table 5. Czerniczyn site 3. Arrangement of skeletons and skulls in graves.

Układ szkieletu i czaszki	Groby	Liczba
<b>Szkielet</b>		
Na wznak	2, 4, 5, 10, 12, 13, 14, 21, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 31, 32	16
Na plecach, lekko skręcony z nogami podgiętymi	15	1
Nieokreślony	8, 9, 16, 17, 18, 20, 30	7
<b>Czaszka</b>		
Czaszka na boku, twarz na N i NE	4, 14, 27	3
Czaszka na boku, twarz na S	32	1
Czaszka na wprost, twarz na E	10, 12, 13, 15, 22, 23, 24, 28	8

Tab. 6. Czerniczyn stan. 3. Układy rąk zarejestrowane w grobach.  
Table 6. Czerniczyn site 3. Arrangement of arms in graves.

Lp.	Układ rąk	Wiek/ płeć	Groby	Układ	
				Przypadkowy	Celowy
1.	Prawa ręka na kości udowej, lewa wzdłuż szkieletu	Dorosły	2	1?	-
		K	28	-	1
		K	29	-	1
2.	Prawa ręka na kości udowej, lewa na miednicy	Dorosły	10	1?	-
3.	Prawa ręka na kości udowej, lewa na miednicy lub wzdłuż ciała	K	12	1?	-
4.	Prawa ręka na miednicy, lewa wzdłuż szkieletu	M	14	-	1
		<i>Infans II</i>	15	1?	-
5.	Prawa ręka na miednicy, lewa zachodzi na kość udową	K	22	-	1
6.	Obie ręce na miednicy	M	4	-	1
		M	24	-	1
7.	Prawa ręka na klatce piersiowej, lewej brak	<i>Juvenis</i>	27	-	1
8.	Obie ręce złożone w okolicy brzucha	K	31	-	1
		Dorosły	32	-	1
		<i>Infans I</i>	5	-	1
9.	Ręce złożone wzdłuż (?) szkieletu	<i>Infans I</i>	13	-	1
		<i>Infans I</i>	21	-	1
		<i>Infans I/II</i>	23	-	1
		<i>Inf. I/Inf. I/Inf. I/Dorosły/Dorosły/Inf. I/K</i>	8, 9, 16, 17, 18, 20, 30	-	-
<b>Suma</b>			<b>24</b>	<b>4</b>	<b>13</b>

strowano w 8 grobach. Szczegółowa analiza sugeruje, iż przynajmniej część z nich mogła mieć charakter przypadkowy (por. uwagi M. Miśkiewicz 1969, s. 265). Wskazuje na to sytuacja, gdy ręka tylko nieznacznie nachodziła na kość udową (groby 2, 10) lub wręcz dłoń opierała się o wyprostowaną kończynę (grób 15). Również widoczne naruszenie całej kończyny (grób 28) świadczy o przypadkowości pozycji. Pomimo powyższych zastrzeżeń, układy te występowały na cmentarzyskach powszechnie (por. np. Kałdus – V. Stawska 2006, s. 54; Czerniczyn – J. Bronicka-Rauhut 1998, s. 18). Pozostałe kategorie – ręce na miednicy i nieco powyżej, w okolicy brzucha oraz na klatce piersiowej – wskazują na intencjonalność.

Najbardziej typowe przez niemal cały okres wczesnośredniowieczny było składanie rąk wzdłuż ciała, np. w Czerniczynie grupa ta liczyła prawie 65%, a w Wawrzeńczech ponad 90% (J. Bronicka-Rauhut 1998, s. 17; A. Mazur, T. Mazur 2011, s. 426). Zdecydowaną mniejszą liczebnie grupę stanowiły szkielety z rękami na miednicy, które mimo że pojawiły się w najstarszej fazie inhumacji (X/XI w. – 1. poł. XI w.), to występowały również później, z nasileniem od XII w. (por. T. Kurasiński, K. Skóra 2016, s. 38). Najmłodsze układy rąk odnoszą się do tych składanych na piersi – w Czerniczynie grób 27. Łączy się je z późniejszymi pochówkami datowanymi od wieku XIII (H. Zoll-Adamikowa 1971; M. Florek 2012, s. 40).

Wśród 24 grobów szczególną uwagę zwraca pochówek 15, którego cechą wyróżniającą jest ułożenie szkieletu odbiegające od standardowego. Szczątki złożono w prostokątnej, regularnej jamie na linii E-W z czaszką od zachodu i twarzą skierowaną na wschód. Górna część szkieletu zalegała na wznak, natomiast dolna była skrzycona w kierunku północnym. Kończyny dolne dziecka w wieku *infans II* (powyżej 12 roku życia) były zgięte w kolanach. Ręka prawa opierała się o miednicę, lewa leżała wzdłuż ciała. Zmarły nie miał żadnego wyposażenia, chociaż w zasypisku jamy wystąpiły dwa fragmenty ceramiki z XIII w. oraz dwa późnośredniowieczne, a także polepa i bryła piaskowca. O przypadkowości, a nie o intencjonalnym charakterze zbioru świadczą niewielkie rozmiary i erozja ceramiki oraz rozrzut chronologiczny materiału ceramicznego.

Pochówki o niestandardowym ułożeniu znane są z innych cmentarzysk, jednak ich liczba jest niewielka. Najczęściej określa się je jako nietypowe, choć włączenie do tej grupy zależy od skali odmienności, do których mogą zaliczać się np. inny sposób ułożenia ciała (zgięty, na brzuchu, skrępowany), nietypowa orientacja, brak części szkieletu, niestandardowe wyposażenie czy ślady czynności zabezpieczających, jak przykrycie zwłok kamieniami (por. P. Żydok 2004). Pochówki takie znamy np. z cmentarzysk z Cedyni, Kałdusa, Radomia, Lubienia, Chełma, Czerska czy Sandomierza, a ostatnio z Czerdna (por. M. Florek 2012, s. 50-51; M. Wołoszyn *et al.* 2018). Z reguły były to pojedyncze groby, choć szacuje się, że natężenie występowania tego typu pochówek w obrębie Słowiańszczyzny Zachodniej wynosi od 1 do 12% (S. Brather 2007, s. 113).

Szkielet z Czerniczyna trudno jednoznacznie przypisać do tej kategorii. Poza nietypowym ułożeniem zwłok – wskazującym na intencjonalność – nie stwierdzono innych przesłanek, z kategorii tych wymienionych powyżej. Podobne dziecięce pochówki z podkurczonymi nogami odkryto na cmentarzyskach w Czersku i Lubieniu. Interpretowano je jako złożone w pozycji naturalnej dla wieku dziecięcego, co wydaje się prawdopodobnym wyjaśnieniem również w przypadku Czerniczyna (por. J. Bro-

nicka-Rauhut 1998, s. 18; T. Kurasiński, K. Skóra 2012, s. 38).

### Wyposażenie

Zabytki ruchome wystąpiły jedynie w 4 grobach – 22, 24, 29, 30, co stanowi 16,5%. Jest to niewielka liczba w porównaniu z danymi pochodzącymi z innych cmentarzysk, np. procent grobów z wyposażeniem w Czersku wynosił 23,5% (cmentarzysko przykościelne), w Boratynie było to już 38,4%, w Świątku 49,5%, w Lubieniu zaś nawet 86%<sup>12</sup>. Statystyka dotycząca wyposażenia grobów z Czerniczyna bliższa jest wynikom z cmentarzysk zachodnioruskich, gdzie odsetek grobów z zabytkami utrzymuje się na poziomie pomiędzy 15 a 25% (zob. M. Glińianowicz, P. N. Kotowicz 2016). W przypadku Czerniczyna tłumaczy ją również stopień rozpoznania stanowiska.

Wyposażenie pochówków stanowią ozdoby i części stroju w postaci kabłączków skroniowych, pierścionków i guziczka<sup>13</sup> (tabl. 24: 6-11), według M. Miśkiewicz (1969, s. 244) zaliczane do tzw. inwentarza bezpośredniego. W warstwie zasypiskowej grobów 5, 12, 15, 16, 17 i 28 wystąpiły fragmenty ceramiki z XIII i XIV-XV w., które znajdowały się na złożu wtórnym, więc nie wchodziły w skład inwentarza grobowego.

Zabytki metalowe wystąpiły w grobach 3 kobiet w wieku *adultus* (wczesny, 20-25 lat oraz 20-35 lat; groby 22 i 29) oraz nieokreślonym pod względem wieku (grób 30), a także w pochówku męskim (*adultus*, grób 24). Przy szkielecie kobiety (grób 22) znaleziono dwie ozdoby: pierścionek zamknięty, określane jako obrączka, oraz guziczek z brązu. Obrączka znajdowała się na palcu prawej ręki, natomiast guzik w pobliżu czaszki, po lewej stronie. W grobie mężczyzny na wysokości sklepienia czaszki od strony prawej znaleziono kabłączek z brązu. Wyposażeniem kobiety z grobu 29 był kabłączek skroniowy pół-

<sup>12</sup> Ważnym kryterium jest również chronologia cmentarzyska. Obiekty z młodszych faz wczesnego średniowiecza charakteryzowały się bowiem mniejszą liczbą zabytków w grobach, np. cmentarzysko w Gródku nad Bugiem z XIII-XIV w. miało tylko 9% grobów z wyposażeniem. Istotne znaczenie ma również fakt, czy cmentarzysko było poza- lub przykościelne.

<sup>13</sup> W literaturze przedmiotu określa się tego typu zabytki również jako zawieszki, element kolii.

Tab. 7. Czerniczyn stan. 3. Wyniki składu chemicznego (metodą XRF) zabytków z grobów 22, 24, 29, 30. Analizy wykonał W. Weker.  
Table 7. Czerniczyn site 3. Results of chemical composition study of copper alloy artefacts with a XRF method from graves 22, 24, 29, 30. Analysis by W. Weker.

Nr analizy	Nr grobu	Przedmiot	Zawartość poszczególnych pierwiastków w %								
			Cu	Fe	Zn	As	Ag	Sn	Pb	Ni	
Czerniczyn 1	22	Obrączka	83,0143660523		0,3479339442	1,0674602161			5,2491603406	5,4096057296	
Czerniczyn 2	22	Guzik	86,9428211301	1,1852099197	0,30768865951	0,9246863422			3,7818887120	4,0775263040	
Czerniczyn 3	24	Kabłączek	74,1041765537	1,9172963208	16,7575223331	0,1686214966				1,8617774502	
Czerniczyn 5	29	Kabłączek	66,2425762021	1,6141096154	7,3973379905	2,5934421102	0,1052828095	0,2994093898			
Czerniczyn 6	29	Pierścionek	45,3388130987		4,5674373208		46,4341379695	5,1567871752	2,0459962740	1,3797157603	
Czerniczyn 7	30	Kabłączek	71,0824767817		1,1333455323		24,8998102027	2,2436929824	1,8936948758	1,1370425721	

torazwojowy, znaleziony powyżej prawej obręczy barkowej. Jego lokalizacja wynikała zapewne z tego, że zsunął się, kiedy czaszka uległa przemieszczeniu w wyniku wkopania kolejnego pochówku. Drugą ozdobą był srebrny pierścień na palcu serdecznym lewej ręki. W spągu jamy żeńskiego grobu 30 znaleziono półtorazwojowy kabłączek – jego pierwotna lokalizacja pozostaje nieokreślona.

#### Kabłączki skroniowe – typ I i IV

Kabłączki skroniowe są – obok paciorków – ozdobą najliczniej występującą na cmentarzyskach, co potwierdzają statystyki z większości stanowisk (np. Czerniczyn, Boratyn, Świętek; por. H. Zoll-Adamikowa 1971, s. 81-84, 86; J. Bronicka-Rauhut 1998, tab. 3; M. Glinianowicz, P. N. Kotowicz 2016, s. 205; D. Jaskanis 2008, s. 174)<sup>14</sup>. Wskazuje to na masowość produkcji i używania tego typu ozdób, co wynikało z prostoty wyrobu, nieskomplikowanego sposobu noszenia (czołenka, opaski) i możliwości technologicznych – stosowania stopów różnych surowców: miedzi, srebra, cyny, cynku i ołowiu. Na cmentarzysku w Czerniczynie znaleziono dwa kabłączki – typu I i IV według K. Musianowicz (1948/1949)<sup>15</sup>.

Kabłączki typu I należą do najprostszych ozdób w formie drutu wygiętego w koło i uciętego prosto lub ściennego na jednym lub obu końcach. Na analizowanym cmentarzysku znaleziono go w grobie 24, przy głowie zmarłego mężczyzny<sup>16</sup>. Ozdobę wykonano z owalnego w przekroju drutu mosiężnego o średnicy 18-19 mm (wew. 16,5-17,5 mm) i grubości 1,5 mm<sup>17</sup> (ryc. 7; tabl. 24: 7). Wbrew pozorom, kabłączki tego typu nie były popularne. Według badań H. Kóčki-Krenz (1993, s. 44-45) na terenie północno-zachodniej Słowiańszczyzny występowały na wschodnim Mazowszu i w rejonie sasko-turyńskim, a na pozostałych obszarach pojawiały się rzadko. Dla przykładu, w Lubieniu odkryto tylko 4 kabłączki typu I, w Lutomierniku – 3, Radomiu i Kałdusie – po 5, Gródku nad Bugiem – 1, Chełmie-Kredowej Górze – 1 (T. Kurasiński, K. Skóra 2012, s. 68; 2016, s. 63; A. Nadolski *et al.* 1959, s. 72; A. Drozd 2006, s. 72; J. Kuśnierz 2011, s. 261; T. Dzieńkowski 2011a, s. 115; R. Grygiel 2014). Również na terenie Rusi takie kabłączki występowały sporadycznie (por. M. Glinianowicz, P. N. Kotowicz 2016, s. 205). Interesujący jest fakt, iż zabytek znaleziono w grobie mężczyzny, co nie jest sy-

<sup>14</sup> Na przywoływanych cmentarzyskach kabłączki i paciorki dominowały liczbowo wśród występującego wyposażenia. Dla przykładu, w Czerniczynie znaleziono 82 kabłączki i 2175 paciorków, a w Świętku odpowiednio 569 i 10 461 sztuk.

<sup>15</sup> M. Dzik w swojej pracy o przemianach obrządku pogrzebowego między Bugiem a Narwią (2015) poddał analizie kabłączki skroniowe i – modyfikując nieco typologię K. Musianowicz – połączył typ I i IV jako egzemplarze o takim samym rodzaju zakończenia. Wydzielił je w obrębie typu Ia (=I) i Ib (=IV) – por. M. Dzik 2015, t. II, s. 156.

<sup>16</sup> Prezentowanemu zabytkowi można również przypisać funkcję pierścienia otwartego – równie popularnej ozdoby. Jednak miejsce znalezienia przy czaszce zmarłego i jego niewielka średnica wskazują na kabłączek. Pochowany z nim mężczyzna miał masywną budowę ciała oraz 171-176,5 cm wzrostu, co sugeruje, że pierścionek o średnicy niecałych 20 mm nie mógł pełnić funkcji ozdoby ręki.

<sup>17</sup> Kabłączki o zwiększonej zawartości cynku były wydzielane jako mosiężne i wystąpiły np. w Czerniczynie (J. Bronicka-Rauhut 1998, s. 23). W przypadku analizowanej ozdoby z Czerniczyna zawartość cynku wynosi ponad 16%.



Ryc. 7. Czerniczyn stan. 3. Kabłączek typu I z grobu 24 (fot. A. Hyrchala).  
Fig. 7. Czerniczyn site 3. Temple ring of type I from grave 24 (photograph by A. Hyrchala).



Ryc. 8. Czerniczyn stan. 3. Kabłączek typu IV i pierścionek z grobu 29 (fot. A. Hyrchala).  
Fig. 8. Czerniczyn site 3. Temple ring of type IV and ring from grave 29 (photograph by A. Hyrchala).

tuacją typową na cmentarzyskach. Kabłączki odkrywano głównie w grobach kobiecych i dziecięcych (por. T. Kurasiński, K. Skóra 2012, s. 66). Znane są pojedyncze przypadki, kiedy odnaleziono je w grobach męskich, np. w Gródku nad Bugiem – w dwóch grobach, w Czersku – w czterech pochówkach męskich, gdzie były zlokalizowane na klatce piersiowej oraz poza skrzynią (J. Bronicka-Rauhut 1998, s. 22). Znajdźiska kabłączków w grobach zaliczanych do męskich pochodzą także z Dołubowa (pow. siemiatycki) i Wandynowa (pow. radziejowski) (M. Dzik 2015, t. I, s. 153). Trudno stwierdzić, jaką funkcję zabytek pełnił w grobie męskim z Czerniczyna – ozdoby, daru czy przedmiotu użytkowego. Chronologia kabłączków typu I jest dosyć szeroka i według H. Kóćki-Krenz (1993) zawiera się pomiędzy IX a XIII w. W przypadku analizowanego zabytku datowanie można odnieść do pocz. XI – poł. XIII w.

Kabłączki typu IV określa się jako ozdoby wykonane z drutu skręconego w półtora zwoju o prosto uciętych końcach. Z cmentarzyska w Czerniczynie pochodzą dwie tego typu ozdoby, odnalezione w grobach kobiecych nr 29 i 30 (ryc. 8, 9; tabl. 24: 8, 10). Ozdoba z grobu 29 wykonana została z owalnego w przekroju drutu miedzianego o grubości 2 mm. Średnica zewnętrzna kółka wynosi 21-22 mm (wew. 19-20 mm). Skręcony drut zachodzi do połowy ozdoby. Zabytek z grobu 30 jest analogiczny, choć tu owalny drut w przekroju o grubości 2 mm został wykonany z brązu posrebrzonego. Zwój zachodzi również prawie do połowy kółka, którego średnica zewnętrzna wynosi 20 mm (wew. 18 mm).

Tego typu kabłączki były ozdobą wiązaną ze Słowianami Wschodnimi (K. Musianowicz 1948/1949, s. 154; H. Kóćka-Krenz 1993, s. 59, mapa 12; H. Kóćka-Krenz, A. Sikorski 2003). Zarówno starsze, jak i nowsze badania potwierdzają tę tezę, o czym świadczy brak kabłączków na cmentarzyskach z innych regionów Polski, m.in. z Lubienia, Radomia, Kałdusa, Wawrzeńcyc czy Cedyni (stan. 2a). Pojedyncze egzemplarze pochodzą z północnego Mazowsza, np. cmentarzysko w Podgórzu-Parcelach (T. Kordala 2006, s. 155), czy Sandomierszczyzny – Złota k. Pińczowa (K. Drażyk 2013, s. 37).

Liczej kabłączki występowały w pasie pogranicza i na Rusi. Na terenie wschodniej Polski odkryto je na cmentarzyskach w Gródku nad Bugiem (w 7 grobach), Czermnie (1), Chełmie-Kredowej Górze (1), Boratynie (16 egz. w 4 grobach) i w większej ilości w międzyrzeczu Bugu i Narwi, gdzie wystąpiły na 19 stanowiskach (cmentarzyska płaskie, w obudowach kamiennych i podkurhanowe) (J. Kuśnierz 2011, s. 259; W. Kozak-Zychman, J. Gurba 2003; T. Dzieńkowski 2011a, s. 115; M. Glinianowicz, P. N. Kotowicz



Ryc. 9. Czerniczyn stan. 3. Kabłączek typu IV z grobu 30 (fot. A. Hyrchala).  
Fig. 9. Czerniczyn site 3. Temple ring of type IV from grave 30 (photograph by A. Hyrchala).

2016, s. 208; M. Dzik 2015, t. I, s. 158, ryc. 69). Na terenach należących do Rusi również znany je z wielu cmentarzysk, m.in. z Dźwinogrodu, Berestjane czy Suzdala, chociaż zasięg ich występowania był dużo większy – od południowego zachodu po część północną. Chronologia ozdób mieści się w szerokim przedziale czasowym X-XIII w., a bardziej precyzyjne osadzenie ich w czasie wiąże się z datowaniem cmentarzysk, np. Berestjane X-XII w., Suzdal XI w. – 1. poł. XII w. (V. Гупало 2006, s. 67; W. Hupało 2011; M. Dzik 2015, t. I, s. 166).

### Ozdoby ręki. Pierścionki

Ozdoby te występują licznie w średniowiecznych inwentarzach grobowych i często są bardzo zróżnicowane pod względem techniki wykonania i stylistyki. W Czerniczynie odkryto dwa wyroby pochodzące z grobów kobiecych. W obu znaleziono je na palcach rąk – prawej i lewej, a dodatkowym wyposażeniem były kabłączek i guziczek.

Pierścionek zamknięty (obrączka) z grobu 22 wykonany został z brązu cynowo-ołowiowego w technice odlewu (ryc. 10; tabl. 24: 6). Średnica kółka wynosiła 22 mm (wew. 20 mm), a grubość drutu 1,5-2 mm (w jednej części lekko ścięziony). Pierścionek należy do form prostych, niezdobionych, występujących niemal na wszystkich cmentarzyskach z terenu Słowiańszczyzny, zarówno północno-zachodniej, jak i wschodniej. Chronologia tego typu ozdób ręki jest bardzo szeroka i mieści się pomiędzy IX w. a pocz. XIV w. z największym natężeniem w wiekach XI-XIII (H. Kóćka-Krenz 1993, s. 115). Skalę występowania pierścionków i ich datowanie pokazują duży zbiór odkryty na przykościelnym cmentarzysku w Świątku (północno-wschodnie Mazowsze, pow. wysokomazowiecki), funkcjonującym od schyłku XI lub 1. ćwierci XII w. do 1. dekady XIII w. Łącznie zebrano tam 132 egzemplarze, z których niemal połowę stanowiły właśnie omawiane formy proste (D. Jaskanis 2008, s. 220-227, 256).

Drugi ze znalezionych pierścionków (otwarty, z zachodzącymi końcami) odkryto w grobie 29. Wykonany został z brązu posrebrzanego w postaci skręconych gładkich drutów, ścięzionych na końcach i zaklepanych na długości



Ryc. 10. Czerniczyn stan. 3. Guziczek i pierścionek z grobu 22 (fot. A. Hyrczał).  
Fig. 10. Czerniczyn site 3. Button and ring from grave 22 (photograph by A. Hyrczał).

7 mm<sup>18</sup>. Średnica kółka wynosiła 22 mm (wew. 18-19 mm), grubość drutu 2-4,5 mm, a przy końcach 1,5-2 mm (ryc. 8; tabl. 24: 9). Mimo że ozdoby te znane są z wielu cmentarzysk, nie były wyrobem masowym. H. Kóćka-Krenz (1993, s. 116) wydzieliła je jako grupę pierścionków skręconych z kilku drutów z różnych surowców, o odmiennych technikach wykonania, zależnych od liczby drutów i sposobu ich skręcania/wicia oraz uformowania końców<sup>19</sup>. Zamieszczona w jej monografii mapa wskazuje regiony Pomorza, centralnej Polski, Małopolski, Mazowsza i Podlasia jako najbardziej nasycone zabytkami tego typu (*ibidem*, mapa 55). Interesujące, iż pierścionki ze wschodniej i południowej Polski w zdecydowanej większości pochodziły z cmentarzysk, natomiast w centralnej i północno-zachodniej części kraju znajdowano je w skarbach i na osadach, a tylko pojedyncze na cmentarzyskach.

Najbliższe analogie do zabytku z Czerniczyna pochodzą z cmentarzyska w Boratynie na Podkarpaciu. Odkryto tam 3 srebrne egzemplarze ze skręconych drutów, pozyskane z grobów kobiecych (M. Glinianowicz, P. N. Kotowicz 2016, s. 215). Są to formy otwarte, o podobnych wymiarach, różniące się kierunkiem skrętu i szerokością drutów. Ich datowanie wynika z chronologii cmentarzyska określonej na XI-XIII w. Kolejne

<sup>18</sup> W ramach współpracy Instytutu Archeologii UMCS z Katedrą i Zakładem Medycyny Sądowej Uniwersytetu Medycznego w Lublinie oraz dzięki uprzejmości prof. Grzegorza Teresińskiego w Laboratorium niniejszej jednostki wykonano zdjęcie RTG zabytku, za co składam serdeczne podziękowania. Zarejestrowane puste przestrzenie pomiędzy drucikami potwierdziły technikę wykonania pierścionka poprzez ich skręcenie.

<sup>19</sup> Według nowszych podziałów M. Dzika (2015, t. I, s. 212) w obrębie tej grupy można wydzielić odmiany: wite, plecione i skręcane.

analogiczne zabytki pochodzą ze skarbów typu III o chronologii XI w. – pocz. XII w. według klasyfikacji Korzuhiny (Г. Ф. Корзухина 1954, s. 19). Znamy je z Targowicy (Torgovicâ, rejon Mliniv, obwód rówieński, Ukraina) i Żornowa (Žorniv, rejon Dubno, obwód rówieński, Ukraina) (R. Liwoch 2013, s. 27, ryc. 9, s. 31, ryc. 13) oraz z badań cmentarzyska w Walawie (pow. przemyski), datowanego na X-XII w. (W. Petehyrycz, Ś. Ters'kyj 1997; M. Parczewski 2015). Zbliżone są również pierścienie z grobu nr XXXII/II/51 w Czarnej Wielkiej (stan. 1) (por. A. Bienkowska *et al.* 2013; M. Dzik 2015, t. II, s. 184) oraz egzemplarz odkryty na grodzisku w Tumie pod Łęczycą z fazy II datowanej na kon. X – pocz. XII w. (R. Grygiel *et al.* 2014, s. 200, 238, ryc. 122: 8). Pierścionki z drutów odkryto również na cmentarzysku w Bodzi (por. W. Duczko 2016, s. 135). Podobny okaz srebrny pochodzi z grobu E864/II z fazy I datowanej na kon. X – poł. XI w., ale różni się dodatkowym zdobieniem w postaci wplecionego tordowanego drucika.

Pierścionek z Czerniczyna odkryto w grobie kobiecym, którego datowanie radiowęglowe mieści się między pocz. XI a poł. XII w.

### Elementy stroju. Guziczek z brązu

W grobie 22 poza pierścionkiem znajdował się guziczek z brązu cynowo-ołowiowego wykonany techniką odlewania<sup>20</sup> (ryc. 10; tabl. 24: 11). Składał się z zaczepu z otworem i litego łąpka (wysokość całkowita 7,5-8 mm, grubość 4,5 mm). Zaczep w formie wielokątnej – o wymiarach 4,5 x 5 mm, grubości 1 mm i średnicy otworu 2 mm – przechodził w metalowy łąpek o półwałnym przekroju średnicy i wysokości 2,5 mm. Zabytek można włączyć do grupy II wydzielonej przez M. Dzika (2015, t. I, s. 215). Guziczki pełniły funkcję użytkową jako część stroju oraz ozdobną – identyfikowane są bowiem również jako elementy koliai. Ponieważ bardzo często znajdowane są wraz z tkaninami, pierwsza funkcja wydaje się bardziej prawdopodobna<sup>21</sup>. Zabytek znaleziono przy

czaszce nad lewą obręczą barkową, podobnie jak guziczki w pochówkach z Gródka (stan. 1 „Zamczysko”, pow. hrubieszowski), Czarnej Wielkiej (stan. 1, pow. siemiatycki) i Klepaczy (stan. 1, pow. białostocki) (J. Kuśnierz 2011, s. 258; M. Dzik 2015, t. I, s. 214). Znajdowano je również w okolicy miednicy i klatki piersiowej.

Guziczki były wyrobem typowym dla wschodniej Słowiańszczyzny i właściwie występowały głównie w strefie pogranicza polsko-ruskiego i na terenie Rusi. Najbliższe analogie pochodzą z cmentarzyska w Gródku nad Bugiem oddalonego od Czerniczyna ok. 10 km, gdzie pozyskano 29 guzików z 17 grobów – kobiecych, męskich i nieoznaczonych oraz z warstwy kulturowej (J. Kuśnierz 2011, s. 251, 258, tab. 1). W 10 z nich guziczki współwystępowały z tkaninami ze złotą nitką, co poświadcza ich funkcję jako elementu stroju. Formy guziczek z Gródka różnią się kształtem łąpka i w niektórych przypadkach zaczepu, ale zapewne wynika to ze stanu zachowania oraz deformacji przy wykonywaniu odlewów tak małych wyrobów. Guziczki w strefie pogranicza wystąpiły także w Chełmie i Drohiczynie oraz na sześciu stanowiskach międzyrzecza Bugu i Narwi (T. Dzieńkowski 2011a, s. 115; M. Dzik 2015, t. I, s. 215). Z terenu Rusi znamy je z wielu stanowisk, m.in. z Włodzimierza Wołyńskiego, Bełza, grodziska Wał k. Łucka, gdzie są datowane na okres między XI a XIII w. (por. J. Kuśnierz 2011, s. 259). Najstarsze tego typu zabytki pochodzą z elitarnych, komorowych grobów z Kijowa – grób 1/1988 datowany na X w., gdzie znaleziono 9 srebrnych guzików, oraz z Sądowej Wiszni o chronologii z kon. X – pocz. XI w., skąd pochodzi 5 guzików (A. Janowski 2015, s. 126, 127, 131, ryc. 120: 3; R. Liwoch 2011, s. 92, ryc. 4). Ostatnie z wymienionych znalezisk są dobrymi analogiami dla wyrobu z Czerniczyna.

Zabytki te występowały przez długi czas. Najstarsze egzemplarze datuje się na wiek X, a nawet IX, natomiast użytkowane były aż do początków wieku XIV. Zmienność formy guziczek jest niewielka, więc chronologię określa datowanie pochówku i cmentarza.

<sup>20</sup> Zabytki tego typu określane są również jako zawieszki.  
<sup>21</sup> W Czermnie na stanowisku 3 – podgrodzie „dalsze” – odkryto w 1976 r. pochówek dziecka ubranego w lnianą koszulę oblamowaną taśmą z wełny i drutu brązowego. Do lamówki przymocowane były brązowe dzwoneczki i guzy. Być może w taki właśnie sposób mocowano gu-

ziczki i wówczas pełniłyby funkcje ozdobne (por. W. Kozak-Zychman, J. Gurba 2003).

Tab. 8. Czerniczyn stan. 3. Zestawienie ceramiki naczyniowej pozyskanej z zasypisk grobów.  
Table 8. Czerniczyn site 3. Compilation of pottery from backfills of graves.

Nr grobu	Lokalizacja	Chronologia	Liczba	Wylewy	Brzuśce	Dna
5	strop	XIII	2		1	1
12	zasypisko	XIII	2	1	1	
15	zasypisko	XIII	2		2	
15	zasypisko	XIV-XV	2		1	1
16	zasypisko	XIII	3		3	
16	zasypisko	WS?	5		5	
16	zasypisko	XV	2	1	1	
17	zasypisko	XIII	1		1	
28	strop	XIV	1		1	
<b>Suma</b>			<b>20</b>	<b>2</b>	<b>16</b>	<b>2</b>

### Ceramika naczyniowa z zasypisk grobów

W stropie jamy dwóch grobów: 5 i 28 oraz w zasypisku kolejnych czterech: 12, 15, 16 i 17 wystąpiło łącznie 20 fragmentów ceramiki naczyniowej o różnej chronologii – od XIII do XV w. (tabl. 24: 1-5). Poza podanym wyżej rozróżnieniem (strop i zasypisko), brak dokładnej lokalizacji fragmentów w obrębie jamy grobowej. Ten niewielki zbiór charakteryzuje się dużym rozdrobieniem (ułamki wielkości 2-3 cm) oraz znaczną erozją, co wskazuje na ich wtórne pochodzenie. Niewielka jest też diagnostyczność ceramiki, bowiem tylko dwa fragmenty są wylewami naczyń, dwa fragmentami den, zaś pozostałe to niecharakterystyczne ułamki brzuśców (tab. 8).

Ceramika wczesnośredniowieczna wystąpiła w grobach 5, 12, 15, 16 i 17 w liczbie 10 fragmentów<sup>22</sup>. Jest to zbiór dosyć jednorodny technologicznie. Masę plastyczną schudzo no piaskiem, a naczynia wykonane techniką ugniatania z wałków były całkowicie obtaczone. Fragmenty dwóch naczyń były zdobione linią falistą i żłobkami. Tylko jeden ułamek pochodził z partii wylewowej naczynia (garnka). Wydzielono wylew typu A – wychylony na zewnątrz z brzegiem zakończonym wgłębieniem (ryc. 16). Poniżej szyjki zachował się ornament w postaci żłobków, a powierzch-

nia zewnętrzna nosiła ślady pobiałki. Naczynia tego typu są charakterystyczne dla XII i XIII w. M. V. Male'vska-Malevič zalicza je do typu VIII, a najbliższe analogie pochodzą z Nowogródka, Wołkowyska oraz osady i podgrodzia w Chełmie (M. B. Малеевская-Малевич 2005, s. 41, 94; T. Dzieńkowski 2009).

W grobach 15, 16 i 28 znaleziono fragmenty naczyń późnośredniowiecznych, stalowoszarzych, wykonanych techniką taśmowo-ślizgową. Były to brzuśce naczyń, w tym jeden zdobiony żłobkami. Chronologię tego typu naczyń można odnieść do XIV-XV w. Na ten okres datowane są kolejne 2 fragmenty pochodzące z wypalonych na siwo garnków. Zachowany wylew typu E (ryc. 18) miał brzeg wychylony na zewnątrz z wgłębieniem na pokrywkę. Analogie pochodzą z ośrodków miejskich w Lublinie i Płocku (M. Trzeciński 2016).

Ceramika naczyniowa wystąpiła również wśród kości ludzkich oznaczonych jako skupiska 2 i 3. Były to 22 fragmenty ceramiki, w tym 3 wylewy i 19 brzuśców zdobionych żłobkami i pobiałką z profilowaniem brzegów charakterystycznym dla XIII w.

### Chronologia cmentarzyska

Chronologia cmentarzyska została określona na podstawie zróżnicowanej grupy danych. Chronologię bezwzględną ustalono w oparciu o datowania radiowęglowe 4 szkieletów, w mniejszym

<sup>22</sup> Z grobu 16 pozyskano 5 fragmentów bardzo drobnej ceramiki, której cechy i chronologię trudno określić – epoka kamienia? wczesne średniowiecze?

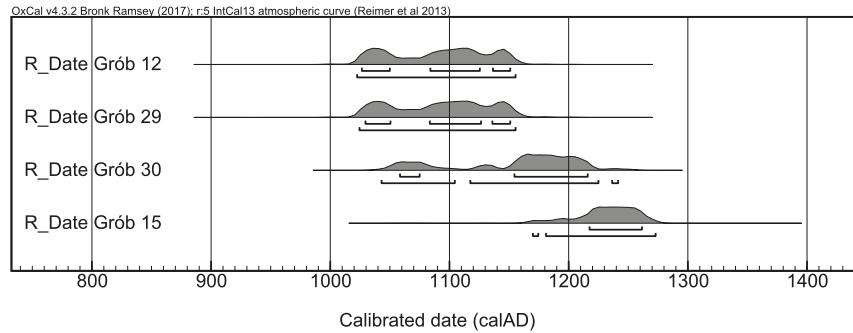


stopniu wykorzystano analizę wyposażenia zmarłych ze względu na brak tzw. precyzyjnych datowników. Z kolei chronologię względną opracowano na podstawie stratygrafii i planigrafii grobów.

## Datowania bezwzględne i źródła archeologiczne

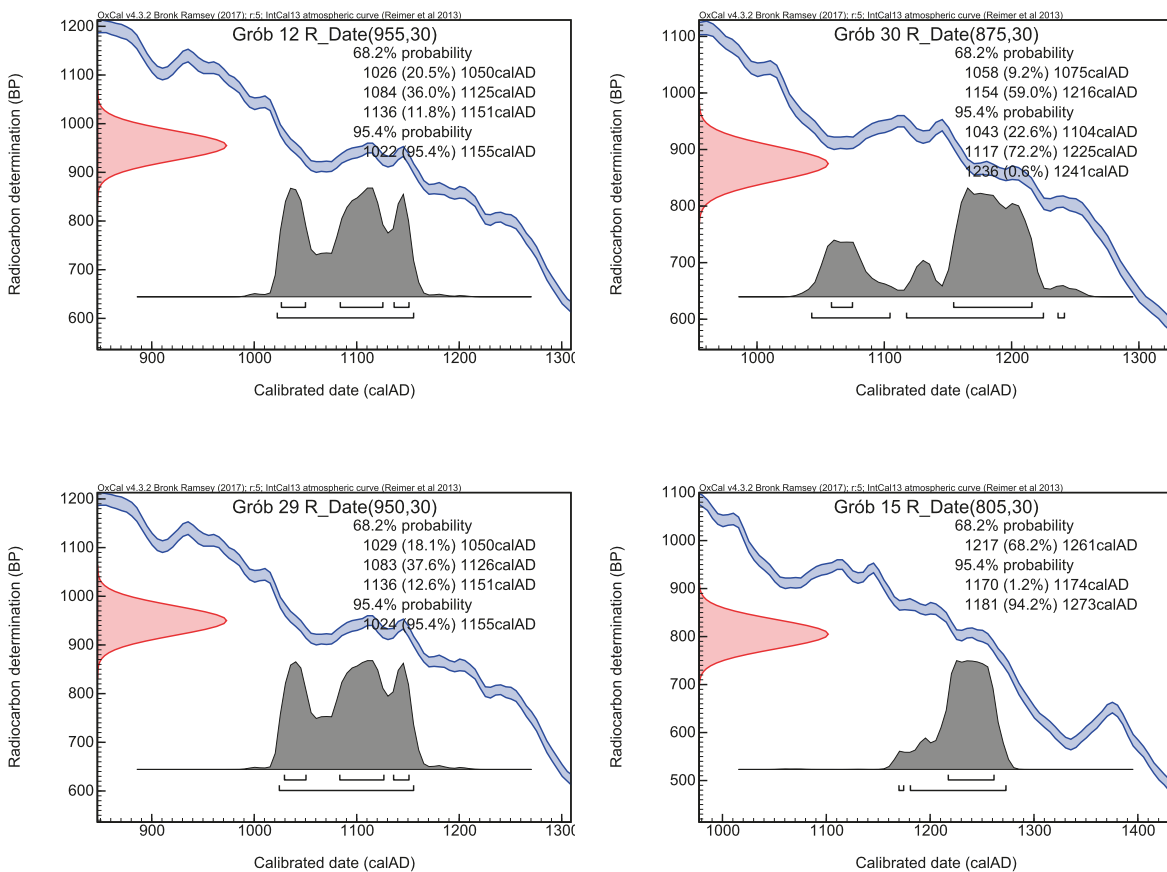
Datowania radiowęglowe  $^{14}\text{C}$  wykonano dla 4 szkieletów z grobów: 12, 15, 29 i 30<sup>23</sup> (ryc. 11, 12).

<sup>23</sup> Datowania wykonano w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym.



Ryc. 11. Czerniczyn stan. 3. Graficzny rozkład prawdopodobieństwa oznaczeń radiowęglowych z grobów 12, 29, 30 oraz 15. Do kalibracji wykorzystano program OxCal v4.3.2. Bronk Ramsey (2017).

Fig. 11. Czerniczyn site 3. Graphic distribution of the probability of radiocarbon datings for graves 12, 29, 30 and 15. Calibrated by OxCal v4.3.2. Bronk Ramsey (2017).



Ryc. 12. Czerniczyn stan. 3. Oznaczenia radiowęglowe grobów 12, 29, 30 i 15. Do kalibracji wykorzystano program OxCal v4.3.2. Bronk Ramsey (2017).

Fig. 12. Czerniczyn site 3. Radiocarbon datings for graves 12, 29, 30 and 15. Calibrated by OxCal v4.3.2. Bronk Ramsey (2017).

Tab. 9. Czerniczyn stan. 3. Relacje stratygraficzne pomiędzy grobami i obiektami.  
Table 9. Czerniczyn site 3. Stratigraphic relations between graves and features.

Relacje stratygraficzne			Dokumentacja			Stratygrafia	
Pozycja starsza	Pozycja młodsza	Tożsame	Rysunki	Fotografie	Plan ogólny	Pewna	Niejasna
29	22	-	x	x	x	x	
5?	4?	?	brak	x	x		?
12	9	-	brak	brak	x	x	
18?	24?	?	brak	brak	x		?
15?	16?	?	brak	x	x		?
30?	31?	?	brak	x	x		?
17	ob. 17a	-	x	x	x	x	
32	ob. 11	-	x	x	x	x	

Uzyskane po kalibracji przedziały wieku wskazują na dwa rysujące się okresy: starszy, datowany od lat 20. XI w. do poł. XII w. (grobny 12, 29) i młodszy, datowany od końca XII w. do lat 70. XIII w. (grób 15). Z kolei grób 30 może być datowany od lat 20. XI w. do pocz. XIII w. Zestawienie wyników wskazuje na długi czas funkcjonowania cmentarzyska – od pocz. XI w. do poł. XIII w., czyli prawie 250 lat.

Niestety zabytki archeologiczne nie doprecyzowują chronologii cmentarzyska. Wyposażenie zmarłych w przedmioty stwierdzono jedynie w 4 grobach: 22, 24, 29 i 30. Były to ozdoby głowy i rąk (kablączki i pierścionki) oraz element stroju (guziczek). Chronologia większości z nich jest dosyć szeroka i odnosi się do X-XIII w. (kablączki typ I i IV, pierścionek prosty, guziczek; groby 22, 29, 30). Jedynie pierścionek ze skrzyconego drutu można datować nieco wcześniej – na XI-XII w. (grób 29).

### Stratygrafia grobów

Na badanym cmentarzysku relacje stratygraficzne pomiędzy grobami oraz grobami i obiektami osadniczymi zarejestrowano w 9 przypadkach (tab. 9). Mniej istotne dla ustalania chronologii względnej są zniszczenia pochówków kultury mierzanowickiej przez wczesnośredniowieczne jamy, co miało miejsce w przypadku grobów 2 i 3 oraz 11 i 12<sup>24</sup>. Kluczowe wnioski wynikają

z analizy stratygrafii pochówków 29 i 22, gdzie w jamę grobu 29 wkopano pochówek 22. Relacja ta jest istotna, gdyż datowanie radiowęglowe odnosi grób 29 do pocz. XI – poł. XII w. Zbliżoną, choć nie do końca jednoznaczną, sytuację stwierdzono pomiędzy grobami 4 i 5 oraz 9 i 12. Analiza planu ogólnego wskazuje, że młodszy stratygraficznie był pochówek 4, którego jama przecięła wkop grobu 5. Niestety na zdjęciu dokumentacyjnym układ jest mało czytelny, choć niewątpliwie obie jamy się stykają. Z kolei relacje pomiędzy grobami 12 i 9 sugerują, że w starszy pochówek (nr 12) wkopano szczątki dziecka (nr 9). Tu również mamy do czynienia z grobem (nr 12) datowanym <sup>14</sup>C na pocz. XI – poł. XII w. Nie do końca czytelne relacje stratygraficzne zarejestrowano pomiędzy grobami 15 i 16 oraz 18 i 24. Wydaje się, że w obu przypadkach krawędzie jam stykały się ze sobą, co może świadczyć o ich jednoczasowości lub młodszej pozycji grobów 16 i 24. Trudności interpretacyjne sprawia również układ pochówków 30 i 31. Widoczne na rysunkach i fotografii zniszczenie dolnej partii grobu 31 nasuwa pytanie o relację z pochówkiem 30, którego szkielet również uległ destrukcji i jest datowany <sup>14</sup>C na pocz. XI – pocz. XIII w.

Starsze stratygraficznie są natomiast pozycje grobów 17 i 32, zniszczonych przez jamy osadowe

<sup>24</sup> W przypadku pochówków 11 i 12 zaobserwowano niezwykle interesujące zachowanie społeczne w sferze sacrum. Otóż wykopanie wczesnośredniowiecznej jamy grobowej

nr 12 naruszyło szkielet grobu 11 kultury mierzanowickiej (kości kończyny dolnej). Ówczesni „grabarze” nie tylko nie zniszczyli „starszych kości”, ale z poszanowaniem złożyli je w zachodniej części wkopu.

z XIV w. Układ ten jest istotny dla odczytania końca funkcjonowania cmentarza, który nastąpił przed pojawieniem się osadnictwa późnośredniowiecznego.

### Planigrafia grobów

W ustaleniu chronologii względnej cmentarzyska pomocne są również dane opisujące układ jam grobowych i orientację szkieletów, chociaż na większości stanowisk są one zróżnicowane i w związku z tym rzadko mogą pełnić rolę argumentu „chronologizującego” (zob. A. Porzeziński 2006; T. Kurasiński, K. Skóra 2012). Na cmentarzysku w Czerniczynie czytelne są trzy kierunki lokowania jam grobowych (identyczne z orientacją szkieletów z czaszką od W). Dominująca jest linia E-W z niewielkimi odchyleniami, a także WSW-ENE i SW-NE oraz NW-SE.

Wśród 24 grobów zarejestrowano 8 szkieletów (nr 2, 12, 18, 20, 21, 24, 29, 30) o układzie WSW-ENE i SW-NE. Dwa z nich (groby 12 i 29) mają daty radiowęglowe, które mieszczą się w przedziale od pocz. XI do poł. XII w. Bardziej dyskusyjny jest wynik uzyskany dla grobu 30, ale nie stoi on w sprzeczności z powyższymi ustaleniami. Rodzi się pytanie, czy również 5 pozostałych grobów zostało złożonych w tym czasie i czy tworzyły one starszy etap funkcjonowania cmentarza.

Kolejne szkielety złożono na osi E-W (13) i NW-SE, N-S (3). Młodsza pozycję stratygraficzną potwierdzono dla grobów 9 i 22, niszczących starsze pochówki. Jeśli jednolity układ grobów (w rzędzie i na osi E-W) przyjmiemy za jednoczasowy, to być może ich chronologię wyznacza grób 15, datowany za pomocą metody radiowęglowej na okres od kon. XII w. do lat 60.-70. XIII w.

### Podsumowanie

Chronologia cmentarzyska na podstawie datowań radiowęglowych wyznacza szeroki przedział jego funkcjonowania pomiędzy latami 20. XI w. a latami 60.-70. XIII w., co w sumie daje prawie 250 lat (zob. ryc. 11, 12). Możliwości zawężenia tego przedziału czasowego są niewielkie. Większość pochodzących z grobów ozdób datowana jest na okres od X-XI do XIII w., z wyjątkiem pierścionka, którego chronologię możemy określić na XI-XII w.

Analiza wyników <sup>14</sup>C wskazuje, że dla grobów 12 i 29 data 1155 AD stanowi *terminus ante quem* ich złożenia. Z kolei wyniki <sup>14</sup>C grobu 30 przy przedziale prawdopodobieństwa zarówno 68,2%, jak i 94,5% akcentują jego XII-wieczną chronologię (1117-1225 AD). Możliwe, że najstarsze groby składano już w XI w., ale pewną cezurą jest dopiero poł. XII w. Młodsza pozycję stratygraficzną części grobów o układzie E-W potwierdza relacja pochówków 12 i 9 oraz 29 i 22. Datowanie tej grupy grobów można wstępnie łączyć z wynikami <sup>14</sup>C szkieletu z grobu 15. W przedziale prawdopodobieństwa 68,2% jest on określony na 1. poł. XIII w. (pomiędzy 1217 a 1261 AD), a przy 95,4% obejmuje okres od kon. XII w. do lat 70. XIII w. (1180-1274 AD). W tym wypadku daty 1261 i 1274 AD stanowią *terminus ante quem* złożenia pochówku i tym samym wyznaczają kres funkcjonowania cmentarza. Oczywiście większym problemem jest określenie jego początków. Ponieważ liczba pochówków jest niewielka, trudno przyjmować jego długoczasowe trwanie pomiędzy latami 20. XI w. a 60.-70. XIII w., nawet przy założeniu, że nie został on całkowicie rozpoznany. Zestawiając podane fakty, można łączyć początki cmentarza z poł./kon. XI w. a poł. XII w., raczej ze wskazaniem na 1. poł. XII w. Nie można wykluczyć, że dalsze użytkowanie tej przestrzeni jako cmentarza mogło mieć miejsce po krótkiej przerwie i „zatarciu się w pamięci” społeczności lokalizacji grobów, stąd naruszenie wkopami grobów 29 i 12. Chronologię tego etapu wyznacza <sup>14</sup>C grobu 15 z przedziałem między końcem XII w. a latami 60.-70. XIII w. Jego kres potwierdza kolejna akcja osadnicza datowana najwcześniej na poł. XIV w., która mogła się rozpocząć po upływie kilkudziesięciu lat i niwelacji śladów cmentarza.

### Kontekst osadniczy w świetle badań AZP

Stanowisko 3 w Czerniczynie zostało zlokalizowane na obszarze AZP 88-94, który był badany w kilku etapach pomiędzy 1978 a 1984 r. przez S. Jastrzębskiego i A. Kokowskiego (1984). W 1987 r. opublikowano wyniki badań obszaru między Bugiem, Huczwą i Bukową, gdzie w katalogu zestawiono interesujące nas stanowiska (por. E. i A. Kokowscy 1987, s. 71-73, 88, ryc. 1). W strefie wyznaczonej

promieniem do 1,2 km od cmentarzyska i osady w Czerniczynie udokumentowano 12 stanowisk wczesnośredniowiecznych i tylko 1 późnośredniowieczne (tab. 10; ryc. 13). Co ciekawe, nie stwierdzono innych cmentarzysk z tego okresu.

W najbliższym otoczeniu cmentarzyska (do 250 m) funkcjonowały 2 osady, z których jedna datowana jest materiałem ceramicznym na XIII w., a druga ogólnie na okres wczesnego średniowiecza, zaś po weryfikacji na XII-XI-II w. (E. i A. Kokowscy 1987, s. 71). Lokalizacja cmentarzyska na wyniesieniu w stosunku do niżej położonych osad jest typowa dla wczesnego średniowiecza (por. H. Zoll-Adamikowa 1971, s. 10). Przypuszczalnie społeczności z osad najbliższej położonych mogły użytkować nekropole, choć brak badań archeologicznych pozostawia tę kwestię otwartą. Argumentem skłaniającym do takich wniosków jest obecność fragmentów ceramiki w rejonie cmentarza. W wykopach i obiektach znaleziono 345 ułamków z XII-XI-II w., co wskazuje na wtórne przemieszczenie ceramiki najpewniej z terenu najbliższej osady<sup>25</sup>. Datowanie początków cmentarzyska na okres pomiędzy poł./kon. XI w. a poł. XII w. wskazuje na jego użytkowanie przez ludność zamieszkującą te tereny w połowie lub – co bardziej prawdopodobne – pod koniec XI w.

Liczba wczesnośredniowiecznych stanowisk wzrosła w strefie do 500 m, gdzie udokumentowano 3 osady z XII i XII-XIII w. Osady i ślady osadnicze (4) datowane ogólnie na wczesne średniowiecze i do X w. zarejestrowano w odległości od 0,6 do 1 km, a pojedyncze stanowiska – z wczesnośredniowieczne i osadę późnośredniowieczną – do 1,2 km. Stanowiska zlokalizowano na północ oraz wschód i zachód od stanowiska „czerniczyńskiego” (w tym 4 na lewym brzegu rzeki), natomiast nie wystąpiły od strony południowej, obecnie bardziej zalesionej. Zastanawia także absencja stanowisk późnośredniowiecznych, ale nie można wykluczyć, że wynika to z metodyki badań AZP i braku weryfikacji (por. D. Jaskanis [red.] 1996).

<sup>25</sup> Nie można wykluczyć, że część ceramiki znalazła się tam w wyniku obrzędów pogrzebowych. Jednak spora liczba znalezionej ceramiki i jej bardzo duże rozdrobnienie wskazują również na wtórne pochodzenie.

## Podsumowanie

Opracowanie materiałów z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Czerniczynie uzupełnia stan wiedzy nad obrządkiem pogrzebowym Lubelszczyzny, którego badania mają już odległą tradycję. W monumentalnych publikacjach H. Zoll-Adamikowej (1966; 1971) na obszarze międzyrzecza Wisły i Bugu (ograniczonym dolnym Wieprzem, Sanem i Sołokiją) zlokalizowano tylko 11 cmentarzysk, w tym 3 domniemane (Szczekarków, Romanów, Gródek nad Bugiem, stan. 10). Po niemal 50 latach sytuacja badawcza uległa poprawie i stale się rozwija. Obrazuje to choćby mapa opublikowana przez M. Florę w 2009 r. Widać na niej, że wykonane po 1970 r. badania rozszerzyły pulę do 24 miejscowości, w których znajdują się cmentarzyska. Obecnie, tj. do 2016 r., mamy do czynienia z grupą 41 stanowisk (31 miejscowości) w postaci cmentarzysk, grobów i pochówków kurhanowych (ryc. 14).

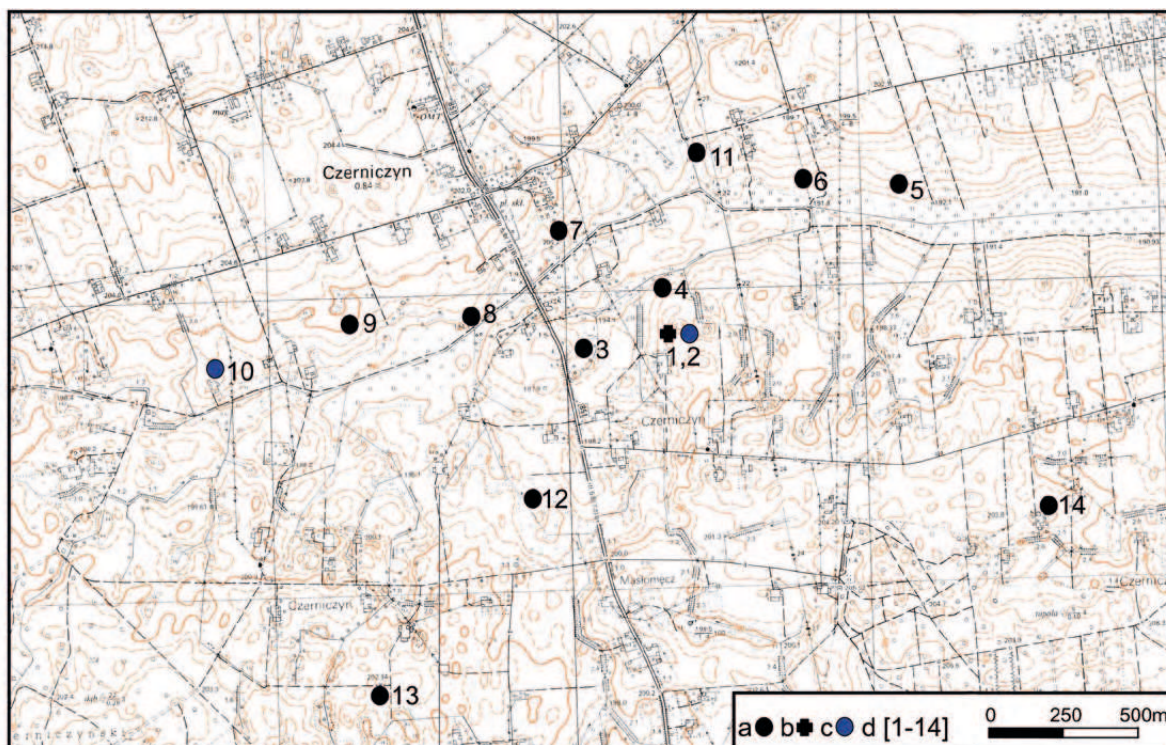
Problemami są jednak niewielka skala badań oraz stopień opracowania i publikacji materiałów. Niezadowolające pod kątem badawczym jest także rozpoznanie cmentarzysk z terenów zachodniej Ukrainy, będących ważnym punktem odniesienia – szczególnie dla XI-XIII w., kiedy obszary te stanowiły zachodnie peryferie Rusi (por. M. Kuczinko 2003; R. Liwoch 2011, Б. Томенчук 2006; I. Возний 2009; O. Моця 2011; R. Миська 2011).

Obszar Lubelszczyzny – pozostający we wczesnym średniowieczu pod wpływem kultury tak zachodniej, jak i wschodniej Europy – stanowi teren niezwykle atrakcyjny pod względem badawczym. Wśród wielu postulatów najważniejszy wydaje się ten dotyczący stałego poszerzania bazy źródłowej przez publikowanie materiałów archiwalnych i badania wykopaliskowe na terenie nowych cmentarzysk. Ich przyrost umożliwi w większym stopniu badanie procesu konwersji i upowszechnienia się pochówków szkieletowych. Równie obiecująca jest problematyka różnicowania się obrządku pogrzebowego, co wynikało z pogranicznego od X do XI w. charakteru tych terenów, na których następowało przenikanie się chrześcijaństwa łacińskiego i rusko-bizantyńskiego (por. M. Parczewski [red.] 1996; H. Zoll-Adamikowa 1996; M. Wołoszyn 2006; 2011; M. Florek 2015).

Tab. 10. Stanowiska wczesno- i późnośredniowieczne zlokalizowane od 250 m do 1,2 km od cmentarzyska i osady w Czerniczynie odkryte podczas badań AZP obszaru 88-94 (wg S. Jastrzębski, A. Kokowski 1984).

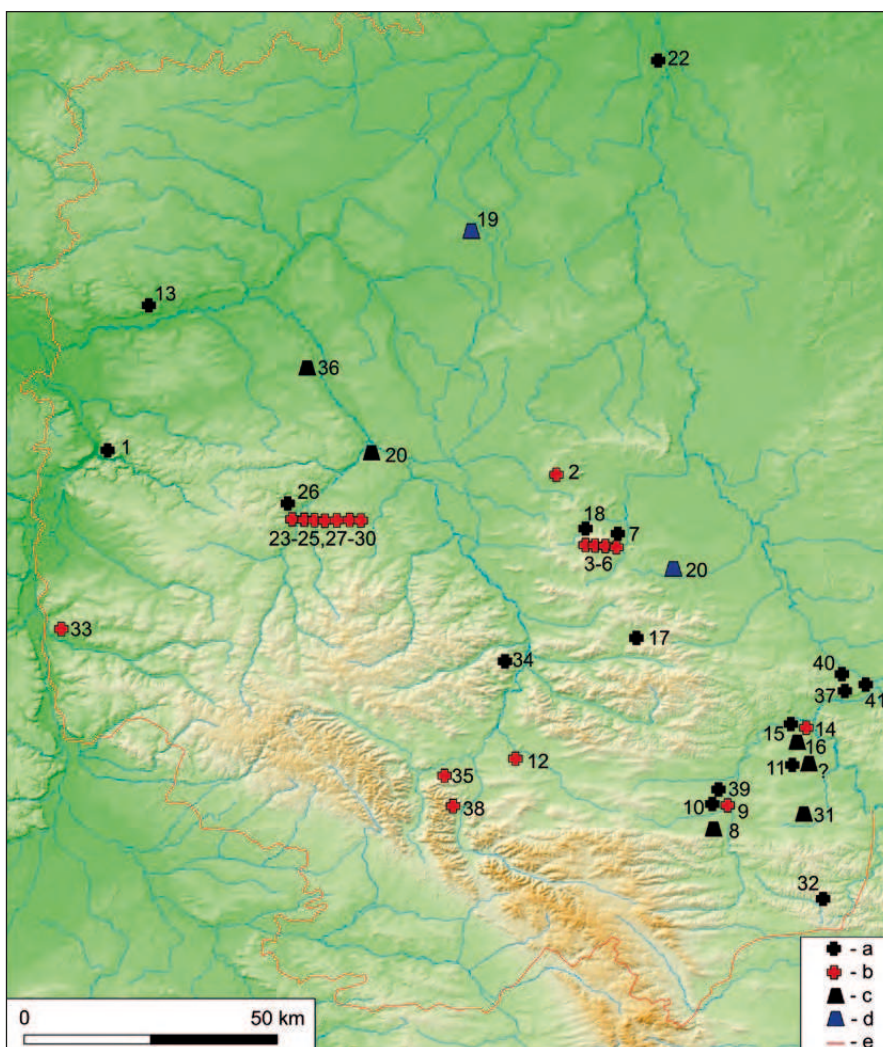
Table 10. Early and late medieval sites located at a distance from 250 metres to 1.2 km from the cemetery and settlement in Czerniczyn discovered during the AZP research from the area 88-94 (according to S. Jastrzębski and A. Kokowski 1984).

Nr stan. na mapie	Miejscowość	Stan. w miejsc.	Stan. na obsz.	Typ stan.	Chronologia wg AZP/Kokowski 1987	Strefa (do 1,2 km)
1	Czerniczyn	3	3	osada	XIV	-
2		3	3	cmentarz szkieletowy	XI-XIII	-
3		4	4	osada?	WS/XII-XIII	do 0,25 km
4		5	5	osada	XIII	do 0,25 km
5		6	6	osada	WS/do X	do 1 km
6		7	7	osada	XII-XIII	do 0,5 km
7		8	8	osada	XII-XIII/X-XII	do 0,5 km
8		9	9	osada	XII/X-XIII	do 0,5 km
9		10	10	osada	WS	do 1 km
10		11	11	osada	XIV-XV	do 1,2 km
11		13	13	śląd osad.	WS	do 1 km
12		17	16	osada	WS/do X	do 1 km
13		21	20	osada?	WS	do 1,2 km
14	Mieniany	22A	52	śląd osad.	WS	do 1,2 km



Ryc. 13. Lokalizacja wczesno- i późnośredniowiecznych stanowisk w otoczeniu cmentarzyska i osady w Czerniczynie na podstawie badań AZP 88-94 (wg S. Jastrzębski, A. Kokowski 1984). Objaśnienia: a – osady wczesnośredniowieczne, b – cmentarzysko szkieletowe, c – osady późnośredniowieczne, d – numery stanowisk. Lista stanowisk: Czerniczyn: nr katalogowy 1 – stan. w miejscowości 3/na obszarze 3; 2 – 3/3; 4 – 5/5; 5 – 6/6; 6 – 7/7; 7 – 8/8; 9 – 10/10; 11 – 13/13; 12 – 17/16; 13 – 21/20; Mieniany – 14 – 22A/52.

Fig. 13. Location of early and late medieval sites in the vicinity of the cemetery and settlement in Czerniczyn on the basis of AZP 88-94 research (according to S. Jastrzębski and A. Kokowski 1984). Key: a – early medieval settlements, b – cemetery with skeletons, c – late medieval settlements, d – site numbers. List of sites: Czerniczyn: catalogue no. 1 – site in the village 3/on the area 3; 2 – 3/3; 4 – 5/5; 5 – 6/6; 6 – 7/7; 7 – 8/8; 9 – 10/10; 11 – 13/13; 12 – 17/16; 13 – 21/20; Mieniany – 14 – 22A/52.



Ryc. 14. Wczesnośredniowieczne pochówki szkieletowe na Lubelszczyźnie: cmentarze, groby i kurhany (na podkładzie mapy L. Gawrysiaka 2004; oprac. T. Dzieńkowski, przerys. R. Ratajczak). Objaśnienia: a – cmentarzyska szkieletowe pozakościelne, b – cmentarzyska przykościelne, c – groby szkieletowe podkurhanowe, d – groby szkieletowe wkopane w kurhany, e – granica woj. lubelskiego. Zestawienie stanowisk z uwagami o chronologii:

1 – Bochohnica, pow. puławski; 2 – Busówno, pow. chetmski (WS? PŚ?); 3 – Chetm, pl. Łuczkowski; 4 – Chetm, Wzgórze Katedralne; 5 – Chetm, ul. Lubelska 2; 6 – Chetm, ul. J. Młodowskiej; 7 – Chetm-Kredowa Góra; 8 – Czartowiec, pow. tomaszowski (WS? PŚ?); 9 – Czermno, pow. tomaszowski, stan. 1A; 10 – Czermno, pow. tomaszowski, stan. 3; 11 – Czerniczyn, pow. hrubieszowski; 12 – Deszkowice, pow. zamojski; 13 – Drążgów, pow. rycki; 14 – Gródek-Zamczysko, stan. 1A, pow. hrubieszowski; 15 – Gródek, pow. hrubieszowski, stan. 1C; 16 – Gródek, pow. hrubieszowski, stan. 10 (brak możliwości weryfikacji); 17 – Horodysko, pow. chetmski (WS? PŚ?); 18 – Horodyszczce, pow. chetmski (brak możliwości weryfikacji); 19 – Horodyszczce, pow. biański (grób wkopany w kurhan?); 20 – Kijany Kolonia, pow. łączyński (groby wkopane w kurhan?); 21 – Koczów, pow. chetmski (groby wkopane w kurhan? WS?); 22 – Kostomłoty, pow. biański (brak możliwości weryfikacji); 23 – Lublin-Zamek; 24 – Lublin-plac po Farze; 25 – Lublin, ul. Grodzka 5A (WS? PŚ?); 26 – Lublin-Stawinek; 27 – Lublin, ul. Wieniawska (WS?); 28 – Lublin, ul. Krakowskie Przedmieście 12-14 (WS?); 29 – Lublin, ul. Krakowskie Przedmieście 22 (WS?); 30 – Lublin, pl. Łokietka; 31 – Modryń, pow. hrubieszowski (brak możliwości weryfikacji); 32 – Przewodów, pow. hrubieszowski (zniszczone stanowisko); 33 – Piotrawin, pow. opolski, stan. 1; 34 – Romanów, pow. krasnostawski (brak weryfikacji); 35 – Sądka, pow. zamojski (WS?); 36 – Szczekarków, pow. lubartowski (grób wkopany w kurhan? brak weryfikacji); 37 – Strzyżów, pow. hrubieszowski; 38 – Szczebzeszyn, pow. zamojski; 39 – Wronowice-Doliwo, pow. tomaszowski; 40 – Wieniawka (część wsi Janki), pow. hrubieszowski (WS? PŚ? pradziej?); 41 – Zosin, pow. hrubieszowski.

Fig. 14. Early medieval graves with skeletons in the Lublin region: cemeteries, graves and barrows (on a background map by L. Gawrysiak 2004, elaboration by T. Dzieńkowski, copy by R. Ratajczak). Key: a – cemeteries with skeletons, b – churchyards, c – graves with skeletons under barrows, d – graves with skeletons dug into barrows, e – border of the Lublin province. List of sites with notes on their chronology:

1 – Bochohnica, Puławy district; 2 – Busówno, Chetm district (early Middle Ages? late Middle Ages?); 3 – Chetm, pl. Łuczkowski; 4 – Chetm, Wzgórze Katedralne; 5 – Chetm, ul. Lubelska 2; 6 – Chetm, ul. J. Młodowskiej; 7 – Chetm-Kredowa Góra; 8 – Czartowiec, Tomaszów Lubelski district (early Middle Ages? late Middle Ages?); 9 – Czermno, Tomaszów Lubelski district, site 1A; 10 – Czermno, Tomaszów Lubelski district, site 3; 11 – Czerniczyn, Hrubieszów district; 12 – Deszkowice, Zamość district; 13 – Drążgów, Ryki district; 14 – Gródek-Zamczysko, site 1A, Hrubieszów district; 15 – Gródek, Hrubieszów district, site 1C; 16 – Gródek, Hrubieszów district, site 10 (verification impossible); 17 – Horodysko, Chetm district (early Middle Ages? late Middle Ages?); 18 – Horodyszczce, Chetm district (verification impossible); 19 – Horodyszczce, Biała Podlaska district (grave dug into a barrow?); 20 – Kijany Kolonia, łączyński district (graves dug into a barrow?); 21 – Koczów, Chetm district (graves dug into a barrow? early Middle Ages?); 22 – Kostomłoty, Biała Podlaska district (verification impossible); 23 – Lublin-Zamek; 24 – Lublin-plac po Farze; 25 – Lublin, ul. Grodzka 5A (early Middle Ages? late Middle Ages?); 26 – Lublin-Stawinek; 27 – Lublin, ul. Wieniawska (early Middle Ages?); 28 – Lublin, ul. Krakowskie Przedmieście 12-14 (early Middle Ages?); 29 – Lublin, ul. Krakowskie Przedmieście 22 (early Middle Ages?); 30 – Lublin, pl. Łokietka; 31 – Modryń, Hrubieszów district (verification impossible); 32 – Przewodów, Hrubieszów district (destroyed site); 33 – Piotrawin, Opole Lubelskie district, site 1; 34 – Romanów, Krasnostaw district (no verification); 35 – Sądka, Zamość district (early Middle Ages?); 36 – Szczekarków, Lubartów district (grave dug into a barrow? verification impossible); 37 – Strzyżów, Hrubieszów district; 38 – Szczebzeszyn, Zamość district; 39 – Wronowice-Doliwo, Tomaszów Lubelski district; 40 – Wieniawka (part of the village of Janki), Hrubieszów district (early Middle Ages? late Middle Ages? prehistory?); 41 – Zosin, Hrubieszów district.

## Katalog grobów wczesnośredniowiecznych

### ■ NR GROBU: 2

WYKOP/ROK BADAŃ: 6A/1982

ZARYS JAMY GROBOWEJ: prostokątny

DŁUGOŚĆ JAMY: 2,2 m

SZEROKOŚĆ JAMY: 0,5-0,6 m

ELEMENTY DREWNIANE: -

UKŁAD SZKIELETU: WSW-ENE

KIERUNEK UŁOŻENIA CZASZKI: WSW

UKŁAD RĄK: wzdłuż tułowia, prawa zachodząca na kość udową

PŁEĆ: -

WIEK: osobnik dorosły

INWENTARZ GROBOWY: -

ZASYPISKO: ceramika pradziejowa, kości zwierzęce, krzemień, polepa

STRATYGRAFIA: grób naruszył pochówek kultury mierzanowickiej

Tablica: 1, 12

### ■ NR GROBU: 4

WYKOP/ROK BADAŃ: 6B/1982

ZARYS JAMY GROBOWEJ: prostokątny o zaokrąglonych narożach

DŁUGOŚĆ JAMY: 2,1 m

SZEROKOŚĆ JAMY: 0,5-0,7 m

ELEMENTY DREWNIANE: zarys skrzyni? trumny? obstawy?

UKŁAD SZKIELETU: W-E

KIERUNEK UŁOŻENIA CZASZKI: W

UKŁAD RĄK: złożone na miednicy

PŁEĆ: mężczyzna

WIEK: *adultus-maturus?*

INWENTARZ GROBOWY: -

ZASYPISKO: -

STRATYGRAFIA: grób naruszył pochówek 5

Tablica: 1, 13

### ■ NR GROBU: 5

WYKOP/ROK BADAŃ: 6B/1982

ZARYS JAMY GROBOWEJ: wydłużony owal

DŁUGOŚĆ JAMY: 0,95 m

SZEROKOŚĆ JAMY: 0,6 m

ELEMENTY DREWNIANE: -

UKŁAD SZKIELETU: W-E

KIERUNEK UŁOŻENIA CZASZKI: W

UKŁAD RĄK: wzdłuż tułowia?

PŁEĆ: ?

WIEK: *infans I*, 3-4 lata

INWENTARZ GROBOWY: -

ZASYPISKO: 2 fragm. ceramiki z XIII w.

STRATYGRAFIA: grób naruszony przez pochówek 4

Tablica: 2, 14

### ■ NR GROBU: 8

WYKOP/ROK BADAŃ: 6/1982

ZARYS JAMY GROBOWEJ: zbliżony do prostokątnego

DŁUGOŚĆ JAMY: 0,65 m

SZEROKOŚĆ JAMY: 0,25-0,32 m

ELEMENTY DREWNIANE: -

UKŁAD SZKIELETU: W-E

KIERUNEK UŁOŻENIA CZASZKI: W

UKŁAD RĄK: -

PŁEĆ: -

WIEK: *infans I*

INWENTARZ GROBOWY: -

ZASYPISKO: -

STRATYGRAFIA: -

Tablica: 2, 15

### ■ NR GROBU: 9

WYKOP/ROK BADAŃ: 6/1982

ZARYS JAMY GROBOWEJ: owalny

DŁUGOŚĆ JAMY: 0,7 m

SZEROKOŚĆ JAMY: 0,4 m

ELEMENTY DREWNIANE: -

UKŁAD SZKIELETU: W-E?

KIERUNEK UŁOŻENIA CZASZKI: -

UKŁAD RĄK: -

PŁEĆ: -

WIEK: *infans I*, płód?

INWENTARZ GROBOWY: -

ZASYPISKO: -

STRATYGRAFIA: grób naruszył pochówek 11 i 12

### ■ NR GROBU: 10

WYKOP/ROK BADAŃ: 6/1982

ZARYS JAMY GROBOWEJ: prostokątny

DŁUGOŚĆ JAMY: 1,7 m

SZEROKOŚĆ JAMY: 0,5 m

ELEMENTY DREWNIANE: -

**UKŁAD SZKIELETU:** W-E

**KIERUNEK UŁOŻENIA CZASZKI:** W

**UKŁAD RĄK:** lewa ułożona na miednicy, prawa na kości udowej

**PŁEĆ:** męczyzna

**WIEK:** *maturus*

**INWENTARZ GROBOWY:** -

**ZASYPISKO:** -

**STRATYGRAFIA:** -

**Tablica:** 2, 15

#### ■ NR GROBU: 12

**WYKOP/ROK BADAŃ:** 6B, 8/1982

**ZARYS JAMY GROBOWEJ:** prostokątny

**DŁUGOŚĆ JAMY:** 1,75 m

**SZEROKOŚĆ JAMY:** 0,45-0,5 m

**ELEMENTY DREWNIANE:** -

**UKŁAD SZKIELETU:** WSW-ENE

**KIERUNEK UŁOŻENIA CZASZKI:** WSW

**UKŁAD RĄK:** lewa na miednicy lub wzdłuż ciała, prawa na miednicy

**PŁEĆ:** kobieta

**WIEK:** *adultus?*

**INWENTARZ GROBOWY:** -

**ZASYPISKO:** z fragm. ceramiki z XIII w., kości innego osobnika

**STRATYGRAFIA:** pochówek naruszył grób 11 kultury mierzanowickiej i został naruszony przez grób 9

Datowanie <sup>14</sup>C: Poz-86132 - 955 ± 30 BP

**Tablica:** 3, 16, 25

#### ■ NR GROBU: 13

**WYKOP/ROK BADAŃ:** 9/1983

**ZARYS JAMY GROBOWEJ:** prostokątny

**DŁUGOŚĆ JAMY:** 1,2 m

**SZEROKOŚĆ JAMY:** 0,5 m

**ELEMENTY DREWNIANE:** -

**UKŁAD SZKIELETU:** W-E

**KIERUNEK UŁOŻENIA CZASZKI:** W

**UKŁAD RĄK:** wzdłuż ciała?

**PŁEĆ:** -

**WIEK:** *infans I*, 3-4 lata

**INWENTARZ GROBOWY:** -

**ZASYPISKO:** -

**STRATYGRAFIA:** -

**Tablica:** 4, 16

#### ■ NR GROBU: 14

**WYKOP/ROK BADAŃ:** 9/1983

**ZARYS JAMY GROBOWEJ:** prostokątny

**DŁUGOŚĆ JAMY:** 2,2 m

**SZEROKOŚĆ JAMY:** 0,8 m

**ELEMENTY DREWNIANE:** -

**UKŁAD SZKIELETU:** W-E

**KIERUNEK UŁOŻENIA CZASZKI:** W

**UKŁAD RĄK:** lewa wzdłuż ciała, prawa na miednicy

**PŁEĆ:** męczyzna

**WIEK:** *maturus*, 30-35 lat

**INWENTARZ GROBOWY:** -

**ZASYPISKO:** ceramika z XIII w., kości innego osobnika

**STRATYGRAFIA:** -

**Tablica:** 4, 16

#### ■ NR GROBU: 15

**WYKOP/ROK BADAŃ:** 11-11A/1983

**ZARYS JAMY GROBOWEJ:** prostokątny

**DŁUGOŚĆ JAMY:** 1,5 m

**SZEROKOŚĆ JAMY:** 0,42 m

**ELEMENTY DREWNIANE:** -

**UKŁAD SZKIELETU:** W-E (pozycja lekko skrzyżowana, nogi zgięte)

**KIERUNEK UŁOŻENIA CZASZKI:** W

**UKŁAD RĄK:** lewa wzdłuż ciała, prawa na miednicy

**PŁEĆ:** -

**WIEK:** *infans II*, pow. 12 lat

**INWENTARZ GROBOWY:** -

**ZASYPISKO:** ceramika z XIII w. (2) i XIV-XV w. (2), polepa (5), piaskowiec (1)

**STRATYGRAFIA:** pochówek stykał się lub został naruszony przez grób 16

Datowanie <sup>14</sup>C: Poz-86133 - 805 ± 30 BP

**Tablica:** 5, 17

#### ■ NR GROBU: 16

**WYKOP/ROK BADAŃ:** 11-11A/1983

**ZARYS JAMY GROBOWEJ:** prostokątny

**DŁUGOŚĆ JAMY:** 0,9 m

**SZEROKOŚĆ JAMY:** 0,4 m

**ELEMENTY DREWNIANE:** -

**UKŁAD SZKIELETU:** NW-SE

**KIERUNEK UŁOŻENIA CZASZKI:** NW?

**UKŁAD RĄK:** nieokreślony



**PŁEĆ:** -

**WIEK:** *infans I*

**INWENTARZ GROBOWY:** -

**ZASYPISKO:** ceramika z XIII w. (3), WS? (5) i XV w. (2)

**STRATYGRAFIA:** pochówek stykał się lub naruszył grób 15

**Tablica:** 5, 18

#### ■ NR GROBU: 17

**WYKOP/ROK BADAŃ:** 9/1983

**ZARYS JAMY GROBOWEJ:** prostokątny?

**DŁUGOŚĆ JAMY:** rekonstruowany 2,3 m

**SZEROKOŚĆ JAMY:** 1,1 m

**ELEMENTY DREWNIANE:** -

**UKŁAD SZKIELETU:** W-E (zachowały się kości kończyn dolnych)

**KIERUNEK UŁOŻENIA CZASZKI:** W

**UKŁAD RĄK:** -

**PŁEĆ:** -

**WIEK:** osobnik dorosły

**INWENTARZ GROBOWY:** -

**ZASYPISKO:** ceramika z XIII w. (1)

**STRATYGRAFIA:** pochówek został naruszony wkopem 17a

**Tablica:** 6, 18

#### ■ NR GROBU: 18

**WYKOP/ROK BADAŃ:** 11/1983

**ZARYS JAMY GROBOWEJ:** prostokątny o zaokrąglonych narożach (WSW-ENE)

**DŁUGOŚĆ JAMY:** 1,3 m

**SZEROKOŚĆ JAMY:** 0,6 m

**ELEMENTY DREWNIANE:** -

**UKŁAD SZKIELETU:** -

**KIERUNEK UŁOŻENIA CZASZKI:** -

**UKŁAD RĄK:** -

**PŁEĆ:** -

**WIEK:** osobnik dorosły

**INWENTARZ GROBOWY:** -

**ZASYPISKO:** -

**STRATYGRAFIA:** nieczytelna relacja z grobem 24

#### ■ NR GROBU: 20

**WYKOP/ROK BADAŃ:** 13A/1984

**ZARYS JAMY GROBOWEJ:** jajowaty

**DŁUGOŚĆ JAMY:** 0,4 m

**SZEROKOŚĆ JAMY:** 0,2-0,25 m

**ELEMENTY DREWNIANE:** -

**UKŁAD SZKIELETU:** SW-NE

**KIERUNEK UŁOŻENIA CZASZKI:** SW

**UKŁAD RĄK:** -

**PŁEĆ:** -

**WIEK:** *infans I*, 1-1,5 roku

**INWENTARZ GROBOWY:** -

**ZASYPISKO:** -

**STRATYGRAFIA:** -

**Tablica:** 7, 19

#### ■ NR GROBU: 21

**WYKOP/ROK BADAŃ:** 13A/1984

**ZARYS JAMY GROBOWEJ:** prostokątny o zaokrąglonych narożach

**DŁUGOŚĆ JAMY:** 1,2 m

**SZEROKOŚĆ JAMY:** 0,55 m

**ELEMENTY DREWNIANE:** -

**UKŁAD SZKIELETU:** SW-NE

**KIERUNEK UŁOŻENIA CZASZKI:** SW

**UKŁAD RĄK:** wzdłuż ciała?

**PŁEĆ:** -

**WIEK:** *infans I*, ok. 5 lat

**INWENTARZ GROBOWY:** -

**ZASYPISKO:** -

**STRATYGRAFIA:** -

**Tablica:** 7, 19

#### ■ NR GROBU: 22

**WYKOP/ROK BADAŃ:** 12/1984

**ZARYS JAMY GROBOWEJ:** prostokątny o nieregularnej krawędzi S

**DŁUGOŚĆ JAMY:** 1,8 m

**SZEROKOŚĆ JAMY:** 0,45-0,65 m

**ELEMENTY DREWNIANE:** -

**UKŁAD SZKIELETU:** W-E

**KIERUNEK UŁOŻENIA CZASZKI:** W

**UKŁAD RĄK:** na miednicy

**PŁEĆ:** kobieta

**WIEK:** wczesny *adultus*

**INWENTARZ GROBOWY:** pierścionek na palcu, guziczek przy czaszce

**ZASYPISKO:** -

**STRATYGRAFIA:** pochówek naruszył grób 29

**Tablica:** 8, 20

#### ■ NR GROBU: 23

**WYKOP/ROK BADAŃ:** 12/1984

**ZARYS JAMY GROBOWEJ:** prostokątny

**DŁUGOŚĆ JAMY:** 1,2 m  
**SZEROKOŚĆ JAMY:** 0,6 m  
**ELEMENTY DREWNIANE:** -  
**UKŁAD SZKIELETU:** W-E  
**KIERUNEK UŁOŻENIA CZASZKI:** W  
**UKŁAD RĄK:** wzdłuż ciała?  
**PŁEĆ:** -  
**WIEK:** *infans I/II*, 6-7 lat  
**INWENTARZ GROBOWY:** -  
**ZASYPISKO:** -  
**STRATYGRAFIA:** -  
**Tablica:** 9, 20

#### ■ NR GROBU: 24

**WYKOP/ROK BADAŃ:** 12/1984  
**ZARYS JAMY GROBOWEJ:** prostokątny  
**DŁUGOŚĆ JAMY:** 2,1 m  
**SZEROKOŚĆ JAMY:** 0,6 m  
**ELEMENTY DREWNIANE:** -  
**UKŁAD SZKIELETU:** WSW-ENE  
**KIERUNEK UŁOŻENIA CZASZKI:** WSW  
**UKŁAD RĄK:** lewa na brzuchu, prawa na miednicy  
**PŁEĆ:** męczyzna  
**WIEK:** *adultus*  
**INWENTARZ GROBOWY:** kabłączek skroniowy, ślady miedzi przy czaszce  
**ZASYPISKO:** -  
**STRATYGRAFIA:** niejasna relacja z grobem 18  
**Tablica:** 9, 21, 25

#### ■ NR GROBU: 27

**WYKOP/ROK BADAŃ:** 14A/1984  
**ZARYS JAMY GROBOWEJ:** prostokątny  
**DŁUGOŚĆ JAMY:** 1,8 m  
**SZEROKOŚĆ JAMY:** 0,6 m  
**ELEMENTY DREWNIANE:** -  
**UKŁAD SZKIELETU:** W-E  
**KIERUNEK UŁOŻENIA CZASZKI:** W  
**UKŁAD RĄK:** prawa na klatce piersiowej, brak kości ręki lewej  
**PŁEĆ:** -  
**WIEK:** *juvenis*  
**INWENTARZ GROBOWY:** -  
**ZASYPISKO:** -  
**STRATYGRAFIA:** -  
**Tablica:** 10, 21

#### ■ NR GROBU: 28

**WYKOP/ROK BADAŃ:** 14A/1984  
**ZARYS JAMY GROBOWEJ:** prostokątny  
**DŁUGOŚĆ JAMY:** 1,7 m  
**SZEROKOŚĆ JAMY:** 0,55-0,65 m  
**ELEMENTY DREWNIANE:** -  
**UKŁAD SZKIELETU:** W-E  
**KIERUNEK UŁOŻENIA CZASZKI:** W  
**UKŁAD RĄK:** lewa wzdłuż ciała, prawa na miednicy  
**PŁEĆ:** kobieta  
**WIEK:** *adultus/maturus*  
**INWENTARZ GROBOWY:** -  
**ZASYPISKO:** 1 fragm. ceramiki z XIV w.  
**STRATYGRAFIA:** -  
**Tablica:** 10, 22

#### ■ NR GROBU: 29

**WYKOP/ROK BADAŃ:** 12/1984  
**ZARYS JAMY GROBOWEJ:** prostokątny z zaokrągloną krawędzią W  
**DŁUGOŚĆ JAMY:** 1,75 m  
**SZEROKOŚĆ JAMY:** 0,55 m  
**ELEMENTY DREWNIANE:** -  
**UKŁAD SZKIELETU:** WSW-ENE  
**KIERUNEK UŁOŻENIA CZASZKI:** WSW (kalota przesunięta)  
**UKŁAD RĄK:** lewa wzdłuż ciała, prawa na miednicy  
**PŁEĆ:** kobieta  
**WIEK:** *adultus*  
**INWENTARZ GROBOWY:** przy czaszce kabłączek skroniowy, na palcu pierścienek  
**ZASYPISKO:** -  
**STRATYGRAFIA:** pochówek naruszony przez grób 22  
Datowanie <sup>14</sup>C: Poz-86137 - 950 ± 30 BP  
**Tablica:** 8, 22

#### ■ NR GROBU: 30

**WYKOP/ROK BADAŃ:** 15/1984  
**ZARYS JAMY GROBOWEJ:** prostokątny o zaokrąglonych narożach (lub wydłużony owal)  
**DŁUGOŚĆ JAMY:** 1,3 m  
**SZEROKOŚĆ JAMY:** 0,5 m  
**ELEMENTY DREWNIANE:** -  
**UKŁAD SZKIELETU:** SW-NE  
**KIERUNEK UŁOŻENIA CZASZKI:** SW

**UKŁAD RĄK:** -  
**PŁEĆ:** kobieta  
**WIEK:** osobnik dorosły  
**INWENTARZ GROBOWY:** w spągu jamy kabłączek skroniowy  
**ZASYPISKO:** -  
**STRATYGRAFIA:** niejasna relacja z grobem 31 (młodszy?)  
Datowanie <sup>14</sup>C: Poz-86139 - 875 ± 30 BP  
**Tablica: 11, 23**

#### ■ NR GROBU: 31

**WYKOP/ROK BADAŃ:** 17/1984  
**ZARYS JAMY GROBOWEJ:** prostokątny zrekonstruowany  
**DŁUGOŚĆ JAMY:** >0,9 m (rekonstruowany 1,7 m)  
**SZEROKOŚĆ JAMY:** 0,7 m  
**ELEMENTY DREWNIANE:** -  
**UKŁAD SZKIELETU:** W-E (dolna część zniszczona)  
**KIERUNEK UŁOŻENIA CZASZKI:** W  
**UKŁAD RĄK:** złożone na brzuchu  
**PŁEĆ:** kobieta  
**WIEK:** *maturus*  
**INWENTARZ GROBOWY:** -  
**ZASYPISKO:** -  
**STRATYGRAFIA:** niejasna relacja z grobem 30  
**Tablica: 11, 23**

#### ■ NR GROBU: 32

**WYKOP/ROK BADAŃ:** 17/1984  
**ZARYS JAMY GROBOWEJ:** prostokątny  
**DŁUGOŚĆ JAMY:** 1,65 m  
**SZEROKOŚĆ JAMY:** 0,6 m  
**ELEMENTY DREWNIANE:** -  
**UKŁAD SZKIELETU:** W-E (kończyna dolna lewa zniszczona)  
**KIERUNEK UŁOŻENIA CZASZKI:** W  
**UKŁAD RĄK:** skrzyżowane na miednicy  
**PŁEĆ:** -

**WIEK:** osobnik dorosły  
**INWENTARZ GROBOWY:** -  
**ZASYPISKO:** -  
**STRATYGRAFIA:** pochówek naruszony obiektem 11  
**Tablica: 11, 23**

#### SKUPISKA KOŚCI LUDZKICH

**SKUPISKO 2** (wyk. 4/1982, cz. E; nr archiwalny 1) – pod warstwą humusu skupisko kości ludzkich wraz z materiałem średniowiecznym. W stropie zasypiska wystąpiły zabytki ruchome w postaci ceramiki datowanej na okres od XIII do XVII w. Brak dokumentacji rysunkowej i fotograficznej. Według analizy antropologicznej wydzielono kości osobnika dorosłego.

**SKUPISKO 3** (wyk. 4/1982, cz. W; nr archiwalny 2) – pod warstwą humusu skupisko kości ludzkich „w bruzdzie po pługu – przeniesione z innego miejsca, jedna z kości to silnie zniszczona kość długa” (wg „Dziennika badań”). W stropie (?) zasypiska wystąpiły zabytki ruchome w postaci ceramiki z XIII w. Brak dokumentacji rysunkowej i fotograficznej. Wydzielono kości osobnika młodocianego i dorosłego.

**SKUPISKO 4** (wyk. 12/1984; nr archiwalny 1) – na głębokości ok. 35-40 cm odkryto kości ludzkie: 2 piszczele i strzałkę, ułożone na osi NE-SW. Według autorów „są pozostałością po zniszczonym grobie, być może z WEB”. Kości wystąpiły pomiędzy grobami wczesnośredniowiecznymi nr 23 i 29.

**SKUPISKO 5** (wyk. 14B/1984; nr archiwalny 2) – odkryto 3 kości długie leżące chaotycznie obok siebie. Zlokalizowano je w niewielkiej odległości na północ od wczesnośredniowiecznego grobu 27.

## II. PÓŻNOŚREDNIOWIECZNA OSADA WIEJSKA

### Zabytki ruchome i obiekty osadnicze

Prace wykopaliskowe na stanowisku 3 w Czerniczynie przyniosły odkrycie również relikwów osadnictwa z okresu późnego średniowiecza w postaci obiektów oraz źródeł ruchomych. Wśród tych ostatnich zebrano także dużą grupę ceramiki z końcowych faz wczesnego średniowiecza zalegającą na złożu wtórnym. Na obszarze badań odkryto 15 jam (nr 1-13 i 17a oraz skupisko naczyń), a z warstw ciągłych i zasypisk obiektów pozyskano dużą liczbę zabytków – łącznie 755 oraz 219 szczątków zwierzęcych (zob. J. Piątkowska-Małecka 2017, w tym tomie). Najliczniejszą grupę stanowiła ceramika naczyniowa – 669, a także bryły polepy – 77 i piaskowca – 7 oraz 2 wyroby żelazne (tab. 11).

Opracowanie wyników badań dotyczących osady zostało oparte na dostępnej dokumentacji pochodzącej z prac terenowych (por. tab. 12). Przeprowadzono także analizę materiałów ruchomych.

i formy naczyń. Wielkość fragmentów klasyfikowano w ramach 3 kategorii wydzielonych przez A. Buko (1981, s. 56, 57; zob. też M. Auch 2009, s. 138)<sup>26</sup>. Oznaczono również stopień erozji materiałów według następujących cech: brak śladów erozji – I, erozja w postaci zaokrąglenia i starcia przełamów i powierzchni – II oraz krawędzie silnie zaoblone i starte powierzchnie – III. Ze względu na znaczne rozdrobnienie ceramiki dane dotyczące surowców i domieszki zostały opisane na pewnym poziomie ogólności bez szczegółowego odniesienia do różnicowania domieszki i jej wielkości<sup>27</sup>. Atmosferę wypału określono makroskopowo na podstawie barwy czerepu, natomiast technikę wykonania w oparciu o standardowe kryteria opisane w literaturze przedmiotu (W. Hołubowicz 1950; A. Buko 1990; M. Auch 2009).

Wydzielenie form i analizę kształtów naczyń przeprowadzono w oparciu głównie o zachowane fragmenty wylewów – w całości zostało odtworzone tylko 1 naczynie, a 6 częściowo zrekonstruowano. Dla wszystkich fragmentów

Tab. 11. Czerniczyn stan. 3. Zestawienie statystyczne zabytków ruchomych z warstw i obiektów.  
Table 11. Czerniczyn site 3. Statistical compilation of artefacts from layers and features.

Ceramika	Żelazo	Polepa	Piaskowiec	Kości zwierzęce	Suma
669	2	77	7	219	974
68,7%	0,20%	7,9%	0,72%	22,48%	100%

Tab. 12. Czerniczyn stan. 3. Badania osady – stan dokumentacji wykopaliskowej.  
Table 12. Czerniczyn site 3. Research into the settlement – state of excavation records.

Dokumentacja rysunkowa obiektów		Dokumentacja fotograficzna obiektów	Opis warstw
Plany	Profile		
1, 3, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 17a	1, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13	3, 7, 11, 17a	System kodów

### Ceramika naczyniowa

#### Metody opracowania

Zbiór ceramiki naczyniowej opracowano, uwzględniając takie dane, jak liczba części naczyń, ich fragmentaryzacja, erozja oraz surowiec, domieszka, wypał, technika wykonania, ukształtowanie wylewów, ornamentyka

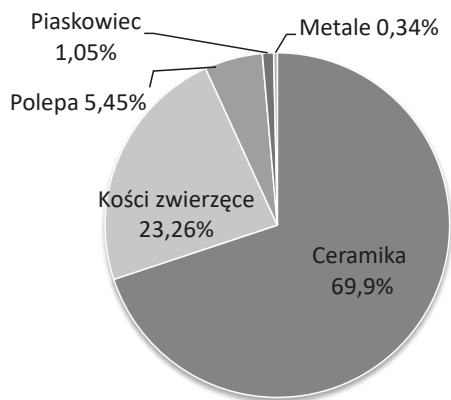
<sup>26</sup> Kategoria wielkościowa I – wylew, szyjka, górna część brzuśca; część przydenna i dno; brzusiec z częścią górną (szyjka, wylew) lub dolną (część przydenna). Kategoria II – wylew, szyjka; fragment dna z częścią przydenną; brzusiec powyżej 3 cm. Kategoria III – fragmenty wielkości poniżej 3 cm (wylew, szyjka, brzusiec, dno).

<sup>27</sup> Szczegółowe rozróżnienie liczby i rodzaju domieszki nie było możliwe ze względu na niewielkie parametry analizowanych fragmentów ceramiki (do 3–4 cm). Rejestrowano zatem obecność dominującej domieszki, którą w większości stanowił zróżnicowany wielkością piasek.

rejestrowano obecność różnych wątków zdobniczych. Zestawienie danych technologicznych i technicznych oraz mikromorfologii i ornamentyki naczyń pozwoliło na datowanie zbioru ceramiki pozyskanej z obiektów w ramach 3 przedziałów chronologicznych: XII-XIII w., kon. XIII – poł. XIV w., 2. poł. XIV w. – XV w.

### Ceramika z obiektów

Z zasypisk obiektów 1, 3, 7, 8, 9 i 11 oraz skupiska 1 pozyskano 572 zabytki, w tym 400 fragmentów ceramiki, 133 ułamki kości zwierzęcych, 31 polep, 6 fragmentów piaskowca, nóż i narzędzie żelazne. Największą statystycznie grupę stanowiła ceramika naczyniowa o zróżnicowanej chronologii: 218 fragmentów datowanych na XII-XIII w., 36 ułamków ze schyłku XIII do poł. XIV w., 131 późnośredniowiecznych (poł. XIV w. – XV w.), 1 renesansowy (XVI w.) i 14 nieokreślonych (ryc. 15; tabl. 26-32).

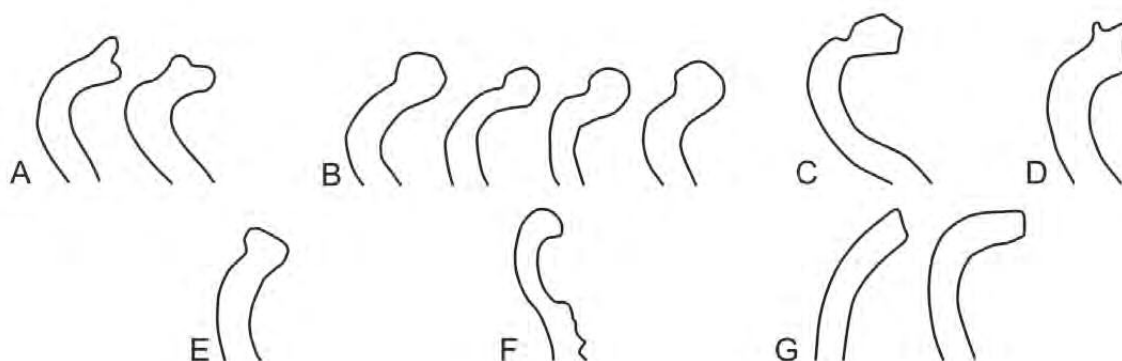


Ryc. 15. Czerniczyn stan. 3. Zestawienie procentowe poszczególnych grup zabytków w obiektach 1, 3, 7-9, 11 i w skupisku 1.  
Fig. 15. Czerniczyn site 3. Percentage compilation of individual collections of artefacts in features 1, 3, 7-9, 11 and assemblage 1.

### Ceramika z XII-XIII w.

Zarejestrowano 218 fragmentów w zasypiskach obiektów 1, 3, 8, 9 i 11. Wydzielono 24 wylewy, 189 brzuśców i 4 dna oraz zrekonstruowane naczynie miniaturowe (tabl. 26: 1-2, 5-8, 11-12; 27: 1, 5, 7, 11, 15; 28: 1-4, 6, 8, 11; 29: 2, 6; 32: 1-2, 5, 8, 9-11). Pod względem wielkości ułamków dominowała kategoria III (181), a następnie II (35) i I (2). Liczby te potwierdzają znaczne rozdrobnienie materiałów. Jego małą diagnostyczność określa także stopień erozji, której ślady nosiły prawie

wszystkie fragmenty (212). Ceramikę wykonano z gliny żelazistej, wypalanej w atmosferze utleniającej na kolor brunatny. W masie plastycznej 8 naczyń stwierdzono większą domieszkę tłuczni oraz piasku, w pozostałych 210 dominował piasek z niewielkim udziałem tłuczni. Naczynia wykonano w technice lepienia z wałków. Jedynie 3 nosiły ślady obtaczania częściowego. Pozostałe obtaczano całkowicie i formująco. Ornamentykę powierzchni naczyń stwierdzono na 20 fragmentach w postaci dookólnych żłobków, linii falistej, pobiałki i nacięć (tabl. 26: 12; 28: 1, 11). W dwóch przypadkach zdobienia żłobkami i linią falistą pokryto pobiałką (tabl. 27: 1). Dna naczyń miały ślady podsypki (1) i podważania (1). Pod względem form naczyń wydzielono 24 garnki (na podstawie liczby wylewów) oraz miniaturowe naczynko o wymiarach: średnica wylewu 7,5 cm, dna 5 cm i wysokość 3,8 cm. Wydzielono 7 typów brzegów garnków: A – zakończony wcięciem, B – zaokrąglony, C – wielokątny, D – pionowy, E – ukośny z wałkiem, F – zaokrąglony na zewnątrz, G – ukośny prosty (ryc. 16). Są one charakterystyczne dla XII i XIII w. i występowały z różnym natężeniem na wczesnośredniowiecznych stanowiskach. Najliczniej reprezentowany jest typ B. Wylewy tak ukształtowane pochodzą z naczyń masowo użytkowanych w grodach i osadach pogranicza polsko-ruskiego (m.in. Chełm, Stołpie, Czermno, Gródek), gdzie datuje się je na XII-XIII w. W południowej i zachodniej Rusi, skąd napływała tego typu tradycja garncarska, pojawiły się w XI w. i funkcjonowały do wieku XIII (zob. A. Abramowicz 1959; B. Zawadzka-Antosik 1968; T. Dzieńkowski 2009; M. Auch 2009; 2017; M. B. Малеевская-Малевиц 2005). Na Lubelszczyźnie niewielkie ilości znane są również z Lublina – Zamku i Starego Miasta. A. Hunicz, autor opracowania na temat lubelskiej ceramiki średniowiecznej, datuje je na 2. poł. XIII w. (A. Hunicz 1984, s. 20, tabl. I: 12, II: 13, III: 13-16; 2004). Garnki z wylewem A i G pochodzą z Płocka, gdzie datowane są na okres od poł. XII do 2. poł. XIII w. (M. Trzeciński 2016, Aneks IV, tabl. 37: 10; 38: 9; 51: 4-7; 54: 6). Typy D i E znajdują analogie w materiałach z I poziomu w Czermnie datowanych na XII-XIII w. (A. Abramowicz 1959, s. 162, ryc. 7-9; M. Auch 2017). Mi-



Ryc. 16. Czerniczyn stan. 3. Ceramika z obiektów. Zestawienie brzegów garnków A-G datowanych na XII-XIII w. (rys. R. Ratajczak).  
Fig. 16. Czerniczyn site 3. Pottery from features. Compilation of pot rims A-G dated to the 12th-13th century (figure by R. Ratajczak).

niaturowe naczynko – miseczka – jest również formą typową dla średniowiecza, choć występującą sporadycznie. Wyroby o podobnych wymiarach i kształcie pochodzą z grodziska w Święcku Strumianach (pow. wysokomazowiecki), funkcjonującego w II i III fazie, od 2. poł. XI do poł. XIII w. (D. Jaskanis 2008, s. 138, 437, tabl. IX: 2, 7; 26: 10).

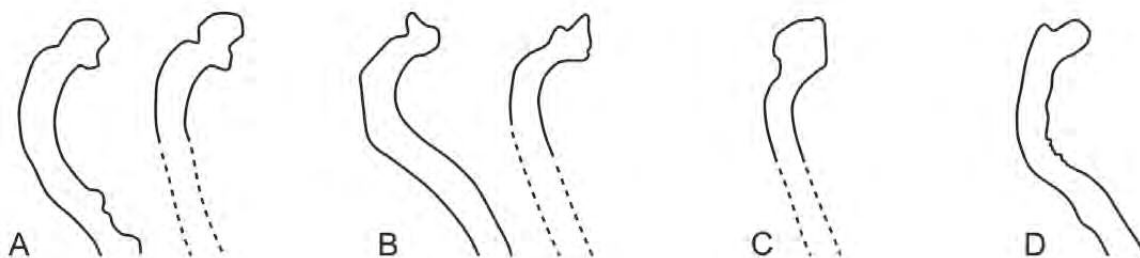
#### Ceramika ze schyłku XIII w. – połowy XIV w.

W obiektach 8 i 11 wystąpiło 36 fragmentów naczyń, wśród których było 6 wylewów, 23 brzuśce i 7 den (tabl. 26: 9; 28: 12; 29: 1, 4, 5). Stan zachowania ceramiki jest tu wyjątkowo dobry. Do I kategorii wielkościowej należą 3 częściowo zrekonstruowane naczynia, do II zaliczono – 12 fragmentów, natomiast do III – 21 fragmentów. Brak erozji stwierdzono na 3 fragmentach, a jej ślady na 33 pozostałych. Naczynia wykonano z gliny żelazistej (35) i białej (1) z dodatkiem piasku. W przypadku 11 fragmentów brunatna barwa czerepu wskazywała na wypał utleniający, natomiast 24 najpewniej wypalono w atmosferze redukcyjnej lub mieszanej, gdyż kolor powierzchni był stalowoszary i/lub siwo-ceglasty. Jeden garnek wykonano z gliny wypalającej się na białło (utleniający). Obserwacje powierzchni naczyń (szczególnie tych o dobrym stanie zachowania) wskazują na stosowanie techniki ugniatania z całkowitym formującym obtoczeniem (34 fragmenty). W przypadku dwóch naczyń wykorzystano technikę taśmowo-ślizgową. Dna naczyń miały ślady podsypki piasku (2) oraz podważania (3). Ornament w postaci żłobków doo-

kolnych i malowania pobiałką stwierdzono na czterech naczyniach. Na powierzchni dwóch zrekonstruowanych garnków były to szerokie żłobki wykonane palcami i płaskim drewnikiem, natomiast na trzecim dosyć głębokie żłobki wykonane cienkim rylcem (tabl. 29: 1, 4, 5).

Wśród form naczyń wydzielono 6 garnków, z których 3 esowate mają zrekonstruowaną średnicę wylewu wynoszącą: 12, 16 i 17,5 cm. Wyróżniono 4 typy brzegów: A – zaokrąglony z dolnym żeberkiem (2), B – zaokrąglony z wyciągniętą górną krawędzią (2), C – wielokątny (1), D – zaokrąglony z wrębem na pokrywkę (1) (ryc. 17). Analogiczne bądź zbliżone wylewy garnków pochodzą z różnych średniowiecznych stanowisk, m.in. z Lublina i Płocka czy zachodniej Ukrainy. Typ A ma nawiązania w materiale z Płocka datowanym na 1. poł. XIV w. (M. Trzeciecki 2016, Aneks IV, tabl. 56: 4). Tak ukształtowane brzegi wydzielone zostały w ceramice zachodniej Ukrainy w obrębie IV grupy o chronologii od kon. XIII do poł. XIV w. (B. Гуцало 1994). Analogie dla typu B datowane na 1. poł. XIV w. i szerzej od poł. XIV do poł. XV w. pochodzą z kontekstów Płocka (M. Trzeciecki 2016, Aneks IV, tabl. 57: 4, 6; 70: 12), a dla typu D z Lublina (klasztor Dominikanów, Stare Miasto) o chronologii od 2. poł. XIV do XV w. (A. Hunicz 1984, s. 44, tabl. X: 6; XI: 6). Warto dodać, że oba egzemplarze – podobnie jak ten z Czerniczyna – wykonano z gliny wypalającej się na białło.

Wyróżnione cechy analizowanych fragmentów naczyń – takich jak ukształtowanie ich górnych partii w postaci brzegów z żeberkiem



Ryc. 17. Czerniczyn stan. 3. Ceramika z obiektów. Brzegi garnków A-D datowane na kon. XIII – poł. XIV w. (rys. R. Ratajczak).

Fig. 17. Czerniczyn site 3. Pottery from features. Pot rims A-D dated to the end of the 13th century – the mid-14th century (figure by R. Ratajczak).

czy z zaznaczającym się wrębem na pokrywkę, stosowanie ornamentyki archaicznej (tyte żłobki), a także wypał redukcyjny, obecność naczyń z białej gliny oraz analogie wylewów z terenu Polski i Ukrainy o zbieżnym datowaniu – potwierdzają chronologię tej grupy naczyń od schyłku XIII do poł. XIV w.

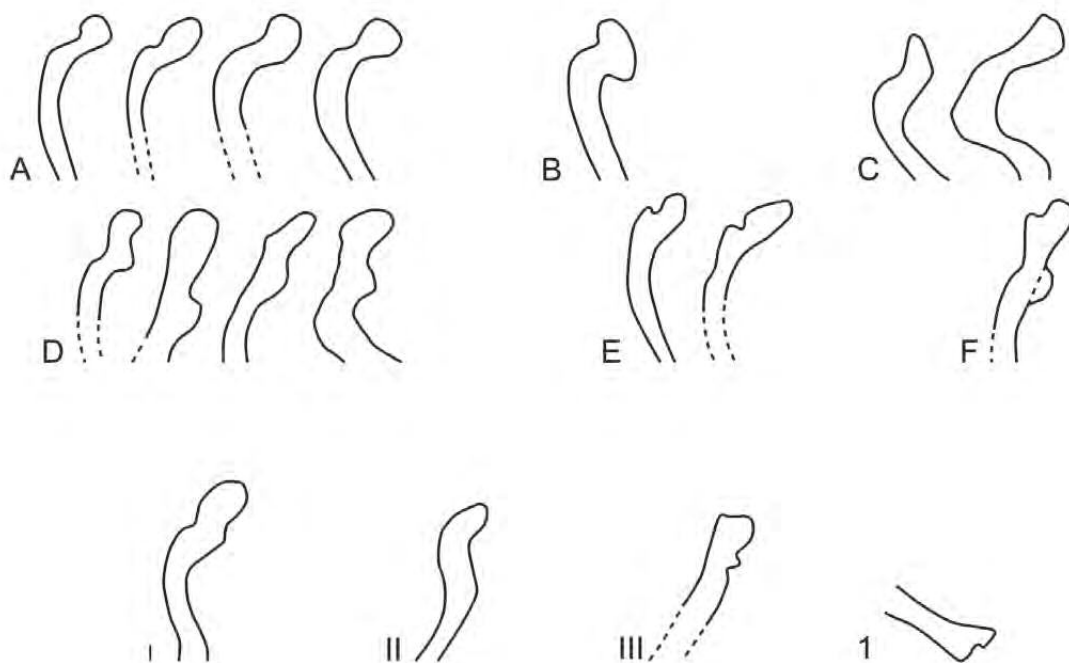
#### Ceramika od połowy XIV do końca XV w.

Fragmenty naczyń wystąpiły w obiektach 3, 9 i 11 oraz w skupisku 1, gdzie znaleziono rozbity misę. Łącznie zebrano 131 fragmentów naczyń, w tym 1 zrekonstruowane w całości i 1 zrekonstruowane w górnej partii. Wydzielono 20 wylewów, 101 brzuśców i 10 den (tabl. 26: 3, 10; 27: 2, 3, 5, 6, 8-10, 12-14; 28: 6, 7, 9, 10; 29: 3, 7; 30: 1-12; 31: 1-4). Pod względem wielkościowym ceramika kategorii I i II stanowiła jedynie 29 fragmentów. Rozdrobnione ułamki (kat. III) wystąpiły w ilości 101 sztuk. Ślady erozji odnotowano na 116 (II) i 11 (III) fragmentach. Do produkcji ceramiki użyto dwóch rodzajów surowców – gliny żelazistej i białej z dominującą domieszką piasku. Naczynia wypalały się na kolor brunatny (wypał utleniający – 4 fragm.), siwy (redukcyjny – 19), siwo-ceglasty oraz ceglasty (utleniający – 5) i biały/kremowy (utleniający – 103). Zdecydowaną większość naczyń wykonano techniką taśmowo-ślizgową – 107 oraz obtaczania – 24. Nie stwierdzono toczenia naczyń. Zdobienie ceramiki wystąpiło tylko na 3 fragmentach w postaci żłobków, ale może to wynikać z niezachowanych górnych partii garnków. Dna naczyń miały ślady podsypki piasku (2) i podważania (2). Na jednym znajdował się wypukły znak garncarski (tabl. 30: 1). Wydzielono 20 naczyń,

w tym 16 garnków, 3 misy oraz pokrywkę. Brzegi garnków zgrupowano i oznaczono literami A-F. Typ A – brzeg zaokrąglony z wrębem na pokrywkę (6), B – półkolisty (1), C – wyciągnięty (2), D – z zewnętrznym żeberkiem (4), E – wydłużony z wrębem (2), F – z wcięciem (1) (ryc. 18). Misy podzielono na 3 typy w zależności od profilowania wylewu: I – z zaokrąglonym brzegiem i żeberkiem (zob. opis poniżej), II – z brzegiem ukośnym, III – z żeberkiem zewnętrznym (ryc. 18: I-III). W wykopie 3 w obrębie skupiska 1 odkryto rozbite naczynie – misę (typ I), które zrekonstruowano i uzyskano wymiary: średnica wylewu – 26,8 cm, dna – 16,7 cm, wysokość – 15,2 cm (tabl. 31: 2). Misę wykonano z gliny żelazistej z domieszką piasku i wypalono na kolor siwy z ceglastymi łatami (niedopalona?). W przełamach i na powierzchni naczynia zachowały się ślady łączenia 3 wałków/taśm o szerokości ok. 3-5 cm. Nierówności i grubsza domieszka wskazują na technikę taśmowo-ślizgową. Powierzchnia zewnętrzna brzuśca nosi ślady zdobienia dookólnymi, szerokimi żłobkami, jednak nie są one dobrze czytelne.

Wydzielone brzegi zarówno garnków, jak i mis, czy pokrywki, znajdują liczne analogie w późnośredniowiecznych materiałach ze stanowisk Polski czy Ukrainy. Najbardziej popularne były garnki z wylewami D<sup>28</sup> datowanymi na XIV-XV w. i występującymi tak w Lublinie, Płocku, Krakowie, Kruszwicy (typ 4 wg A. Wa-

<sup>28</sup> Jeden z brzegów w typie D ma zachowane ucho o przekroju taśmowatym. Jest to przykład typowego garnka wyposażonego w uchwyt w postaci ucha. Warto dodać, iż fragment ten wykonano bardzo niestarannie oraz źle wypalono, stąd nierówna powierzchnia naczynia i trójbarwny przełam.



Ryc. 18. Czerniczny stan. 3. Ceramika z obiektów. Brzegi naczyń – garnków (A-F) i mis (I-III) oraz pokrywki (1), datowanych od poł. XIV do kon. XV w. (rys. R. Ratajczak).  
 Fig. 18. Czerniczny site 3. Pottery from features. Vessel rims – pots (A-F), bowls (I-III), and lids (1), dated to the mid-14th – the end of the 15th century (figure by R. Ratajczak).

łowy 1979, tabl. V; A. Hunicz 1984, tabl. XIII: 7; XIV: 7; J. Kruppé 1981, tabl. 23: 7, 11, 17; W. Dzie duszycki 1982, tabl. XLI: 1), jak i na zachodniej Ukrainie (grupa VI i VII wg B. Гупало 1994, ryc. 1). Podobne wnioski dotyczą typów B, C, E, F datowanych na okres późnego średniowiecza. Mniej liczne są wylewy typu A, nawiązujące do wczesnośredniowiecznych garnków z zaokrąglonym brzegiem (typ B – zob. ryc. 16). Pomimo zbieżności w ukształtowaniu brzegów egzemplarze późnośredniowieczne z Czernicy na wykonano z glin wypalających się na biało, techniką taśmowo-ślizgową. Zbliżone brzegi datowane na XIV-XV w. wyróżniono na osadzie wiejskiej w Horodyszczu, funkcjonującej we wczesnym i późnym średniowieczu (K. Skrzyńska 2000, s. 177, fig. 9: 26).

Forma miski I pod względem parametrów i stylistyki ma analogie w materiałach z ośrodków w Krakowie, Solcu, Bieczu, Warszawie czy Sieradzu, datowanych na XIV lub szerzej XIV-XV w. (A. Wałowy 1979, s. 130, tabl. XIV: 3; XX: 1; J. Kruppé 1981, tabl. 52: 9; 53: 1; 54: 8). Cechy analizowanego naczynia, a więc technika, wypał oraz forma i profilowanie wylewu, datują

go na XIV w. Pozostałe fragmenty mis są mało diagnostyczne ze względu na słaby stopień zachowania. W materiale wystąpił tylko 1 fragment pokrywki z charakterystycznym rozcięciem krawędzi, znanym z materiałów np. z Lublina i datowanych na okres XIV-XV w. (A. Hunicz 1984, s. 28, tabl. XXIII).

Komentarza wymaga odkrycie znaku garncarskiego na dnie naczynia wykonanego z białej gliny, techniką taśmowo-ślizgową. Zachowane dno miało średnicę 7,6-7,8 cm z zewnętrznym dookólnym pierścieniem o szerokości 5-6 mm. Znak umieszczono w części centralnej dna w postaci koła o średnicy 3,2 cm, przez jego środek przebiegała prosta linia (tabl. 30: 1). Najpewniej po stronie zewnętrznej koła znajdowały się odchodzące linie. Zarówno krawędź koła, jak i linia je dzieląca miały szerokość 2 mm i były wypukłe w stosunku do powierzchni dna, na której dodatkowo znajdowały się pionowe ślady – odciski faktury drewna. Jeśli tak zinterpretujemy te pozostałości, to być może mielibyśmy do czynienia z odciskiem znakowanego garncarskiego krążka bądź nakładki. Ze względu na częściowe uszkodzenie i starcie powierzchni trudno jednoznacz-



nie zrekonstruować pełny narys znaku i tym samym znaleźć analogie. Poszczególne grupy znaków, z uwzględnieniem znaków XIV-wiecznych, wydzielił W. Dzieduszycki (1982, s. 183, tabl. XVIII) oraz A. Wałowy (1979, s. 52, ryc. 11). Najbardziej popularne motywy zarówno dla wczesnego, jak i późnego średniowiecza to koło z krzyżem, promieniami, kratką czy figurami geometrycznymi. Geneza, funkcja i rozprzestrzenianie się znaków garncarskich od wielu lat znajdują się w kręgu zainteresowania archeologów. Badania nad tym wielowymiarowym zjawiskiem dotyczą terenów całej Europy i czasów od antyku po nowożytność, przy czym w poszczególnych krajach dynamika ich rozwoju jest różna (por. A. Buko 1986; M. Piotrowski 2004; tam dalsza literatura). Wyniki dotychczasowych badań wskazują, że okres późnego średniowiecza charakteryzował się zmniejszeniem udziału znakowanych den w stosunku do wczesnego średniowiecza (K. Sulkowska-Tuszyńska 1997, s. 44 i n.). W analizowanych materiałach z klasztoru Norbertanek w Strzelnie wartość ta wynosiła 3,9%, na terenie Starego Miasta w Krakowie od 4 do 10%, a niewielkie ilości występowały w średniowiecznej Kruszwicy, Inowrocławiu czy Lublinie (A. Wałowy 1979, s. 51-52; K. Sulkowska-Tuszyńska 1997, s. 45; A. Hunicz 1984, s. 51-54). Funkcja znaków garncarskich interpretowana jest różnorodnie – od ekonomicznej i własnościowej po magiczną. Dla okresu średniowiecza często łączy się ją ze znakowaniem wyrobów przez producentów – garncarzy – z różnych przyczyn: oznakowania cechu/warsztatu, produkcji własnej, odróżnienia poszczególnych wyrobów, a nawet pieców (A. Wałowy 1979, s. 49-54; M. Piotrowski 2004, s. 351-352). Z osady w Czerniczynie pochodzi tylko jeden fragment znakowanego dna garnka, który wyróżniał się wykonaniem z glin

wypalających się na biało. Wyroby z tego typu surowców w XIV-XVI w. łączone są z importami z regionu świętokrzyskiego, ale nie można wykluczyć ich miejscowej produkcji w Lublinie i okolicach ze względu na dosyć wczesne pojawienie się ceramiki białej i jej duży procentowy udział – wynoszący ponad 17% – w okresie pomiędzy poł. XIII a poł. XIV w., 37,5% w 2. poł. XIV w. i 50% w XV w. (por. A. Hunicz 1984, s. 51-53; A. Buko, L. Kajzer [red.] 2005; M. Trzeciacki 2016, s. 166-167).

### Ceramika z XVI w.

Z obiektu 11 pochodzi jeden fragment brzuśca z naczynia toczzonego i wypalonego na kolor siwy. Jest on mało diagnostyczny i tylko ogólnie można go datować na XVI w.

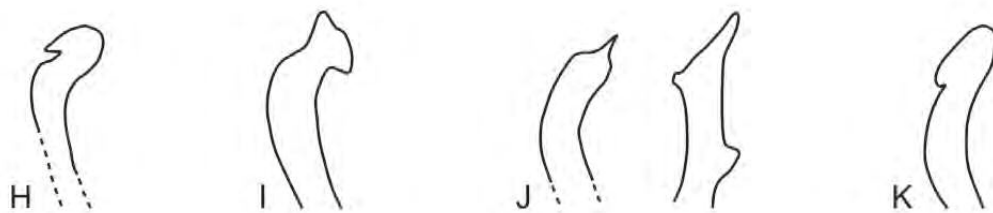
### Zabytki żelazne

Z obiektu 3 pozyskano dłućko żelazne (tabl. 33: 1) o wymiarach: długość całkowita – 10,9 cm, średnica – 0,7 cm. Przekrój w partii środkowej okrągły, przy końcówce – prostokątny. Analogiczne narzędzia pochodzą z gródka stożkowatego w Plemiętach datowanego na XIV-XV w. (por. A. Kola 1985).

W wypełnisku obiektu 11 znaleziono nóż żelazny o długości całkowitej 21,65 cm: ostrze – 12,35 cm i trzpień – 9,30 cm (tabl. 33: 2). Szerokość ostrza wynosiła 1,7 cm. Przebieg trzpienia i tylca w jednej linii. Na długości 1/3 i 2/3 dwa wyraźne (schodkowate) obniżenia krawędzi tylca. Na trzpieniu zachowały się 3 nity żelazne. Ze względu na kształt ostrza i tylca zabytek można zaliczyć do typu II według R. Rogosza (1983, s. 264-265), występujących od X w. W klasyfikacji B. Gierlacha nóż zalicza się do typu VI (1972). Chronologia przedmiotu – późne średniowiecze. Zbliżony typ noża z pojedynczym obni-

Tab. 13. Czerniczyn stan. 3. Zestawienie ilościowo-chronologiczne ceramiki naczyniowej z wykopów.  
Table 13. Czerniczyn site 3. Quantitative and chronological compilation of pottery from trenches.

XII-XIII w.	XIV-XV w.	XVI-XVII w.	Nieokreślona	Suma
139	90	16	24	269
52,5%	32,9%	5,8%	8,8%	100%



Ryc. 19. Czerniczyn stan. 3. Ceramika z warstwy. Brzegi naczyń H-K (garnki) z XII-XIII w. (rys. R. Ratajczak).  
Fig. 19. Czerniczyn site 3. Pottery from a layer. Vessel rims H-K (pots) from the 12th-13th century (figure by R. Ratajczak).

żeniem linii tyłca pochodzi z Krakowa Rakowic (R. Liwoch 2010, s. 109, fot. 8b).

### Ceramika z powierzchni stanowiska i wykopów

Z powierzchni stanowiska oraz warstwy humusowej i kulturowej 10 wykopów pozyskano 269 fragmentów ceramiki naczyniowej o zróżnicowanej chronologii, której statystykę prezentuje tab. 13.

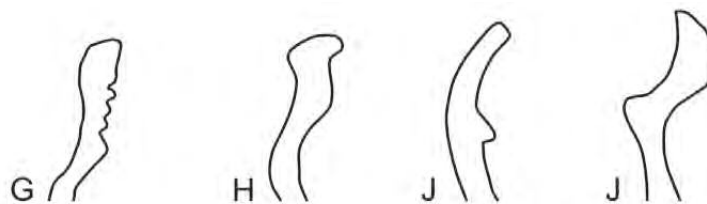
### Ceramika z XII-XIII w.

Analiza tej grupy naczyń jest ograniczona ze względu na bardzo duże rozdrobnienie materiału, aż 127 fragmentów zaliczono bowiem do III kategorii wielkościowej (do 3 cm), z dominacją ułamków zerodowanych – 137. Wydzielono 30 wylewów, 105 brzuśców i 4 dna (tabl. 32: 5, 8-11). Ceramikę wykonano techniką ugniatańską i obtaczania całkowitego. Została wypalona w atmosferze utleniającej, uzyskując barwę brunatną. Wśród wydzielonych 30 wylewów naczyń znajdowały się typy wyróżnione w obiektach – B, C i G (zob. ryc. 16), ponadto dodano kolejne: H, I, J i K (ryc. 19). Wątki zdobnicze na analizowanych fragmentach to głównie żłobki dookołne (23) i linia falista (3) (tabl. 32: 5, 8-11). Wystąpiło również malowanie pobiałką (2), a 6 fragmentów było pokrytych zielonym szkliwem.

Opisywana ceramika należy do tej samej grupy, którą wydzielono w wypełniskach obiektów, a wyróżnione kolejne wylewy mają również analogie w materiałach z Chełma i Stołpia (T. Dzieńkowski 2009; M. Auch 2009). Nowym jakościowo elementem jest ceramika szkliwna. Ponieważ są to pozostałości brzuśców, nie można określić, z jakich naczyń pochodzą, natomiast cechy technologiczne i makroskopowy ogląd szkliwa wskazują na datowanie na XII-XIII w. i analogie wśród ceramiki chełmskiej (por. M. Auch 2016, s. 30 i n.).

### Ceramika z XIV-XV w.

Reprezentowana jest przez 90 ułamków, na które składają się 23 wylewy, 57 brzuśców, 1 ucho i 8 den (tabl. 31: 4; 32: 3, 4, 6). Ponad 90% ceramiki należy do III kategorii wielkościowej, pozostałe zaś do II. Wszystkie noszą ślady erozji (II – 68, III – 22). Wyróżniono 18 fragmentów barwy brunatnej, 24 siwe, 3 ceglaste i 45 białych/kremowych. Zdobnictwo żłobkami stwierdzono na 4 ułamkach, odciski stempelkiem na 2, kolejne 2 były malowane brązową farbą (tabl. 32: 4). Pod względem techniki lepienia wydzielono 19 fragmentów obtaczanych, 50 wykonanych techniką taśmowo-ślizgową, 7 toczonych i 14 nieokreślonych. W masie plastycznej większości na-



Ryc. 20. Czerniczyn stan. 3. Ceramika z warstwy. Wydzielone brzegi garnków G-J z XIV-XV w. (rys. R. Ratajczak).  
Fig. 20. Czerniczyn site 3. Pottery from a layer. Selected pot rims G-J from the 14th-15th century (figure by R. Ratajczak).

czyń dominowała domieszka kwarcu. Na 1 dzień stwierdzono podsypkę piasku, na 3 podważanie i na 1 odcinanie. Wśród form naczyń wystąpiły garnki (19) i misy (3). Wydzielono brzegi garnków typu B i D oraz kolejne G-J (ryc. 20).

Ceramika pozyskana z powierzchni i warstwy zarówno pod względem surowca, jak i techniki wykonania, form i ukształtowania brzegów przynależy do tej samej grupy, co analizowana z obiektów. Nowe, wyróżnione brzegi G-J naczyń mają swoje odpowiedniki w typach 3, 4a, 4d i 7 wydzielonych przez A. Wałowy (1979, s. 121-122, tabl. V, VI), datowanych na XIV-XV w.

### Ceramika z XVI-XVII w.

Zarówno z powierzchni stanowiska, jak i z wykopów pozyskano 16 fragmentów o nowożytnej chronologii. Wydzielono 1 wylew, 14 brzuśców, 1 dno i wszystkie zaliczono do III kategorii wielkościowej. Naczynia były toczone i wypalone na kolor siwy (14) i ceglasty (2). Zdobiono je motywem żłobków i stempelków oraz pokrywano zieloną glazurą. Na podstawie ukształtowania wylewu, techniki i ornamentyki datowanie wy-

różnionych fragmentów można odnieść do XVI-XVII w. (por. R. Lelek 2004).

## OBIEKTY OSADNICZE

### Lokalizacja obiektów

Koncentracja jam wystąpiła w części centralnej badanego terenu, gdzie odsłonięto 8 obiektów: 3, 5-8, 10-11, 17a (por. ryc. 1). Również poza strefą zwartą, niemal w każdym sondażu natrafiano na relikt jam. Od strony wschodniej udokumentowano obiekt 1, od południowej odsłonięto części dwóch jam: 9 i 12 oraz najbardziej wysunięty (16 m od centrum) obiekt 2. Podobną sytuację zarejestrowano w kierunku północnym, gdzie w sondażu 7 odkryto obiekt 4, najdalej zaś (ok. 30 m od centrum) natrafiono na rozbite naczynie późnośredniowieczne (skupisko 1).

Usytuowanie obiektów nie wskazuje na ich uporządkowany układ, choć może to wynikać z niewielkiej liczby odkrytych jam. Niewątpliwie jednak świadczy o dużym przestrzennie zasięgu osadnictwa, które potwierdzono na obszarze ok. 2500 m<sup>2</sup>.

Tab. 14. Czerniczyn stan. 3. Charakterystyka obiektów 1-13, 17a i skupiska 1.  
Table 14. Czerniczyn site 3. Description of features 1-13, 17a and assemblage 1.

Nr ob.	Plan	Wymiary [m]	Pow. [m <sup>2</sup> ]	Głębokość [m]	Przekrój	Ukształtowanie dna	Nr tablicy
1	owalny	1,1 x 1,15	1,1	1,2	gruszkowaty	płaskie	34: 1
2	owalny	1,3 x 0,6	0,6	0,3	-	-	-
3	prostokątny	1,5 x 1,2	1,8	1,45	gruszkowaty	łukowate	34: 2
4	?	1,5 x ?	-	0,7	odwrotnie trapezowaty	płaskie	34: 3
5	owalny	>1,35 x 1,85	ok. 2,1	1,4	nieckowaty	płaskie	35
6	owalny	>0,7 x 0,8	>0,43	0,5	-	-	-
7	prostokątny	>1 x 1	>1	0,4	nieckowaty	płaskie	36: 1; 40
8	zbliżony do trójkąta	1,5 x 0,8	0,94	0,5	schodkowaty	nierówne	36: 2
9	owalny?	1,4	-	0,8-1	odwrotnie trapezowaty	płaskie	37: 1
10	prostokątny	2,3 x 1,45	2,6	0,5	odwrotnie trapezowaty	płaskie	37: 2
11	owalny	2,65 x 1,7	3,5	0,9	odwrotnie trapezowaty	płaskie	38; 40
12	owalny?	2	-	0,55	odwrotnie trapezowaty	płaskie	39: 1
13	prostokątny	1,7 x 1,5	2,55	0,55	prostokątny	płaskie	39: 2
17a	owalny	1,4 x 1,65	1,75	-	-	-	6
sk. 1	owalny?	-	-	0,4	-	-	-

## Charakterystyka obiektów

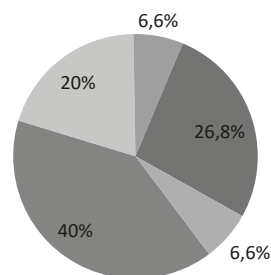
Główne cechy opisujące obiekty zostały zestawione w tab. 14. Wymagają one krótkiego omówienia z uwypukleniem najważniejszych elementów.

W grupie 15 obiektów 10 miało plan regularny owalny (6) lub prawdopodobny owalny (3), jeden nieregularny zbliżony do trójkąta, a w przypadku 4 zarys nawiązywał do prostokątnego o zaokrąglonych narożach (ryc. 21). Fragmentaryczne odsłonięcie obiektu 4 nie pozwoliło na określenie jego kształtu.

Przekroje jam były zróżnicowane: dominowały zarysy odwrotnie trapezowate (5), prostokątne (2) i nieckowate (1) oraz gruszkowate (2). Nietypowy schodkowy profil miał obiekt 8 – być może dwudzielny. Dna jam były najczęściej płaskie (9) oraz lekko łukowate (1). Pod względem wielkości obiektów można wydzielić 4 kategorie: jamy małe – do 1 m<sup>2</sup>, średnie – 1-1,8 m<sup>2</sup>, duże – 1,8-3 m<sup>2</sup> i bardzo duże – powyżej 3 m<sup>2</sup>. W grupie pierwszej znajdowały się 3 obiekty, w drugiej – 4, trzeciej – 3 i w ostatniej – 1. Statystycznie dominowały obiekty o większej powierzchni – grupy 2-4 (ryc. 22). Nie zostały uwzględnione 4 jamy, których nie przebadano w większym zakresie.

## Datowanie obiektów

Ceramika naczyniowa pozostaje głównym źródłem umożliwiającym datowanie analizowanych obiektów. Utrudnieniem jest fakt, że wystąpiła tylko w 6 jamach, oraz to, że z zasympisk



Ryc. 21. Czerniczyn stan. 3. Zróżnicowanie planów obiektów – zestawienie procentowe.

Fig. 21. Czerniczyn site 3. Diversity of feature plans – percentage compilation.

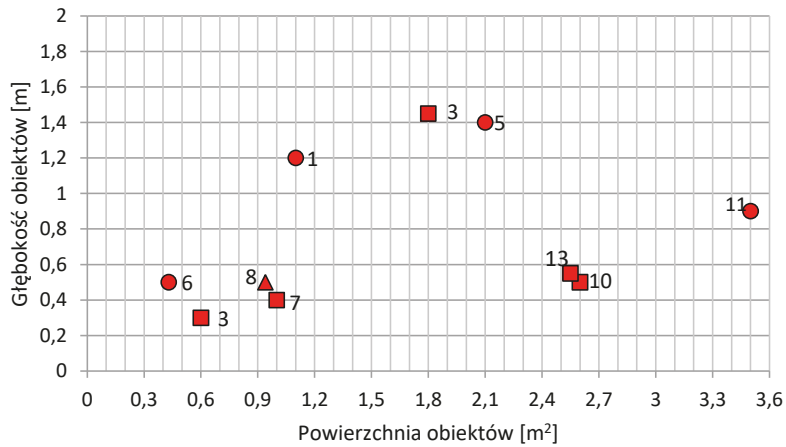
pozyskano zróżnicowaną chronologicznie ceramikę z przedziału od XII-XIII do XV w. Jej liczebność w poszczególnych obiektach pokazują tab. 15 oraz ryc. 23 i 24.

Warto również dodać, że nie mamy potwierdzonych danych co do poziomów zalegania zażytków. Najmniej problematyczne pod kątem datowania są obiekty 3, 9, 11 i skupisko 1, gdzie dominująca była ceramika późnośredniowieczna. Szczególnie w jamie 11 zachowały się duże, diagnostyczne fragmenty naczyń, które pozwalają łączyć jego chronologię z okresem od poł. XIV do XV w. Więcej zastrzeżeń budzi datowanie obiektów 1 i 8. Zawierały one po kilkanaście fragmentów wczesnośredniowiecznych naczyń i pojedyncze egzemplarze z XIV-XV w.

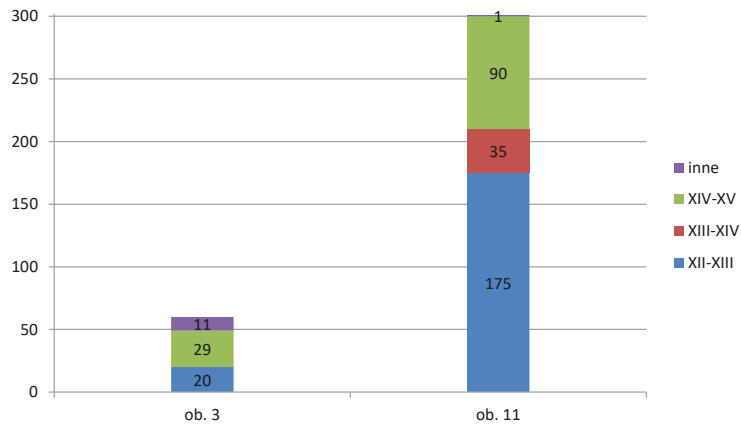
Zdecydowanie trudniejsza jest próba ustalenia chronologii 7 obiektów pozbawionych

Tab. 15. Czerniczyn stan. 3. Zestawienie statystyczne ceramiki zróżnicowanej chronologicznie w obiektach.  
Table 15. Czerniczyn site 3. Statistical compilation of chronologically diversified pottery in features.

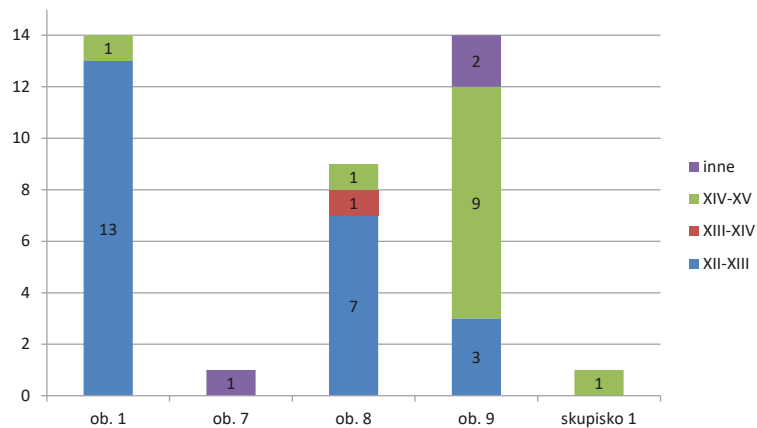
Obiekty	Ceramika									
	XII-XIII w.		Kon. XIII – poł. XIV w.		Poł. XIV w. – XV w.		Pozostałe		Suma	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
1	13	92,8	-	-	1	7,2	-	-	14	
3	20	33,3	-	-	29	48,3	11	18,4	60	
7	-	-	-	-	-	-	1	100	1	
8	7	77,8	1	11,1	1	11,1	-	-	9	
9	3	21,4	-	-	9	64,3	2	14,3	14	
11	175	58,2	35	11,6	90	30,2	1	-	301	
skupisko 1	-	-	-	-	1	100	-	-	1	
<b>Suma</b>	<b>218</b>	<b>-</b>	<b>36</b>	<b>-</b>	<b>131</b>	<b>-</b>	<b>15</b>	<b>-</b>	<b>400</b>	<b>100</b>



Ryc. 22. Zależność między powierzchnią obiektów (nr 1, 3, 5-8, 10, 11, 13) a głębokością oraz planem. Objaśnienia: kółko – plan owalny lub prawdopodobny owalny, kwadrat – plan prostokątny, trójkąt – plan zbliżony do trójkąta.  
 Fig. 22. Czerniczyn site 3. Relation between the surface area of features (nos. 1, 3, 5-8, 10, 11 and 13) and their depth and plan. Key: circle – regular or probable oval plan, square – rectangular plan, triangle – plan close to a triangle.



Ryc. 23. Czerniczyn stan. 3. Zestawienie liczbowe i chronologiczne ceramiki w obiektach 3 i 11.  
 Fig. 23. Czerniczyn site 3. Quantitative and chronological compilation of pottery in features 3 and 11.



Ryc. 24. Czerniczyn stan. 3. Obiekty 1, 7, 8, 9 i skupisko 1. Zestawienie ilościowe i chronologiczne ceramiki.  
 Fig. 24. Czerniczyn site 3. Features 1, 7, 8, 9 and assemblage 1. Quantitative and chronological compilation of pottery.

Tab. 16. Czerniczyn stan. 3. Datowanie obiektów 1-13, 17a i skupiska 1.  
Table 16. Czerniczyn site 3. Dating of features 1-13, 17a and assemblage 1.

Nr obiektu	1	2	3	4	5	6	7	8
Datowanie	poł. XIV w. – XV w.	?PŚ*	poł. XIV w. – XV w.	PŚ?***	PŚ?	?PŚ	?PŚ	poł. XIV w. – XV w.
Nr obiektu	9	10	11	12	13	17a	skupisko 1	
Datowanie	poł. XIV w. – XV w.	PŚ?	poł. XIV w. – XV w.	PŚ?	PŚ?	PŚ?	poł. XIV w. – XV w.	

\* Obiekty o nieokreślonym datowaniu (późnośredniowiecznym?).

\*\* Obiekty prawdopodobnie późnośredniowieczne.

jakichkolwiek zabytków (nr 2, 4-6, 10, 12 i 13). Jedyną przesłanką pozostaje analogiczna budowa obiektów do tych datowanych ceramiką. Zależność taka zachodzi w przypadku jam 4, 10, 12 i 13, które mają odwrotnie trapezowaty profil z płaskim dnem, podobnie jak obiekty późnośredniowieczne – nr 9 i 11. Z kolei obiekt 5 dużymi rozmiarami i strukturą zasypiska nawiązuje do jamy 11. Pozostałe (nr 2, 6, 7 i 17a) są typowymi wkopami bez wyraźnych cech identyfikacyjnych. Ich przynależność do osadnictwa późnośredniowiecznego jest prawdopodobna, ale nie potwierdzona źródłowo.

Konkludując, na 15 analizowanych obiektów do pewnie datowanych na poł. XIV w. – XV w. zalicza się 6 – nr 1, 3, 8, 9, 11 oraz skupisko 1 (tab. 16). Kolejnych 5 (nr 4-5, 10, 12-13) z dużym prawdopodobieństwem funkcjonowało w tym okresie, natomiast chronologia pozostałych 4 (nr 2, 6, 7 i 17a) jest nieokreślona (późnośredniowieczna?).

### Dane ze źródeł pisanych

Uzupełnieniem wiedzy o rozwoju osadnictwa późnośredniowiecznego na tym terenie są dane ze źródeł historycznych, chociaż ich skala jest niewielka. Intrygującą, ale niepotwierdzoną kwestią pozostaje identyfikacja XII-wiecznej nazwy „Černečeska” z Latopisu kijowskiego<sup>29</sup> z „Czerniczynem”, opierająca się głównie na podobieństwie nazw (A. Janeczek 1993, s. 138). Rozwój osadnictwa w okolicach Czerniczyna nastąpił najpewniej w 2. poł. XIV w., gdyż już w 1. poł. XV w. Czerniczyn funkcjonował jako osada na

prawie niemieckim. Świadczą o tym wzmianki o sołtysie Dobiesławie z lat 1443-1465 (G. Jawor 2006, s. 109). Średniowieczną metrykę Czerniczyna może również potwierdzać informacja z dokumentu uposażenia parafii w Hrubieszowie z 1400 r., który – choć był fałszerstwem z 2. poł. XV w. – uwzględniał osady funkcjonujące jako stare, m.in. Czerniczyn (*ibidem*, s. 105). Niejasne są początki kościoła łacińskiego w Czerniczynie (XV w.?), ponieważ pierwsza wzmianka o nim pojawiła się dopiero pod rokiem 1548 (SGKP 1880, t. I, s. 823; L. Bieńkowski 1958, s. 228; E. Niedźwiedz *et al.* 2010, s. 57; J. Gurba, R. Szczygieł 2006).

Kształtujący się na podstawie źródeł pisanych obraz późnośredniowiecznego osadnictwa tego regionu wskazuje na jego rozwój już w XIV w. (pewniej w 2. poł.), pierwsze datowane w dokumentach wsie pojawiły się bowiem na pocz. XV w. Niewątpliwie był to okres budowy struktury osadniczej stanowiącej zaplecze rolnicze dla rozwijającego się ośrodka administracyjnego w Hrubieszowie (por. J. Gurba, R. Szczygieł 2006, s. 85; R. Szczygieł 2006; G. Jawor 2006, s. 117).

### Funkcja obiektów

Określenie funkcji obiektów oparto na analizie ich cech metryczno-formalnych, strukturze wypełnisk oraz na znalezieniu analogii z innymi stanowiskami (zob. K. Fokt 2012, s. 111-114). Pozwoliło to wydzielić 4 grupy obiektów:

- 1) jamy służące do przechowywania pożywienia (zasobowe) (obiekty 1, 3);
- 2) jamy magazynowe (obiekty 4, 5, 9, 10, 12, 13);

<sup>29</sup> Latopis kijowski anonimowego autora opisywał wydarzenia na Rusi w XII w. – pomiędzy 1118 a 1198 r. Przekład i komentarze źródła autorstwa E. Goranina (1994; 1995).

Tab. 17. Czerniczyn stan. 3. Zestawienie danych – obiekty zasobowe nr 1 i 3.  
Table 17. Czerniczyn site 3. Data compilation – source features 1 and 3.

Nr ob.	Plan	Pow. [m <sup>2</sup> ]	Głębokość [m]	Przekrój	Funkcja	Ceramika	Kości zwierzęce*
1	owalny	1,1	1,2	gruszkowaty	zasobowa na żywność	14	owca/koza, kura domowa
3	prostokątny	1,8	1,45	zbliżony do gruszkowatego	zasobowa-piwniczka	60	bydło, owca/koza, świnia, koń

\* Na podstawie opracowania J. Piątkowskiej-Małeckiej w tym tomie.

3) prawdopodobny obiekt mieszkalny lub pracownia (obiekt 11);

4) jamy osadnicze i słupy (o niepewnej przynależności chronologicznej – 2, 6, 7, 8, 17a, skupisko 1).

Do grupy 1 zaliczono 2 obiekty (nr 1 i 3) charakteryzujące się porównywalną budową, wypełniskiem i zawartością. W obu przypadkach jamy miały przekrój gruszkowaty (lub zbliżony), powierzchnię 1,1 i 1,8 m<sup>2</sup> i głębokość 1,2 i 1,45 m, ale różniły się planem, który udokumentowano jako owalny i prostokątny (tab. 17). W stropie obiektu 1 zarejestrowano ślady plecionki sugerujące, że najpewniej wkopano tam kosz, w którym przechowywano pożywienie. Wypełniska obiektów

ka obiektów znany np. z terenu Dolnego Śląska, m.in. ze stanowiska w Czernicy (stan. 10), gdzie odkryto jamę z pozostałościami plecionki (por. K. Fokt 2012, s. 222, 305-308). Natomiast w trakcie badań osady w Dąbrówce (stan. 14, pow. wrocławski) natrafiono na obiekty – zinterpretowane jako zasobowe – o workowatym przekroju (A. Nierychlewska 2014, s. 352 i n.).

Do grupy 2 zaliczono 6 jam określonych jako magazynowe, których przeznaczeniem było przechowywanie najpewniej płodów rolnych. Różniły się zdecydowanie od powyżej omówionych wielkością i budową, dominowały bowiem obiekty duże powierzchniowo (od 2 do 2,6 m<sup>2</sup>), ale niezbyt głębokie – z wyjątkiem obiektu 5<sup>30</sup>.

Tab. 18. Czerniczyn stan. 3. Obiekty 4, 5, 9-13 – zestawienie danych.  
Table 18. Czerniczyn site 3. Features 4, 5, 9-13 – data compilation.

Nr ob.	Plan	Pow. [m <sup>2</sup> ]	Głębokość [m]	Przekrój	Funkcja	Ceramika	Kości zwierzęce
4	?	-	0,7	odwrotnie trapezowaty	magazynowa	-	-
5	owalny	ok. 2,1	1,4	nieckowaty	magazynowa	-	-
9	owalny?	-	0,8-1	odwrotnie trapezowaty	magazynowa	14	bydło, owca/koza, świnia
10	prostokątny	2,6	0,50	odwrotnie trapezowaty	magazynowa	-	-
11	owalny	3,5	0,90	odwrotnie trapezowaty	mieszkalna? pracownia?	301	bydło, owca/koza, świnia, kura domowa
12	owalny?	-	0,55	odwrotnie trapezowaty	magazynowa	-	-
13	prostokątny	2,55	0,55	prostokątny	magazynowa	-	-

zawierały fragmenty ceramiki naczyniowej oraz pokonsumpcyjne kości zwierzęce bydła, owcy/kozy, świni i konia (zob. J. Piątkowska-Małecka 2017, w tym tomie) oraz węgle drzewne i spaloną deskę (obiekt 3). Przykłady tego typu obiektów pochodzą z różnych stanowisk w Polsce. Kil-

Charakteryzowały się planem owalnym i prostokątnym, w przekroju zaś były odwrotnie trapezowate (4), prostokątne (1) i nieckowate (1), głównie

<sup>30</sup> Również obiekty o nieokreślonej powierzchni, które nie zostały przekopane w całości, miały dosyć znaczne wymiary (obiekty 4, 9, 12).

z płaskim, równym dnem (tab. 18). Wypełnisko obiektów w górnej partii stanowił plamisty, rozmyty humus, w części spągowej widoczna była warstwa użytkowa. Tylko w jednym obiekcie znajdowała się ceramika naczyniowa i kości zwierzęce, w pozostałych zabytki nie wystąpiły. W wypełnisku jamy 5 znaleziono kości ludzkie na złożu wtórnym.

Ujednoliconą budowa obiektów wskazuje, że mogły pełnić zbliżoną funkcję – np. mogły służyć do przechowywania paszy lub zboża. Podobnie konstrukcyjnie obiekty odkryto na przywołanym już stanowisku w Dąbrówce (stan. 14), które określono jako spichlerze (A. Nierychlewska 2014, s. 354, 360, ryc. 12). Jednak zasadniczą różnicą są tu wymiary, które w omawianym przypadku wynosiły nawet do 11 m.

Wśród analizowanych obiektów parametrami i zawartością wyróżniała się jama 11. Na badanej części osady powierzchniowo była największa – 3,5 m<sup>2</sup>, a z zasypiska pozyskano ponad 300 fragmentów ceramiki i nóż żelazny oraz polepę i kości zwierzęce (por. tab. 18). Równie istotnym szczegółem przy ocenie funkcji było odkrycie paleniska. Tak zinterpretowano skupisko polepy „ze

ny. Problematyką m.in. zabudowy późnośredniowiecznej zajął się K. Fokt (2012), omawiając osadnictwo dolnośląskie. Dokonane przez niego zestawienia dotyczące budynków mieszkalnych wskazują duże zróżnicowanie – od 3,37 do 20,16 m<sup>2</sup> (*ibidem*, s. 147, tab. V.3). Podobnie jest z budynkami gospodarczymi, choć nieco mniejsze wymiary przekładają się na mniejszą powierzchnię, wynoszącą od 2,08 do 11,04 m<sup>2</sup>, a w jednym przypadku nawet 28 m<sup>2</sup> (*ibidem*, s. 160-161). Ciekawie wygląda również kwestia zagłębienia, gdzie widoczny jest proces wypływania poziomów użytkowych budynków z XIV-XV w. w stosunku do zabudowy wczesnośredniowiecznej. Zestawienia pokazują, że średnia głębokość wynosiła od 0,47 do 0,7 m w zależności od powierzchni obiektu (*ibidem*, s. 161). Analiza wszystkich danych sugeruje, iż możemy mieć do czynienia z obiektem mieszkalnym lub jego zagłębioną częścią. Cechy metryczne mieszczą się w najniższych przedziałach, ale relikty paleniska i duża liczba ceramiki świadczyłyby o intensywnym użytkowaniu<sup>31</sup>. Z powodu braku śladów nie jesteśmy w stanie odtworzyć konstrukcji ścian i zadaszania obiektu.

Tab. 19. Czerniczyn stan. 3. Zestawienia obiektów o niesprecyzowanej funkcji.  
Table 19. Czerniczyn site 3. Compilation of features of indeterminate function.

Nr ob.	Plan	Pow. [m <sup>2</sup> ]	Głębokość [m]	Przekrój	Funkcja	Ceramika	Kości zwierzęce
2	owalny	-	-	-	jama	-	-
6	owalny	>0,43	0,5	-	słup? jama?	-	-
7	prostokątny	>1	0,4	nieckowaty	jama osadnicza	1	-
8	jajowaty	0,94	0,5	schodkowaty	słup? jama?	9	kura domowa
17a	owalny	1,75	-	-	wkop śmietnisko?	-	bydło, koń
sk. 1	owalny?	-	0,4	-	wyrzucone naczynie	-	-

ślądami odcisniętych konstrukcji drewnianych” zalegające na głębokości 1,2-1,3 m w narożniku północno-zachodnim (W. Koman, A. Kokowski 1985, s. 23). Pojawia się pytanie, czy przy takich parametrach można uznać obiekt za mieszkal-

Funkcja 6 obiektów pozostaje nieokreślona, bowiem ich parametry czy zawartość nie są tu wystarczającymi przesłankami (tab. 19). Jamy

<sup>31</sup> Rozważyć można również funkcję budynku pracowni.



z, 6-8 możemy uznać ogólnie za osadnicze. Być może wkop ze szczątkami bydła i konia pełnił funkcję śmietniska. Natomiast skupisko 1 nie było typowym obiektem, ale raczej miejscem wyrzucenia rozbitego naczynia.

### Podsumowanie

Badania nad późnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim na terenie Polski mają niezbyt długą tradycję, niewielką intensyfikację i niewątpliwie wymagają większej dynamiki badawczej, szczególnie w odniesieniu do osiągnięć archeologów i historyków czeskich, niemieckich czy duńskich (por. K. Fokt 2012, s. 25 i n.). Kwestie te znakomicie uwypuklił i podsumował wspominany K. Fokt, którego monografia staje się podstawową pozycją w odniesieniu do interesującego nas okresu. Podjęcie tego typu badań na Lubelszczyźnie jest również pożądane, tym bardziej że obserwuje się przyrost danych dzięki pracom wykopaliskowym prowadzonym w ramach inwestycji drogowych i pozamiejskich.

Dane o badaniach archeologicznych nad okresem późnego średniowiecza w regionie lubelskim zestawiał 10 lat temu A. Rozwałka (1997, tab. II), prezentując 7 stanowisk badanych z udziałem pracowników Instytutu Archeologii

UMCS, co pokazuje niewielką skalę zainteresowania tym okresem. W latach 90. XX w. przyrost badań był większy, jednak dotyczyły one terenów miejskich oraz założeń obronnych (zameki i gródki stożkowate), bez przekierowania uwagi badawczej na osiedla wiejskie (por. S. Hoczyk-Siwkowska 2007; E. Prusicka-Kolcon 2009). Rozwój prac inwestycyjnych i nadzorów archeologicznych trochę zmienił ten obraz. Pojawiły się odkrycia późnośredniowiecznych źródeł ruchomych i obiektów funkcjonujących poza ośrodkami miejskimi (por. R. Niedźwiadek *et al.* 2008; T. Dzieńkowski 2014; R. Niedźwiadek 2016; A. Stachyra 2016; E. Banasiewicz-Szykuła, G. Mączka [red.] 2016, s. 285-318<sup>32</sup>). Wobec wyraźnego zapóźnienia Lubelszczyzny w badaniach nad tym okresem konieczne stało się opracowanie materiałów z badań osady w Czerniczynie. Publikacja źródeł ruchomych i kilkunastu obiektów nie „wyostrzy” obrazu osadnictwa wiejskiego w XIV-XV w., ale wydaje się krokiem w dobrym kierunku.

<sup>32</sup> W cytowanej publikacji znajduje się katalog 117 stanowisk badanych pomiędzy 2003 a 2015 r. na Lubelszczyźnie w ramach przedinwestycyjnych prac drogowych (pełna liczba przebadanych stanowisk wynosi 153 – zob. A. Stachyra 2016, s. 8-9). Na 30 z nich odkryto ślady osadnictwa późnośredniowiecznego, co niewątpliwie zwiększa możliwości badawcze nad tym okresem.

## KATALOG OBIEKTÓW

### ■ Obiekt 1 (wyk. 1/1981)

Jama zasobowa. Strop odkryto na głębokości 50 cm od powierzchni terenu. Obiekt w planie owalny, w przekroju gruszkowaty. Wymiary 1,1 x 1,15 m, głębokość 1,2 m. Ścianki wylepione gliną, liśćmi lub wpuszczony kosz wiklinowy. Ślady w postaci ciemnej, dookólnej smugi. Dno płaskie. Wypełnisko stanowiła ciemna, tłusta ziemia z węglem drzewnym, zawierająca ceramikę naczyniową (tabl. 26: 1-2), kości zwierzęce (owca/koza i kura domowa) i polepę (wg „Dziennika badań”). Datowanie – poł. XIV w. – XV w.

**Tablica: 34: 1.**

### ■ Obiekt 2 (wyk. 4/1982)

Owalna w planie jama o wymiarach 1,3 x 0,6 m i głębokości 0,3 m. Wypełnisko płamiste. Brak materiałów ruchomych. Datowanie – ?PŚ.

**Ryc. 1.**

### ■ Obiekt 3 (wyk. 8/1982)

Jama zasobowa (piwniczka), której strop odkryto pod humusem, ale pełny zasięg odsłonięto na poziomie calca (40-50 cm). Obiekt w planie prostokątny o wymiarach 1,5 x 1,2 m i głębokości 1,45 m. W przekroju kształt gruszkowaty. Centrum jamy o średnicy ok. 0,85 m stanowiła twarda, zbita, czarna ziemia o miąższości około 40 cm, natomiast na obrzeżach wystąpiła warstwa jasnej (żółtej?) ziemi. W centrum obiektu – ślad po słupie (?) ze spalonym drewnem. Zasy-pisko obiektu wielowarstwowe z ceramiką z XIII i XIV-XV w. (tabl. 26: 3-8), narzędziem żelaznym (tabl. 33: 1), kośćmi zwierzęcymi (owca/koza, bydło, świnia, koń) i polepą. Na głębokości 90 cm znaleziono fragment spalonej deski. Datowanie – poł. XIV w. – XV w.

**Tablica: 34: 2.**

### ■ Obiekt 4 (wyk. 7/1982)

Jama najpewniej o funkcji magazynowej, odkryta we fragmencie na profilu E wykopu, dlatego nie odtworzono jej planu. W przekroju miała zarys odwrotnie trapezowaty, o długości 1,5 m i głębokości 0,7 m. Dno płaskie. Wypełnisko kilkuwarstwowe, w górnej partii czarna ziemia

o miąższości 40 cm, poniżej ziemia z przepaloną gliną. Datowanie – PŚ?

**Tablica 34: 3.**

### ■ Obiekt 5 (wyk. 11/1983)

Jama najpewniej o funkcji magazynowej, w planie owalna (odsłonięto część E) o wymiarach >1,3 x 1,85 m, przy głębokości 1,4 m. W przekroju zarys nieckowaty. Dno płaskie. Wypełnisko wielowarstwowe, w górnej partii „zabarwienie ciemne”, poniżej z „warstwami przemycia calcowego”. Wystąpiły kości ludzkie (dziecko, *infans I*). Datowanie – PŚ?

**Tablica: 35.**

### ■ Obiekt 6 (wyk. 9/1983)

Dół posłupowy w planie owalny o średnicy 0,8 x >0,7 m i głębokości 50 cm. W zasypisku ceramika, polepa i kości zwierzęce (wg „Dziennika badań”, s. 12). Datowanie – ?PŚ.

### ■ Obiekt 7 (wyk. 11/1983)

Jama osadnicza w planie prostokątna o wymiarach >1 x 1 m i głębokości 40 cm. W przekroju nieregularny zarys – zbliżony do nieckowatego. Dno płaskie. Zasy-pisko wielowarstwowe z fragmentem ceramiki. Datowanie – ?PŚ.

**Tablica: 36: 1; 40.**

### ■ Obiekt 8 (wyk. 12/1984)

Jama osadnicza w planie zbliżona do trójkąta, o wymiarach 1,5 x 0,8 m. W przekroju nieregularny zarys (w przybliżeniu nieckowaty) o różnej głębokości dna, od 15 do 50 cm. W części południowej owalny w planie wkop-słup (?) o średnicy 60-70 cm. Zasy-pisko i wypełnisko wielowarstwowe z polepą, spalonym drewnem oraz ceramiką (tabl. 26: 9) i kośćmi zwierzęcymi (kura domowa). Datowanie – 2 poł. XIV w. – XV w.

**Tablica: 36: 2.**

### ■ Obiekt 9 (wyk. 15/1984)

Jama najpewniej o funkcji magazynowej, uchwycona w części E, stąd brak pełnego zarysu. W przekroju zarys odwrotnie trapezowaty o długości 1,4 m i głębokości 80 cm. Dno płaskie. Zasy-pisko kilkuwarstwowe, w spągu jednolita warstwa

użytkowa (?). Pozyskano ceramikę (tabl. 26: 10), kości zwierzęce (bydło, owca/koza, świnia), polepę i kamień. Datowanie – poł. XIV w. – XV w.

**Tablica: 37: 1.**

#### ■ **Obiekt 10 (wyk. 16/1984)**

Jama najpewniej o funkcji magazynowej, prostokątna w planie o zaokrąglonych narożach i wymiarach 2,3 x 1,45 m przy głębokości 50 cm (105 cm od pow. terenu). W przekroju zarys odwrotnie trapezowaty, z płaskim dnem i lekko pochylonymi ścianami. Wydzielono 3 warstwy. Brak zabytków. Datowanie – PŚ?

**Tablica: 37: 2.**

#### ■ **Obiekt 11 (wyk. 17/1984)**

Jama mieszkalna (część domostwa?) lub pracownia (?). W planie wydłużony owal o wymiarach 2,65 x 1,7 m i głębokości 90 cm. W przekroju zarys odwrotnie trapezowaty. Dno płaskie. Zасыpisko wielowarstwowe w postaci ciemnej ziemi zawierającej duże ilości ceramiki z XIII i XIV-XV w. (tabl. 26: 11-12; 27-30; 31: 1, 3; 32: 1-2; 33: 2), kości zwierzęce (ptak, bydło, owca/koza, świnia), polepę, nóż żelazny. Na głębokości 1,2-1,3 m (od powierzchni) wystąpiły duże fragmenty polepy ze śladami odciśniętych konstrukcji drewnianych. Obecność popiołu, polepy, spalonego drewna może sugerować pozostałości po palenisku. Obiekt niszczył grób 32. Datowanie – poł. XIV w. – XV w.

**Tablica: 38; 40.**

#### ■ **Obiekt 12 (wyk. 16/1984)**

Jama magazynowa (?) odkryta we fragmencie, stąd brak planu – najpewniej owalna (?). W przekroju zarys odwrotnie trapezowaty o długości 2 m i głębokości 55 cm. Dno płaskie. Zасыpisko 3-warstwowe. Datowanie – PŚ?

**Tablica: 39: 1.**

#### ■ **Obiekt 13 (wyk. 18/1985)**

Jama magazynowa (?) w planie prostokątna o wymiarach 1,5 x 1,7 m i głębokości 55 m. W przekroju prostokątna. Dno płaskie. Zасыpisko 3-warstwowe. Datowanie – PŚ?

**Tablica: 39: 2.**

#### ■ **Obiekt 17a (wyk. 11/1983)**

Jama/wkop w planie owalny o wymiarach 1,4 x 1,65 m. Zakopano w nim fragmenty szkieletu konia (padłe zwierzę?) i kości bydła. Wkop niszczył wczesnośredniowieczny grób 17. Datowanie – PŚ?

**Tablica: 6.**

#### ■ **Skupisko 1 (wyk. 3/1982)**

Na głębokości ok. 30 i 40 cm natrafiono na liczne fragmenty ceramiki pochodzące z tego samego naczynia. Brak zarysów obiektu, zarówno w obrębie warstwy, jak i w calcu. Datowanie – poł. XIV w. – XV w.

**Ryc. 1.**

### III. CMENTARZYSKO I OSADA W CZERNICZYNIE – UWAGI KOŃCOWE

Wyniki badań archeologicznych realizowanych w ciągu 5 lat na wielokulturowym stanowisku 3 w Czerniczynie potwierdzają po raz kolejny bogactwo historyczne regionu hrubieszowskiego (por. M. Wołoszyn [red.] 2018; T. Dzieńkowski 2018). Stanowisko usytuowane ok. 10 km od słynnego Gródka-Wołynia nie ustępuje mu obfitością znalezisk archeologicznych. Na przestrzeni ok. 2,5 ara zarejestrowano pozostałości cmentarzyska kultury mierzanowickiej, groby z wczesnej epoki żelaza, część wczesnośredniowiecznej nekropoli oraz wsi z XIV-XV w. Początki rządowego cmentarza możemy odnieść do poł./kon. XI lub poł. XII w., co sugeruje, że społeczności użytkujące go zasiedlały pobliski teren najwcześniej w poł. lub 2. poł. XI w. Analiza kontekstu osadniczego na podstawie badań AZP wskazuje, że ślady osadnictwa datowanego na X-XII w. znaleziono na stanowisku 8 oddalonym o ok. 0,5 km. W pobliżu cmentarzyska funkcjonowały co najmniej 2 osady (stan. 4 i 5) datowane na XII-XIII w. Pozyskana z obiektów i warstw ceramika naczyniowa z tego okresu wskazuje pośrednio na związki tych osad z nekropolą.

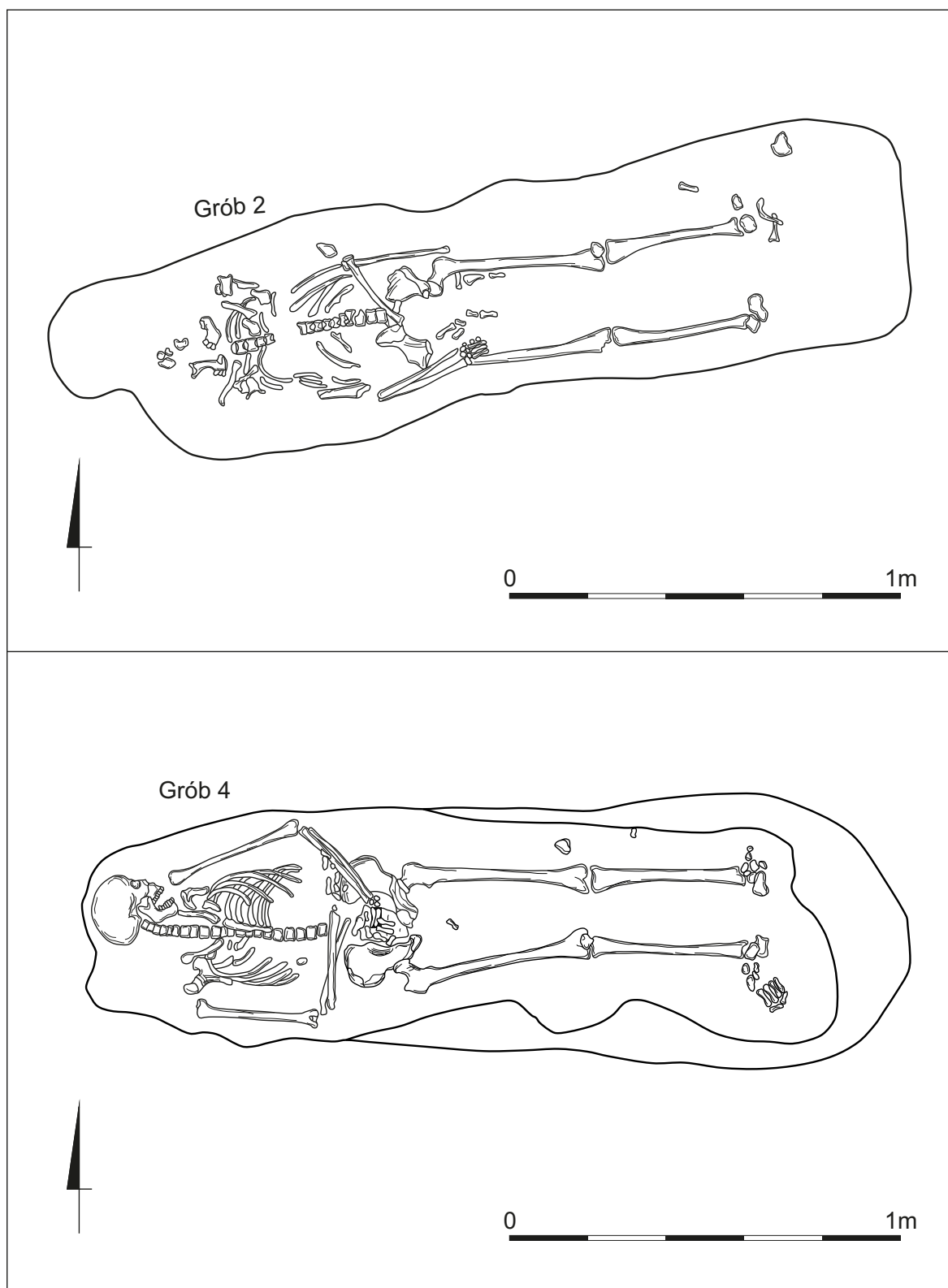
Ważne kwestie dotyczą przynależności kulturowej zamieszkującej tu i pochowanej społeczności, której materialnym wyrazem była znaleziona ceramika naczyniowa, w większości mająca analogie na zachodniej Rusi, podobnie jak część zabytków z grobów. Aktualne jest też pytanie o przyczyny zakończenia funkcjonowania cmentarza. Nie sposób określić, czy najmłodsze daty z przedziałów prawdopodobieństwa <sup>14</sup>C, wskazujące na lata 60.-70. XIII w., można łączyć z takimi wydarzeniami historycznymi, jak najeźdy mongolskie powodujące zniszczenia, niepokoje i perturbacje społeczne (D. Dąbrowski 2012, s. 217 i n. oraz 406 i n.; M. Wołoszyn *et al.* 2018). Brak argumentów archeologicznych na razie zawiesza taką interpretację, choć niewątpliwie kres użytkowania cmentarza miał miejsce w XIII w.

Kolejny etap zasiedlenia wiązał się z osadnictwem wiejskim i zapewne nastąpił ok. poł.

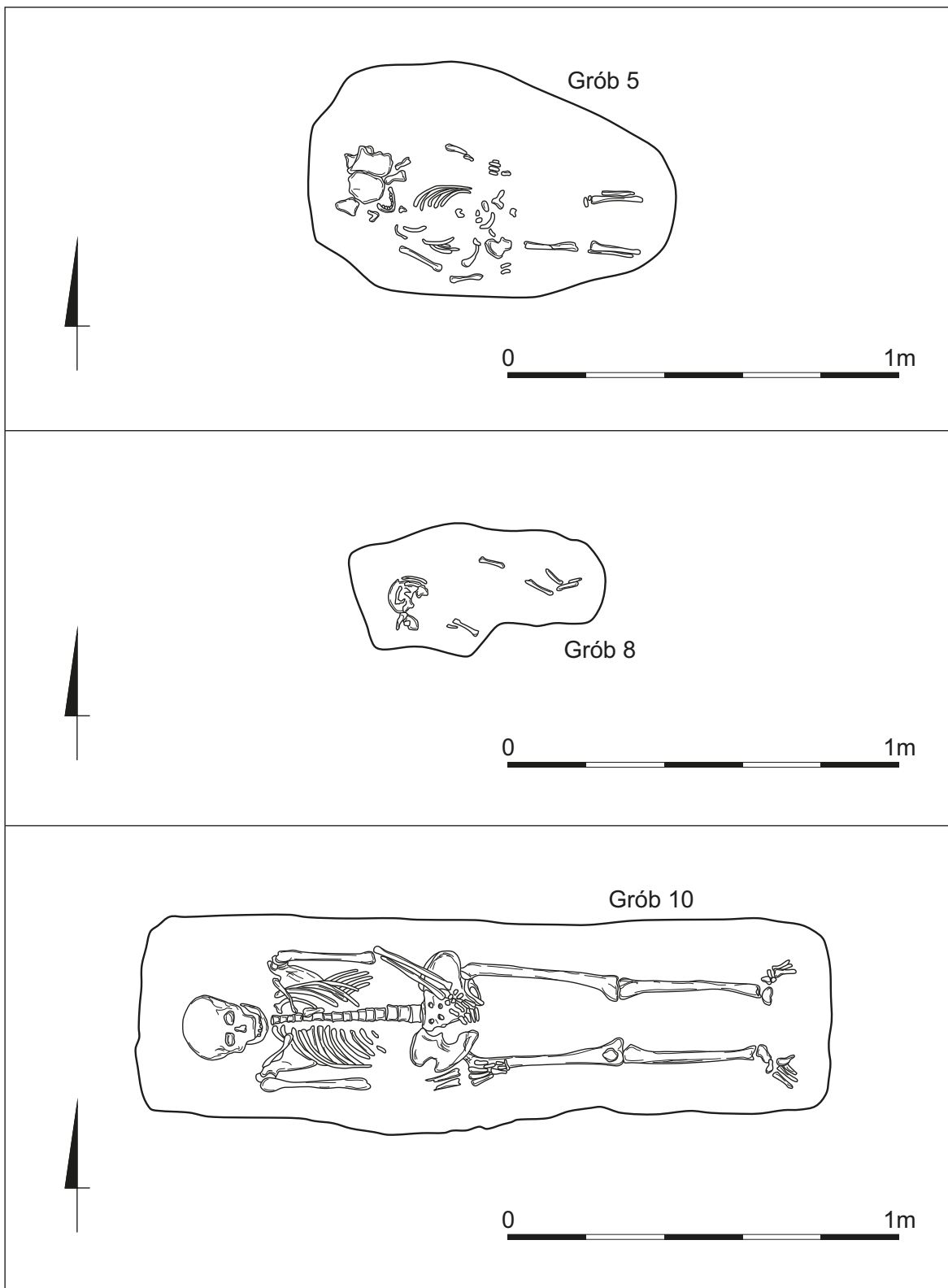
XIV w. Wskazywałaby na to obecność materiałów datowanych na okres między schyłkiem XIII w. a poł. XIV w., o przejściowym charakterze. Wyznaczałyby one początek nowego etapu osadnictwa, którego dalszy rozwój miał miejsce zapewne w 2. poł. XIV w. Pozostałościami osadnictwa wiejskiego są obiekty w postaci jam gospodarczych i być może jednej mieszkalnej. Wśród znalezisk dominuje ceramika naczyniowa i przedmioty użytkowe – nóż, dłutko. O gospodarce hodowlanej informują nas znajdowane w obiektach szczątki zwierzęce, które potwierdziły obecność bydła, owcy/kozy, świni i konia oraz kury domowej, hodowanych w większym stopniu dla mięsa, w mniejszym dla użytkowania przyzwoicowego. Według J. Piątkowskiej-Małeckiej (2017, w tym tomie) była to gospodarka wielokierunkowa, niewyspecjalizowana, co może sugerować etap nieustabilizowany osadniczo.

Dane archeologiczne dosyć dobrze współgrają z informacjami znanymi ze źródeł pisanych. Te ostatnie wskazują, iż już w latach 40. XV w. mamy poświadczenie o funkcjonowaniu wsi Czerniczyn na prawie niemieckim, co sugeruje, że początki osadnictwa mogły sięgać poł. lub 2. poł. XIV w., a jego dalszy rozwój miał miejsce w wieku XV. Znajdowana w warstwach ceramika z XVI i XVII w. stanowiła nieliczny odsetek znalezisk, co świadczy o braku zasiedlenia tego miejsca w okresie nowożytnym.

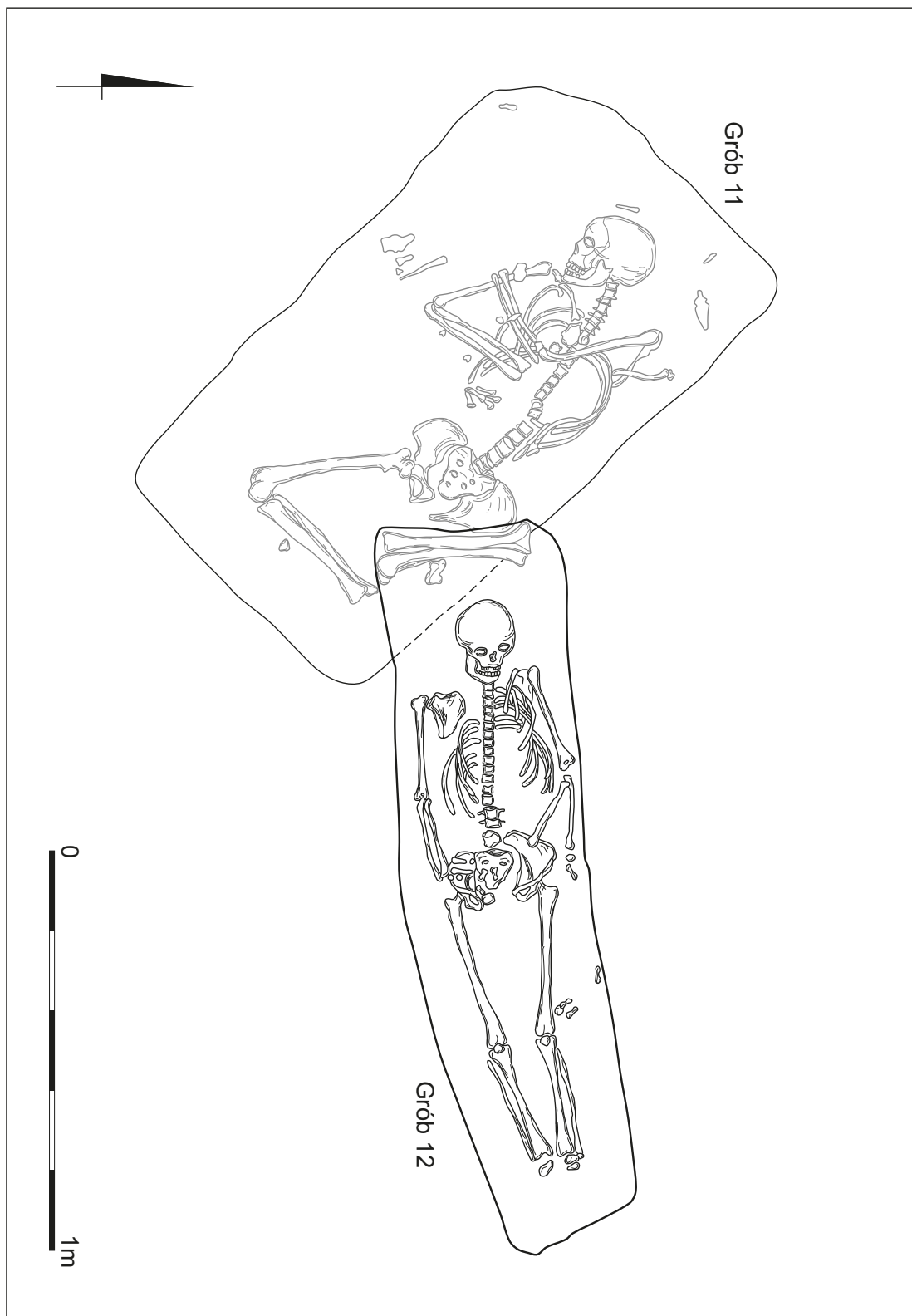
Stanowisko 3 w Czerniczynie pojawiło się na mapie archeologicznej dzięki badaniom powierzchniowym realizowanym w latach 80. XX w., a perspektywy badawcze wynikające z tych odkryć zostały właściwie ocenione przez archeologów. Ich praktycznym wymiarem było podjęcie kilkusezonowych prac wykopaliskowych, których wyniki, nawet dzisiaj – po 33 latach – są niezwykle istotne dla historii regionu i szerzej – Polski czy Ukrainy. Konstatacja ta była na tyle inspirująca, iż zdecydowano się na wprowadzenie ich do obiegu naukowego w nieco większym zakresie, niż dotychczas funkcjonowały.



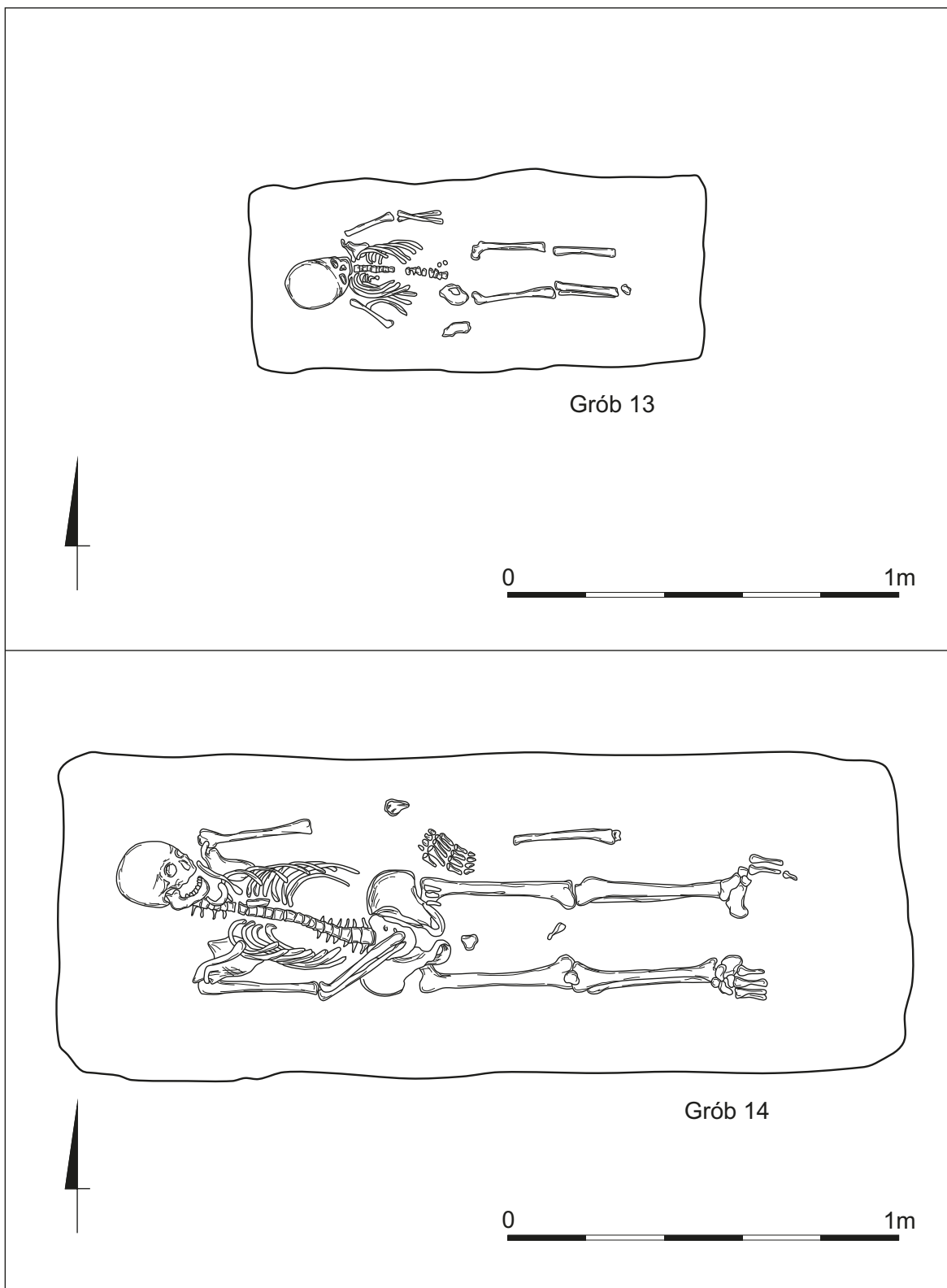
Tablica 1. Czerniczyn stan. 3. Plany grobów 2 i 4 (rys. W. Koman, przerys. R. Ratajczak).  
Plate 1. Czerniczyn site 3. Plans of graves 2 and 4 (figure by W. Koman, copy by R. Ratajczak).



Tablica 2. Czerniczyn stan. 3. Plany grobów 5, 8, 10 (rys. W. Koman, przerys. R. Ratajczak).  
Plate 2. Czerniczyn site 3. Plans of graves 5, 8, 10 (figure by W. Koman, copy by R. Ratajczak).

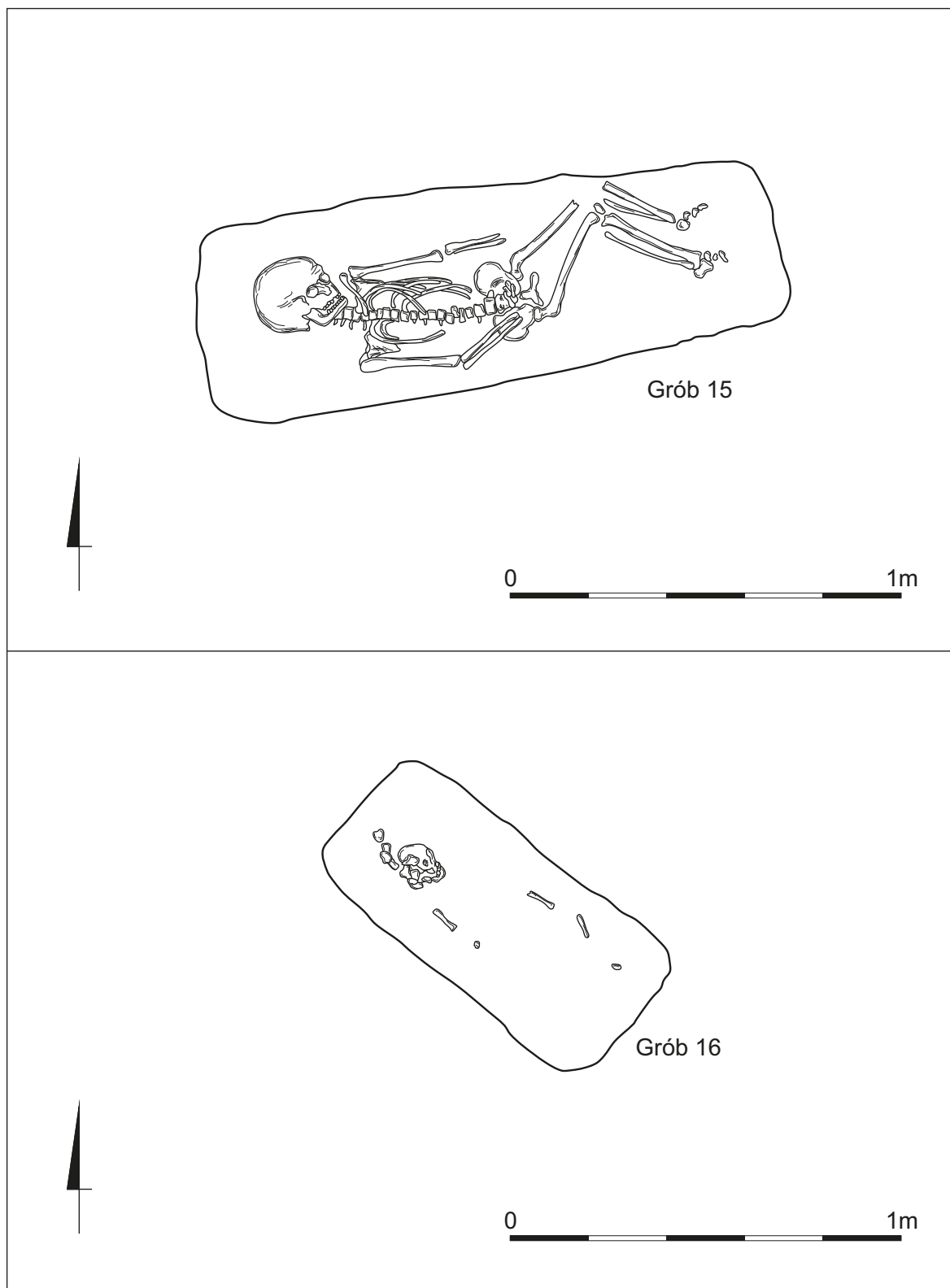


Tablica 3. Czerniczyn stan. 3. Plan grobu kultury mierzanowickiej nr 11 i grobu wczesnośredniowiecznego nr 12 (rys. W. Koman, przerys. R. Ratajczak).  
 Plate 3. Czerniczyn site 3. Plan of a grave of the Mierzanowice culture no. 11 and an early medieval grave no. 12 (figure by W. Koman, copy by R. Ratajczak).

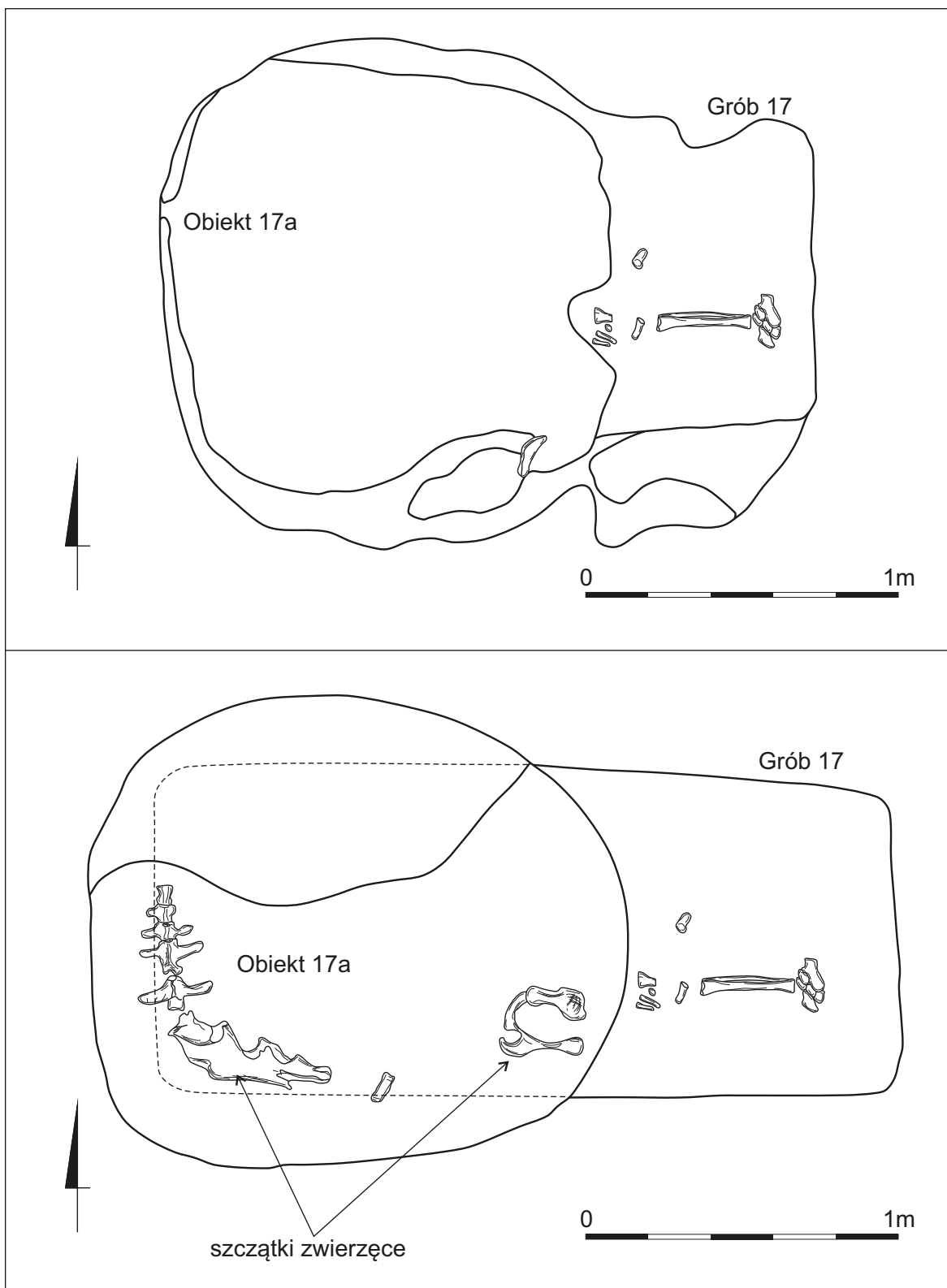


Tablica 4. Czerniczyn stan. 3. Plany grobów 13 i 14 (rys. W. Koman, przerys. R. Ratajczak).  
Plate 4. Czerniczyn site 3. Plans of graves 13 and 14 (figure by W. Koman, copy by R. Ratajczak).

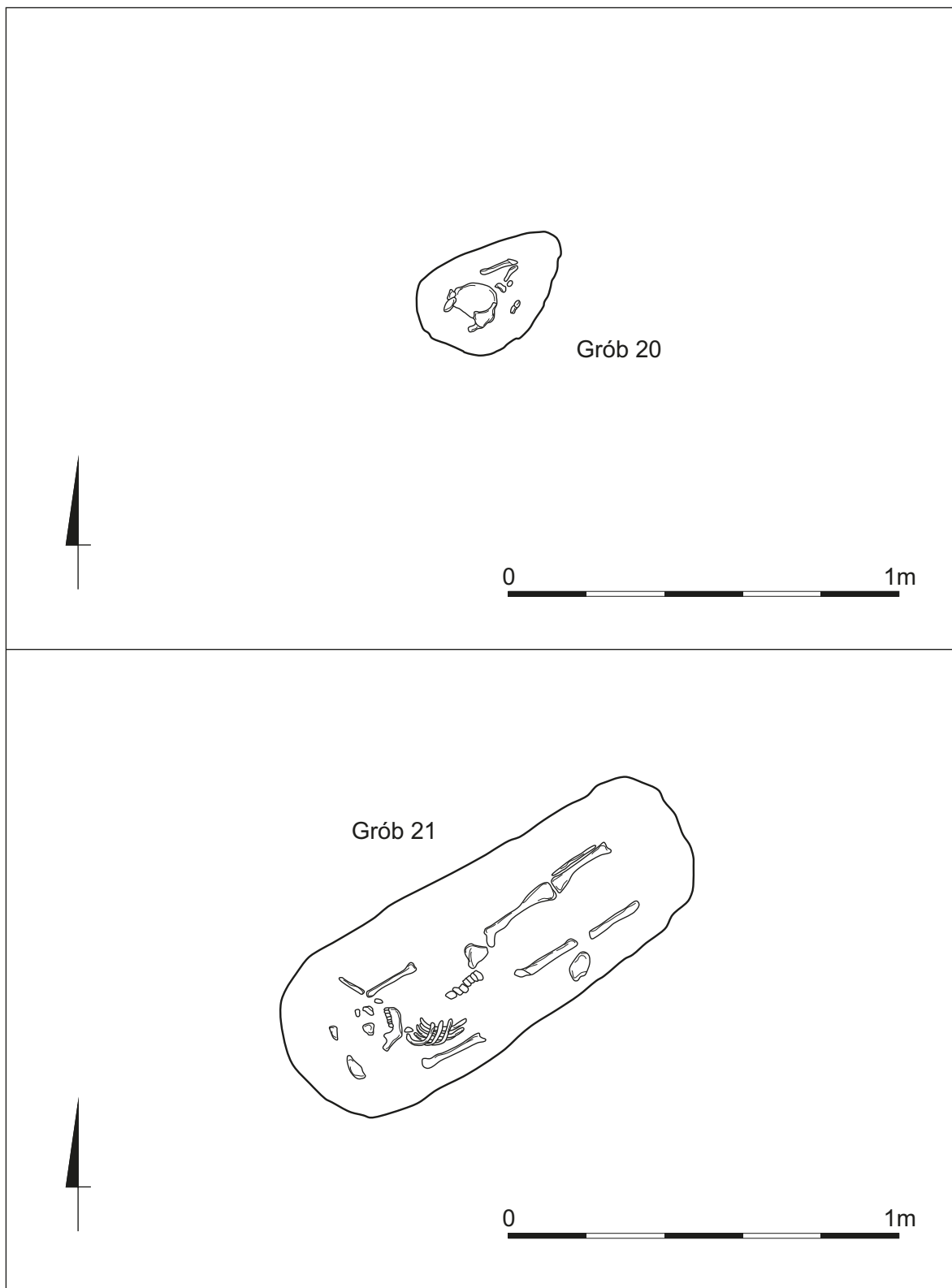




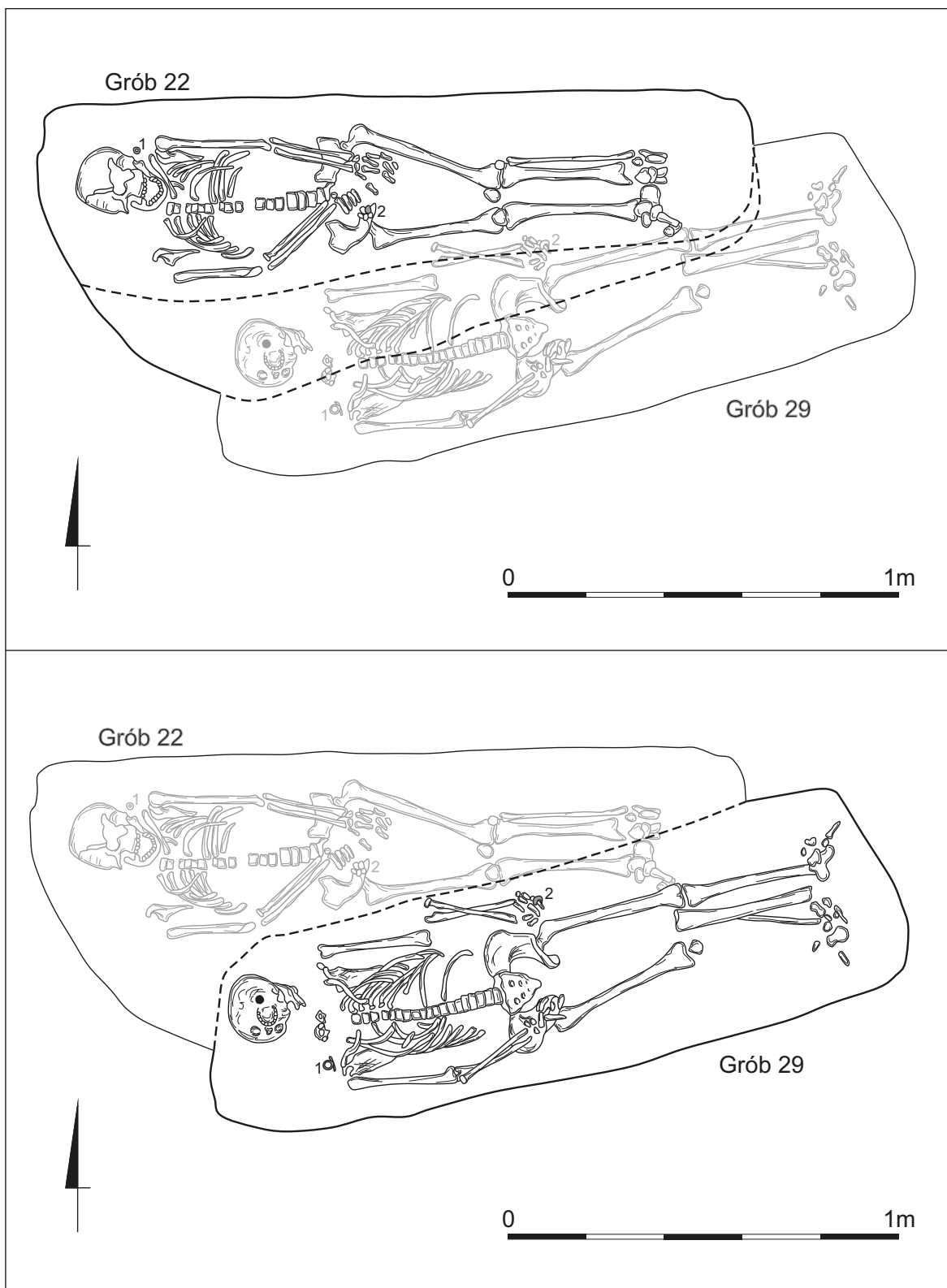
Tablica 5. Czerniczyn stan. 3. Plany grobów 15 i 16 (rys. W. Koman, przerys. R. Ratajczak).  
Plate 5. Czerniczyn site 3. Plans of graves 15 and 16 (figure by W. Koman, copy by R. Ratajczak).



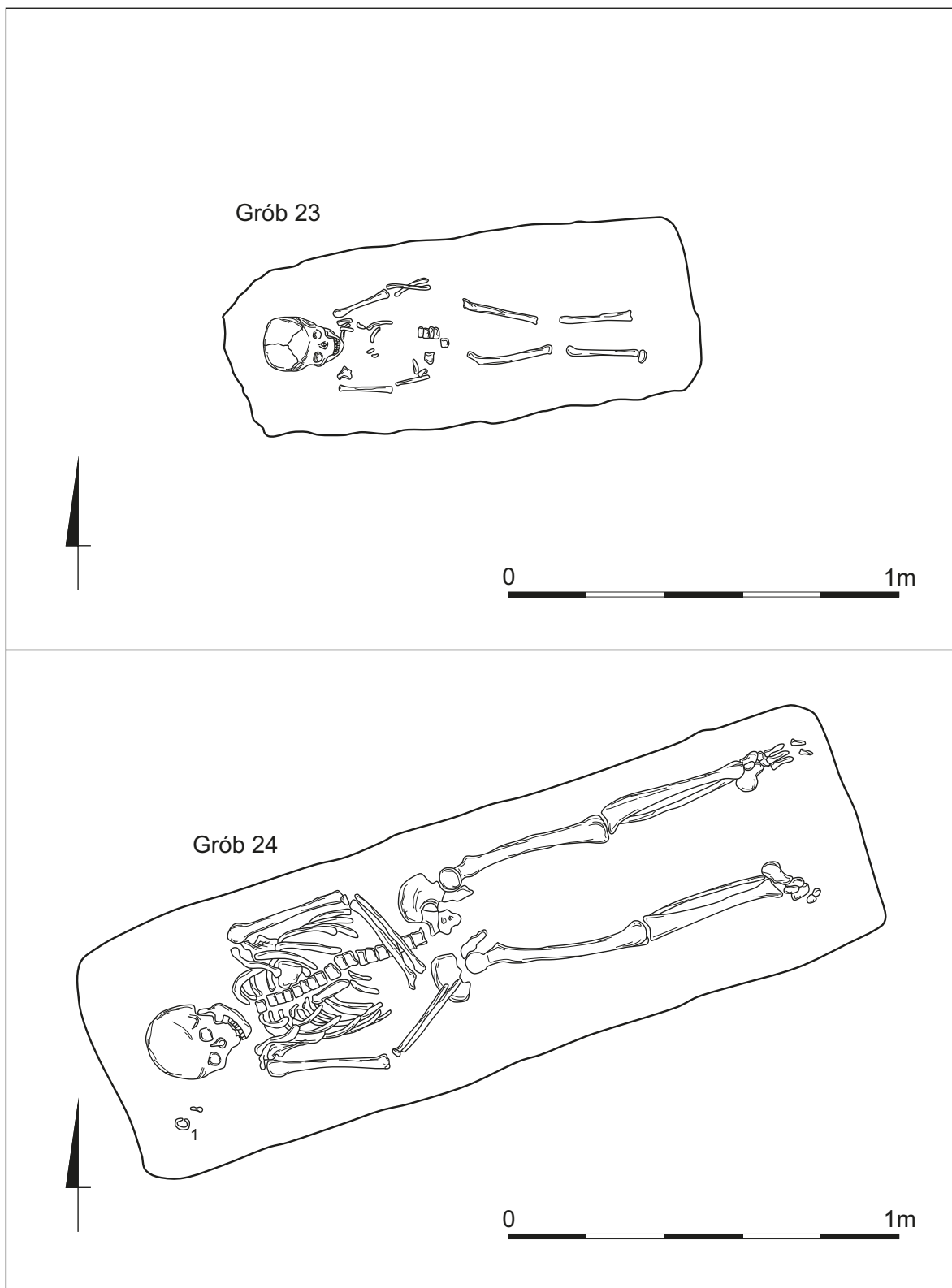
Tablica 6. Czerniczyn stan. 3. Plan grobu 17 zniszczonego obiektem 17a (rys. W. Koman, przerys. R. Ratajczak).  
 Plate 6. Czerniczyn site 3. Plan of grave 17 destroyed by feature 17a (figure by W. Koman, copy by R. Ratajczak).



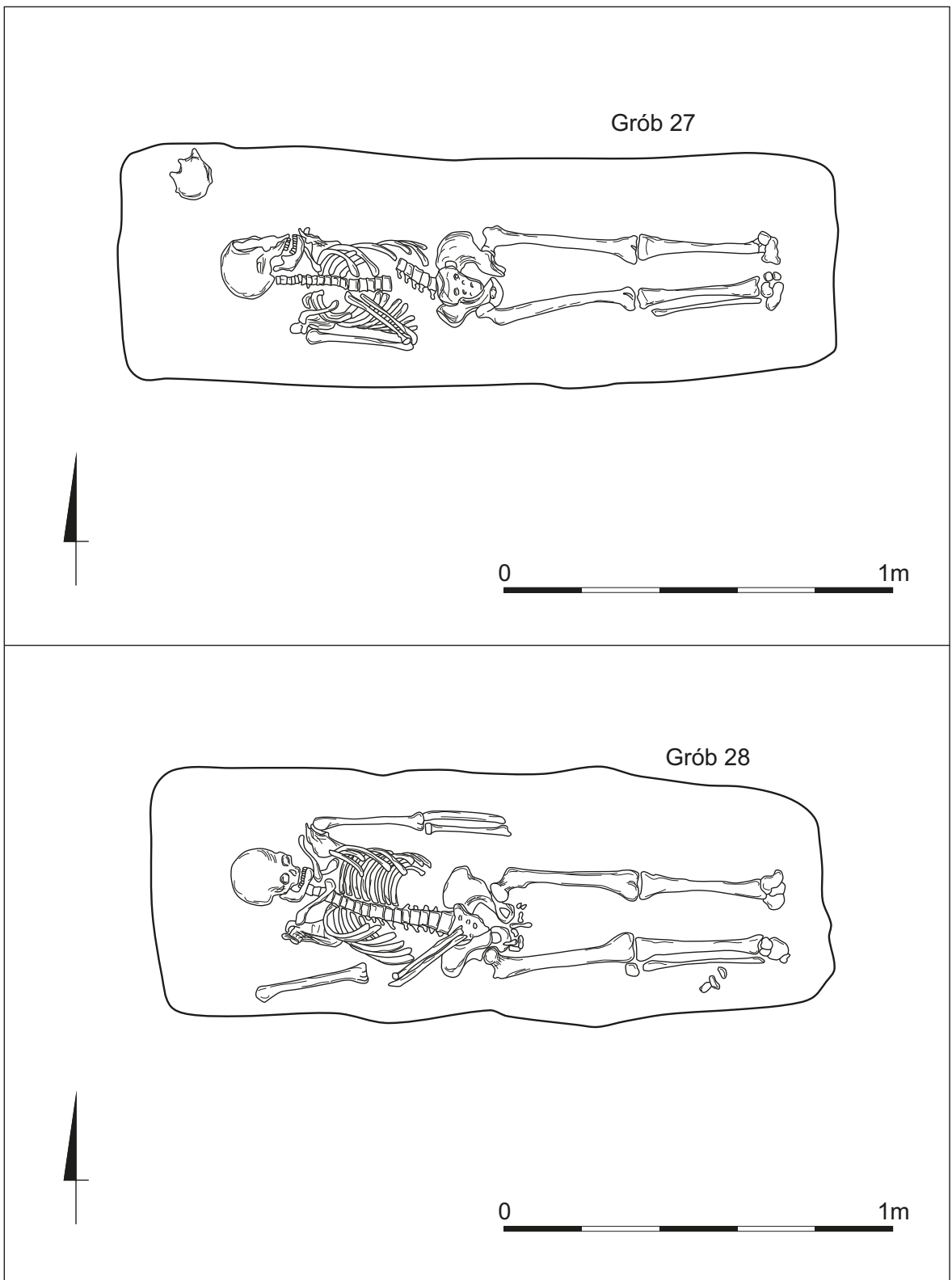
Tablica 7. Czerniczyn stan. 3. Plany grobów 20 i 21 (rys. W. Koman, przerys. R. Ratajczak).  
Plate 7. Czerniczyn site 3. Plans of graves 20 and 21 (figure by W. Koman, copy by R. Ratajczak).



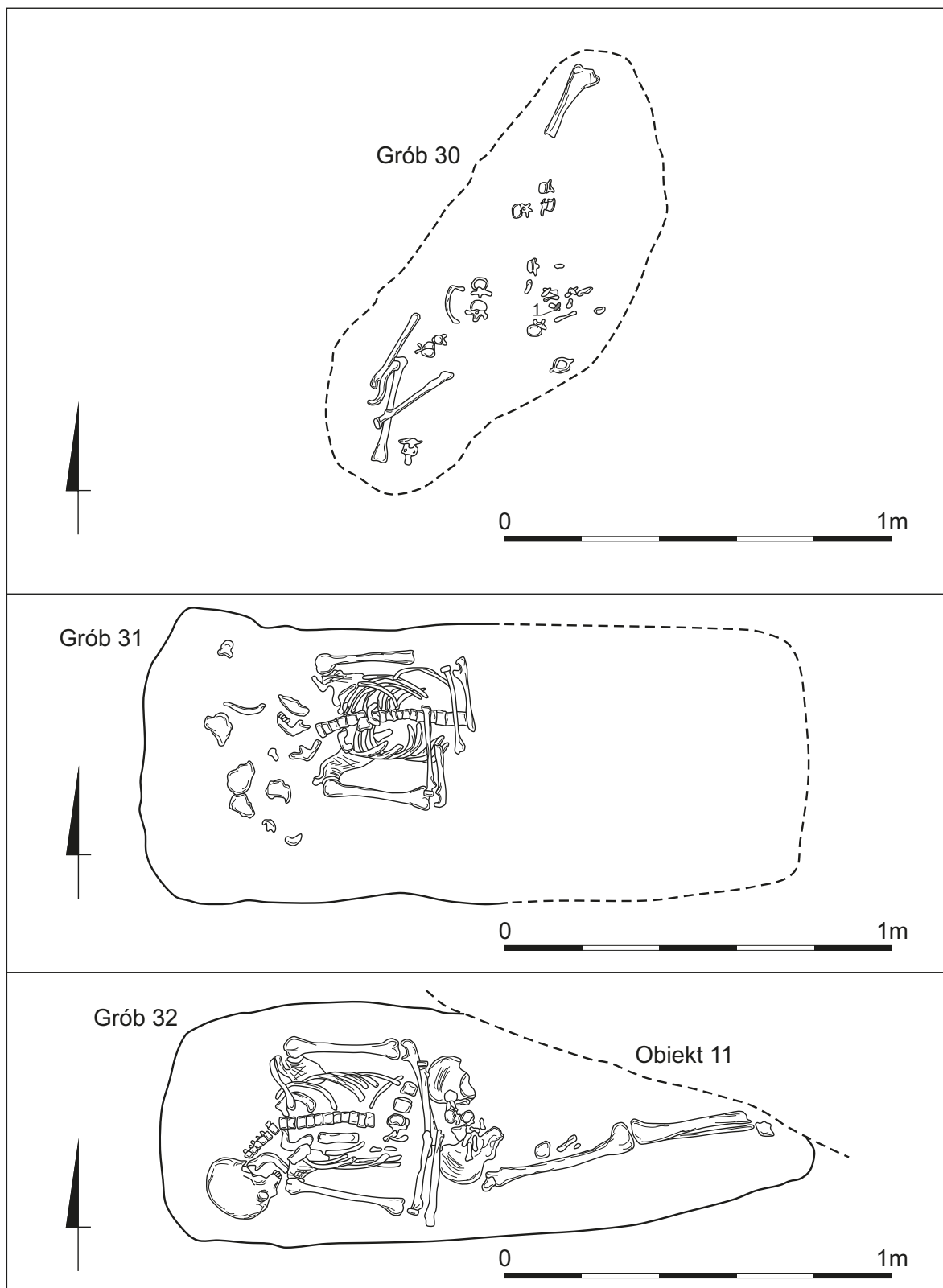
Tablica 8. Czerniczyn stan. 3. Relacje stratygraficzne i plany grobów 22 i 29. Grób 22: 1 – guziczek, 2 – pierścionek; grób 29: 1 – kabłączek, 2 – pierścionek (rys. W. Koman, przerys. R. Ratajczak).  
 Plate 8. Czerniczyn site 3. Stratigraphic relations and plans of graves 22 and 29. Grave 22: 1 – button, 2 – ring; grave 29: 1 – temple ring, 2 – ring (figure by W. Koman, copy by R. Ratajczak).



Tablica 9. Czerniczyn stan. 3. Plany grobów 23 i 24. Grób 24: 1 – kabłaczek (rys. W. Koman, przerys. R. Ratajczak).  
 Plate 9. Czerniczyn site 3. Plans of graves 23 and 24. Grave 24: 1 – temple ring (figure by W. Koman, copy by R. Ratajczak).



Tablica 10. Czerniczyn stan. 3. Plany grobów 27 i 28 (rys. W. Koman, przerys. R. Ratajczak).  
 Plate 10. Czerniczyn site 3. Plans of graves 27 and 28 (figure by W. Koman, copy by R. Ratajczak).



Tablica 11. Czerniczyn stan. 3. Plany grobów 30, 31 i 32. Grób 30: 1 – kabłaczek (rys. W. Koman, przerys. R. Ratajczak).  
 Plate 11. Czerniczyn site 3. Plans of graves 30, 31 and 32. Grave 30: 1 – temple ring (figure by W. Koman, copy by R. Ratajczak).



Tablica 12. Czerniczyn stan. 3. Grób 2. Szkielet z zarysem jamy grobowej (fot. A. Kokowski).  
Plate 12. Czerniczyn site 3. Grave 2. Skeleton with an outline of a burial pit (photograph by A. Kokowski).





Tablica 13. Czerniczyn stan. 3. Grób 4. Szkielet z zarysem jamy grobowej i zbliżenie na czaszkę (fot. A. Kokowski).  
Plate 13. Czerniczyn site 3. Grave 4. Skeleton with an outline of a burial pit, and a skull in close-up (photograph by A. Kokowski).



Tablica 14. Czerniczyn stan. 3. Grób 5. Szkielet dziecka i relacja z grobem 4 (fot. A. Kokowski).  
Plate 14. Czerniczyn site 3. Grave 5. Skeleton of a child and its relation to grave 4 (photograph by A. Kokowski).

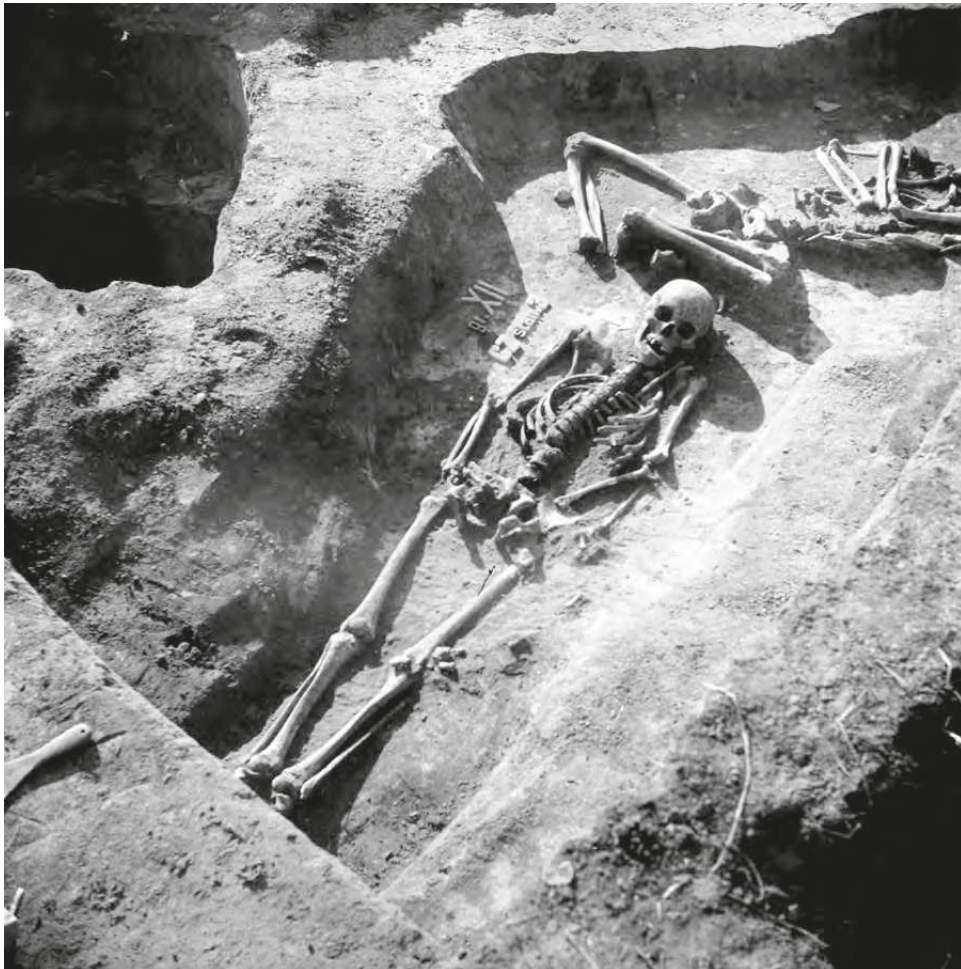


Grób 8

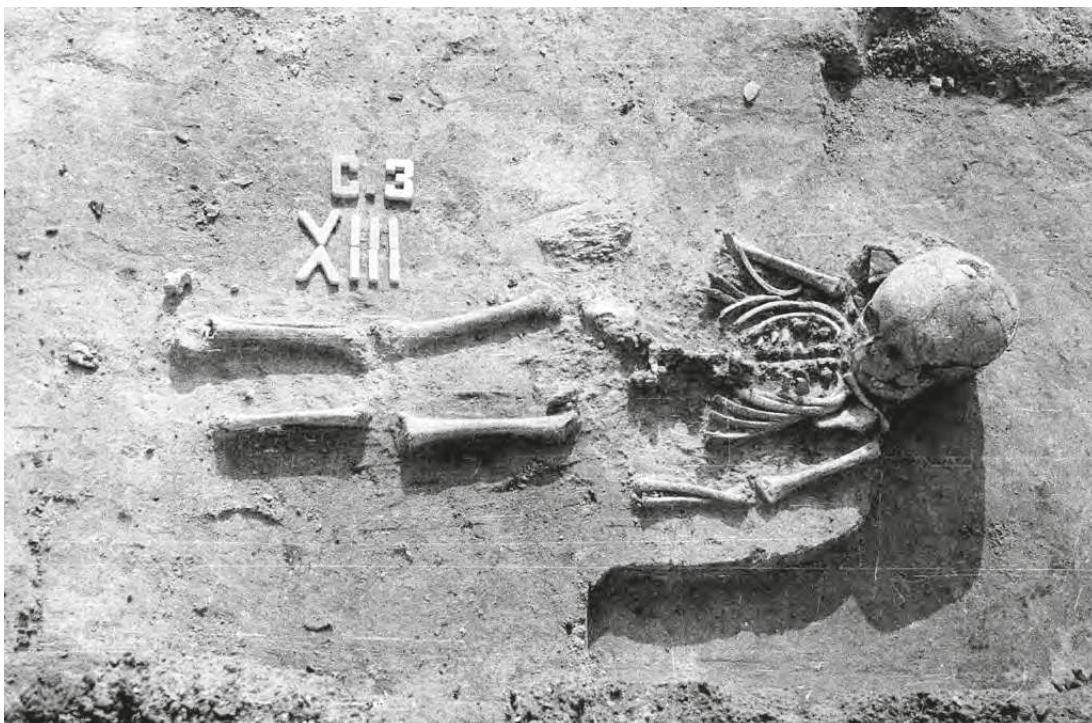


Grób 10

Tablica 15. Czerniczyn stan. 3. Groby 8 i 10 (fot. A. Kokowski).  
Plate 15. Czerniczyn site 3. Graves 8 and 10 (photograph by A. Kokowski).

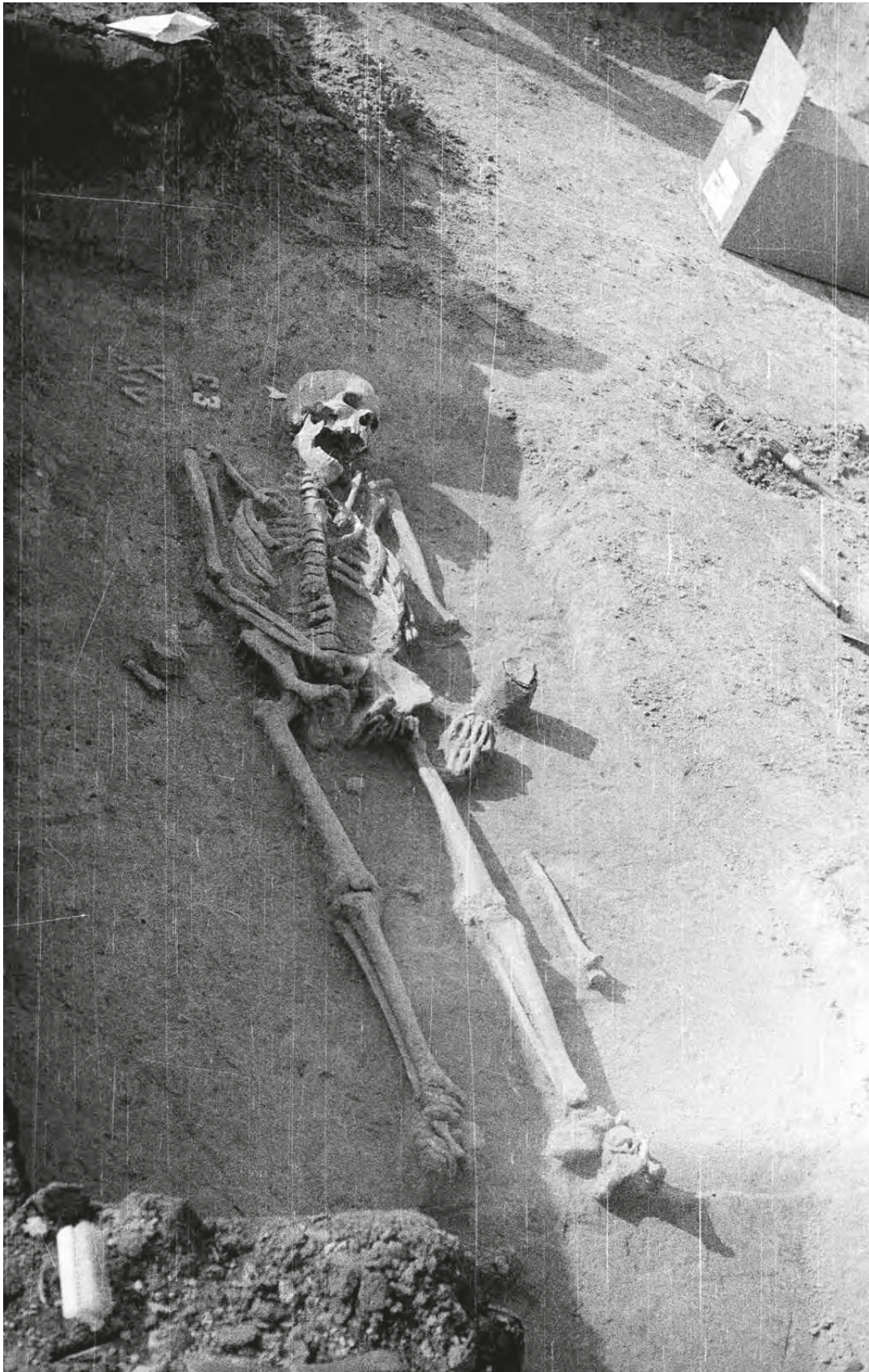


Grób 12



Grób 13

Tablica 16. Czerniczyn stan. 3. Groby 12, 13 i 14 (fot. W. Koman).  
Plate 16. Czerniczyn site 3. Graves 12, 13 and 14 (photograph by W. Koman).



Grób 14



Tablica 17. Czerniczyn stan. 3. Grób 15 (fot. W. Koman).  
Plate 17. Czerniczyn site 3. Grave 15 (photograph by W. Koman).



Grób 16



Grób 17

Tablica 18. Czerniczyn stan. 3. Groby 16 i 17 (fot. W. Koman).  
 Plate 18. Czerniczyn site 3. Graves 16 and 17 (photograph by W. Koman).



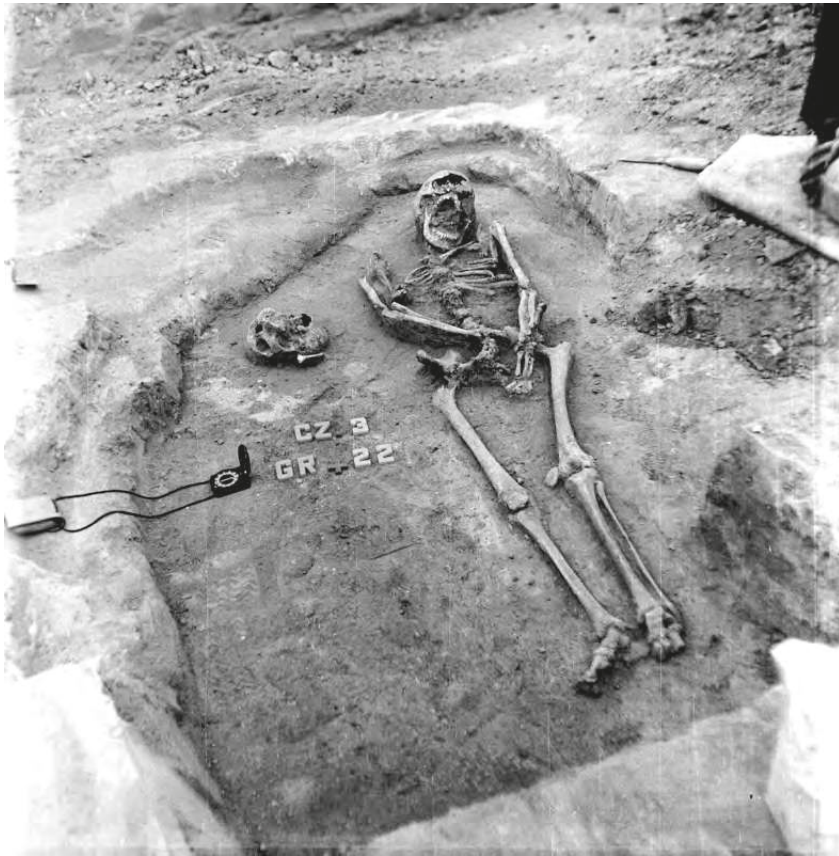
Grób 20



Grób 21

Tablica 19. Czerniczyn stan. 3. Groby 20 i 21 (fot. W. Koman).  
Plate 19. Czerniczyn site 3. Graves 20 and 21 (photograph by W. Koman).



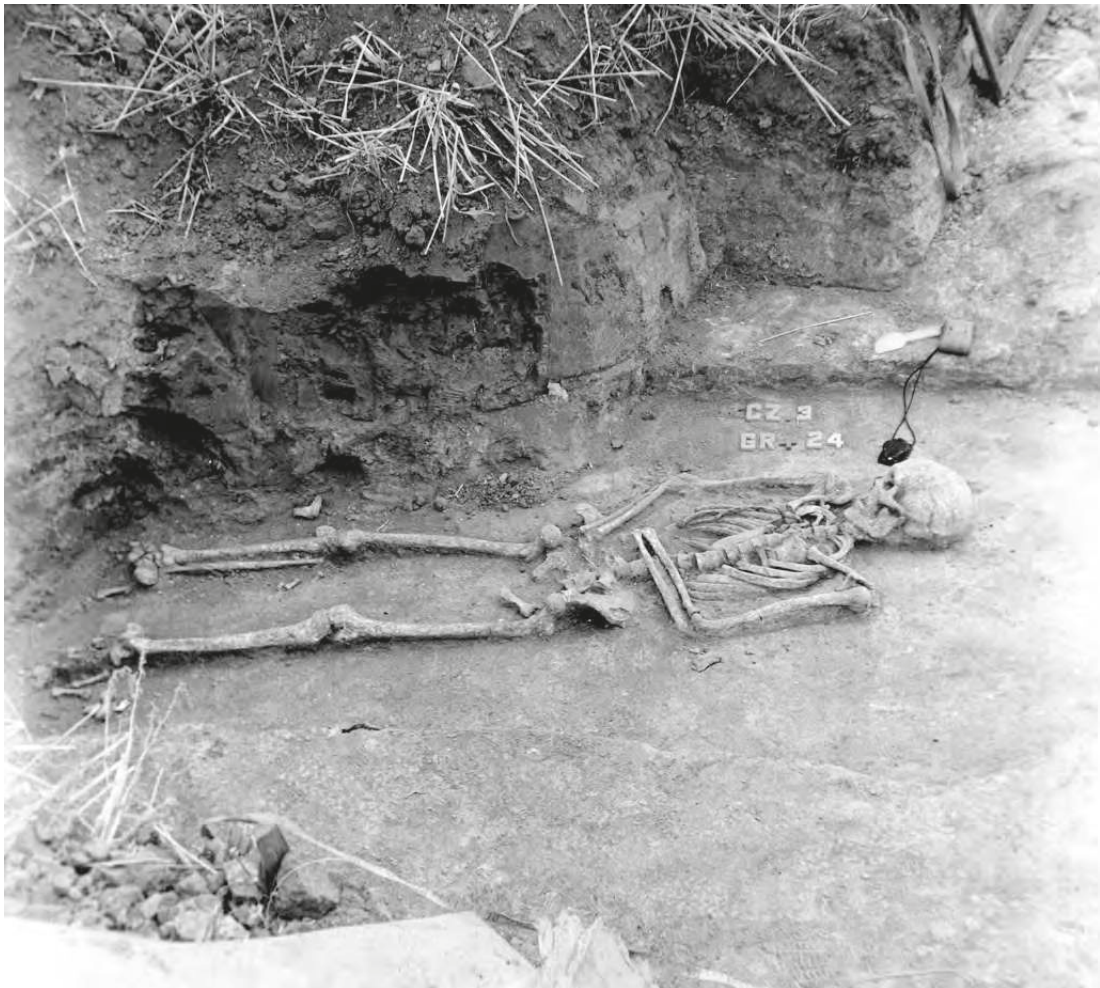


Grób 22



Grób 23

Tablica 20. Czerniczyn stan. 3. Groby 22 i 23 (fot. W. Koman).  
Plate 20. Czerniczyn site 3. Graves 22 and 23 (photograph by W. Koman).

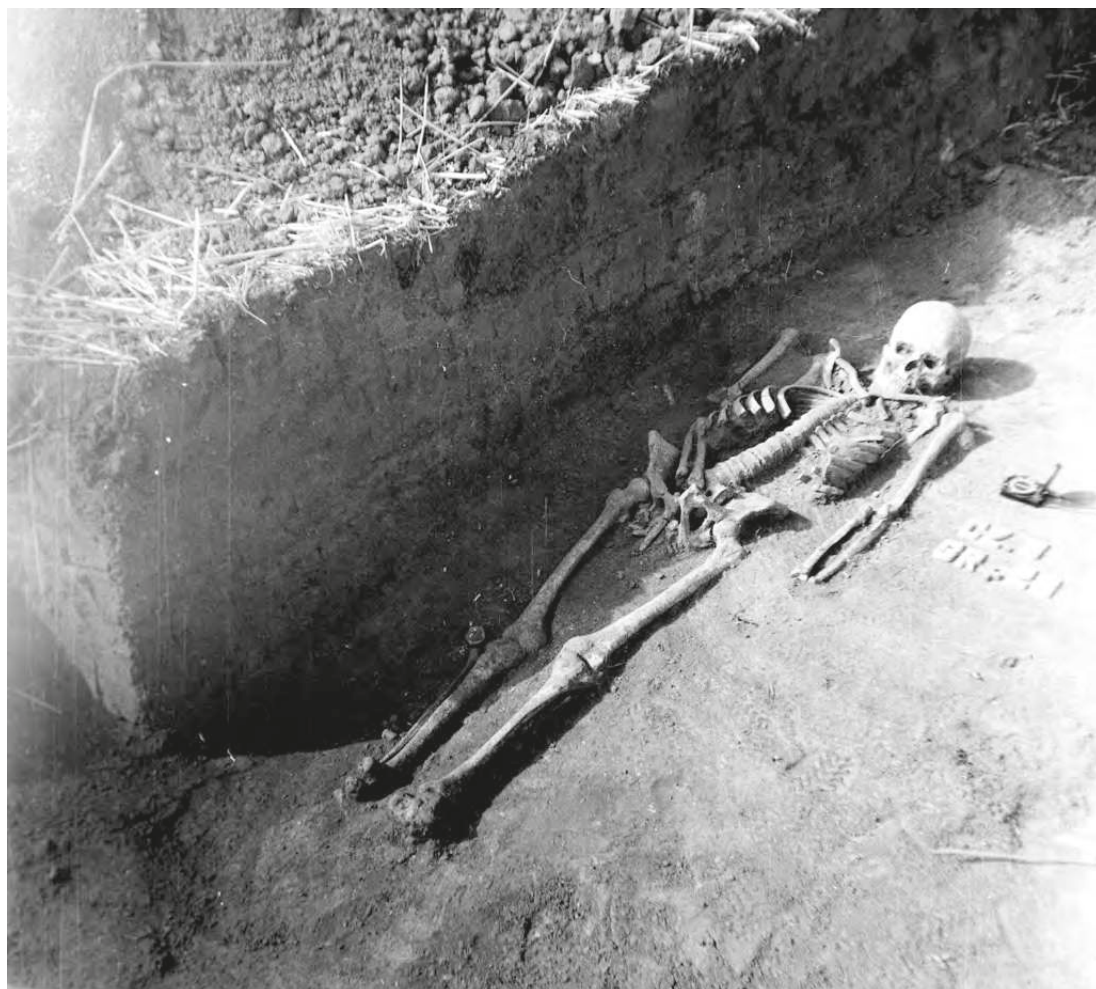


Grób 24



Grób 27

Tablica 21. Czerniczyn stan. 3. Groby 24 i 27 (fot. W. Koman).  
Plate 21. Czerniczyn site 3. Graves 24 and 27 (photograph by W. Koman).



Grób 28



Grób 29

Tablica 22. Czerniczyn stan. 3. Groby 28 i 29 (fot. W. Koman).  
Plate 22. Czerniczyn site 3. Graves 28 and 29 (photograph by W. Koman).



Grób 30

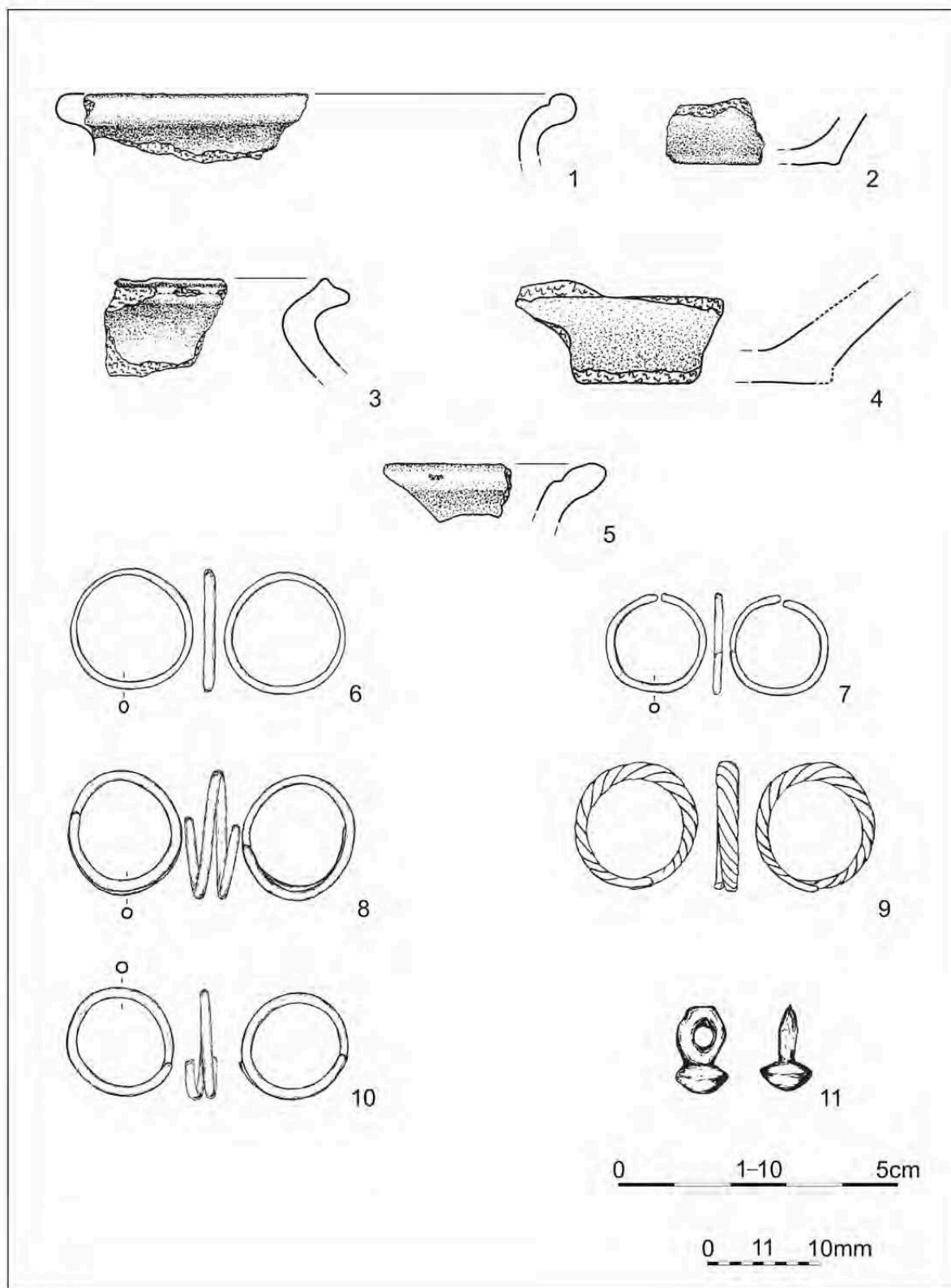


Grób 31



Grób 32

Tablica 23. Czerniczyn stan. 3. Groby 30, 31 i 32 (fot. W. Koman).  
Plate 23. Czerniczyn site 3. Graves 30, 31 and 32 (photograph by W. Koman).

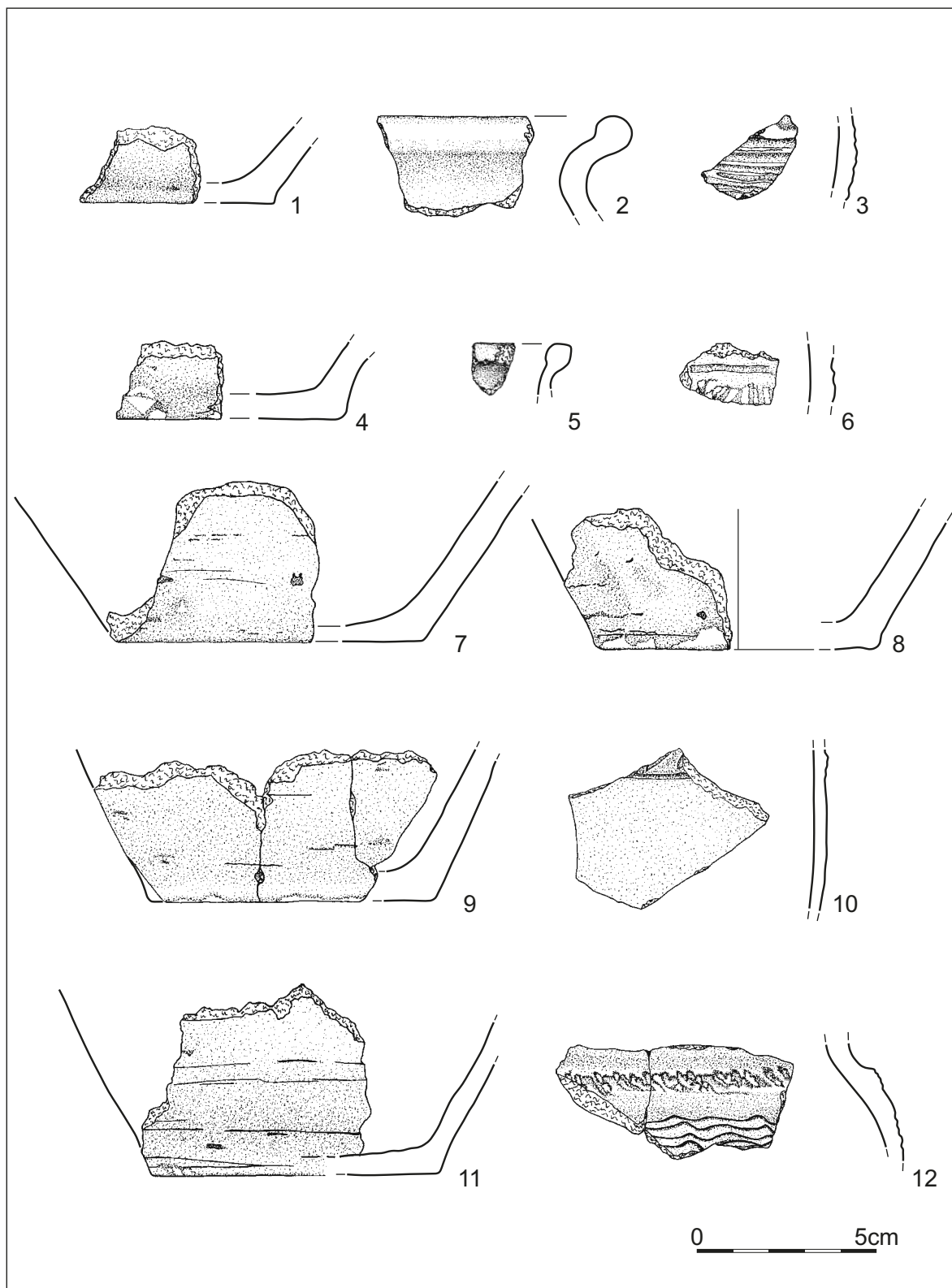


Tablica 24. Czerniczyn stan. 3. Ceramika z zasypisk: grobu 1 – 1, grobu 5 – 2, grobu 12 – 3, grobu 15 – 4, grobu 16 – 5. Datowanie: XII-XIII w. – 1-3, poł. XIV w. – XV w. – 4-5; ceramika brunatna – 1-3, ceramika siwa – 4-5. Ozdoby i elementy stroju: 6, 11 – pierścionek i guziczek z grobu 22, 7 – kabłączek z grobu 24, 8-9 – kabłączek i pierścionek z grobu 29, 10 – kabłączek z grobu 30 (rys. A. Mucha).

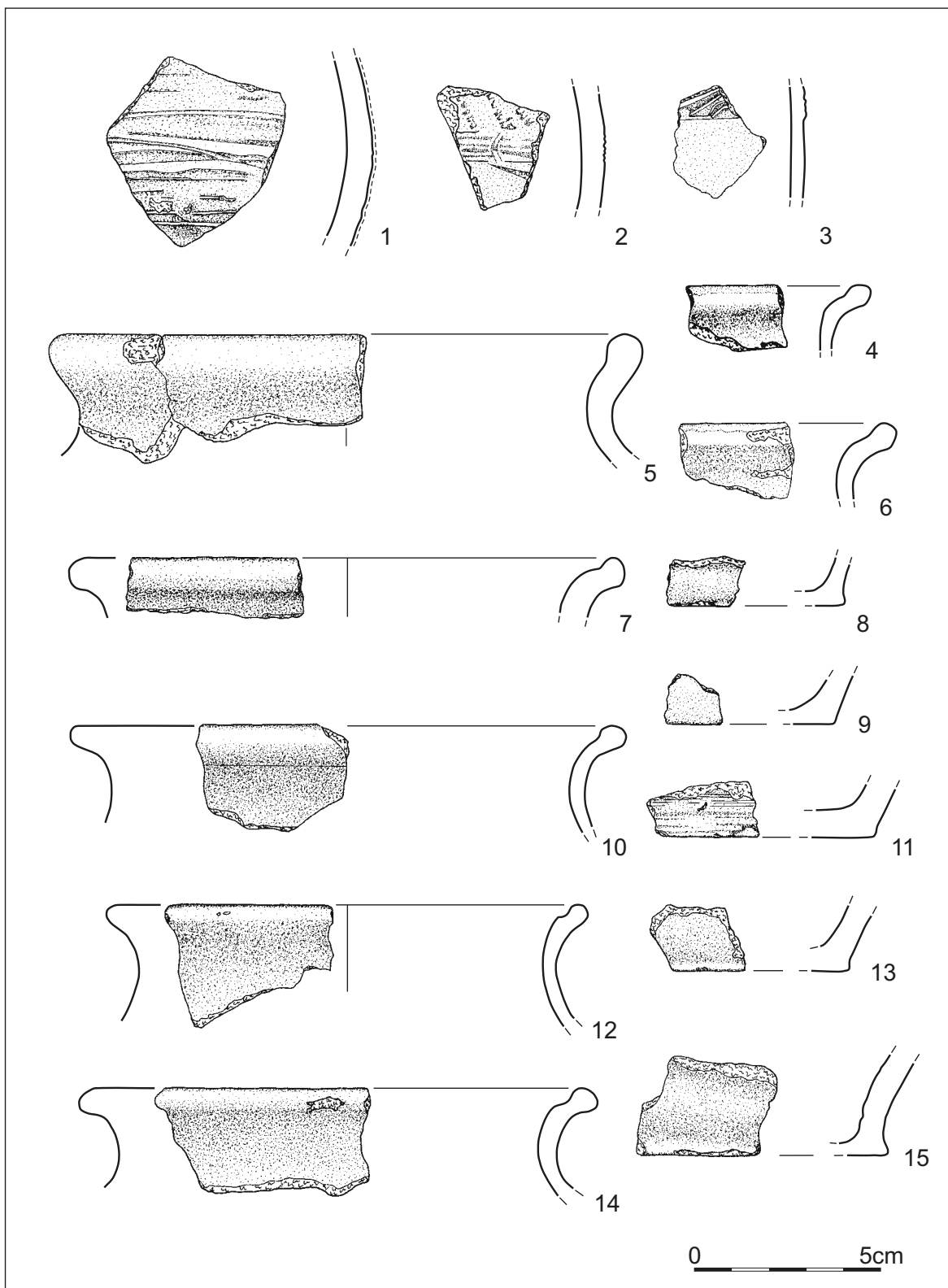
Plate 24. Czerniczyn site 3. Pottery from backfills: grave 1 – 1, grave 5 – 2, grave 12 – 3, grave 15 – 4, grave 16 – 5. Dating: the 12th-13th century – 1-3, the middle of the 14th-15th century – 4-5; brown pottery – 1-3, grey pottery – 4-5. Ornaments and elements of dress: 6, 11 – ring and button from grave 22, 7 – temple ring from grave 24, 8-9 – temple ring and ring from grave 29, 10 – temple ring from grave 30 (figure by A. Mucha).



Tablica 25. Czerniczyn stan. 3. Rekonstrukcja grobów 12 i 24 (rys. A. Fecko-Mleczeko).  
Plate 25. Czerniczyn site 3. Reconstruction of graves 12 and 24 (figure by A. Fecko-Mleczeko).



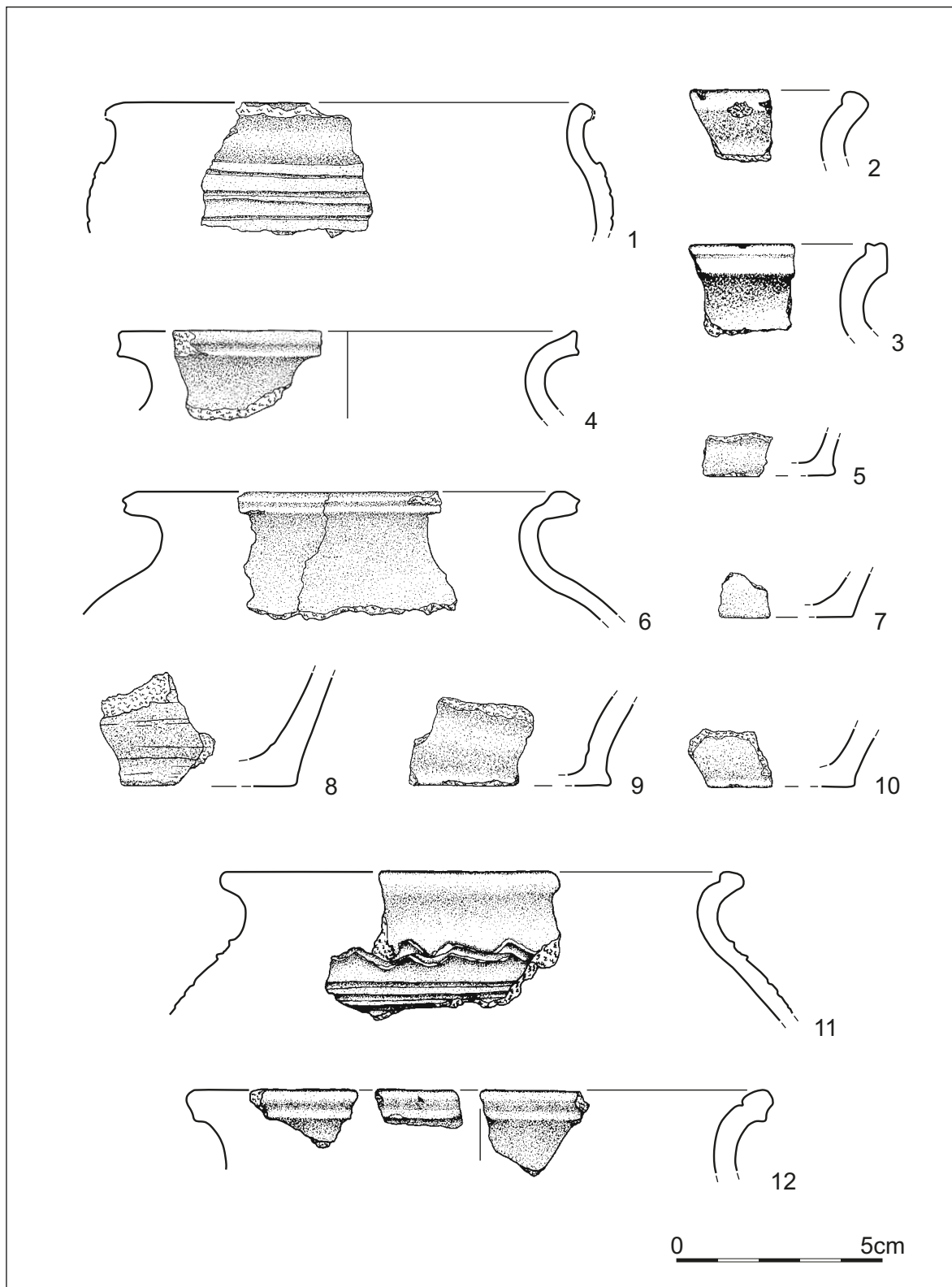
Tablica 26. Czerniczyn stan. 3. Ceramika z obiektów: 1-2 – obiekt 1, 3-8 – obiekt 3, 9 – obiekt 8, 10 – obiekt 9, 11-12 – obiekt 11. Datowanie: XII-XIII w. – 1-2, 5-8, 11-12, kon. XIII – poł. XIV w. – 9, poł. XIV w. – XV w. – 3, 4, 10; ceramika siwa – 9, biała – 3, 4, 10, brunatna – 1, 2, 5-8, 11, 12 (rys. A. Mucha).  
 Plate 26. Czerniczyn site 3. Pottery from features: 1-2 – feature 1, 3-8 – feature 3, 9 – feature 8, 10 – feature 9, 11-12 – feature 11. Dating: the 12th-13th century – 1-2, 5-8, 11-12, the end of the 13th century – the mid-14th century – 9, the middle of the 14th-15th century – 3, 4, 10; grey pottery – 9, white pottery – 3, 4, 10, brown pottery – 1, 2, 5-8, 11 and 12 (figure by A. Mucha).



Tablica 27. Czerniczyn stan. 3. Ceramika z obiektu 11. Datowanie: XII-XIII w. – 1, 5, 7, 11, poł. XIV w. – XV w. – 2-4, 6, 8-10, 12-15; ceramika siwa – 5, 6, 8-10, 13, biała – 2, 3, 11, 15, brunatna – 1, 4, 7, 12, 14 (rys. A. Mucha).

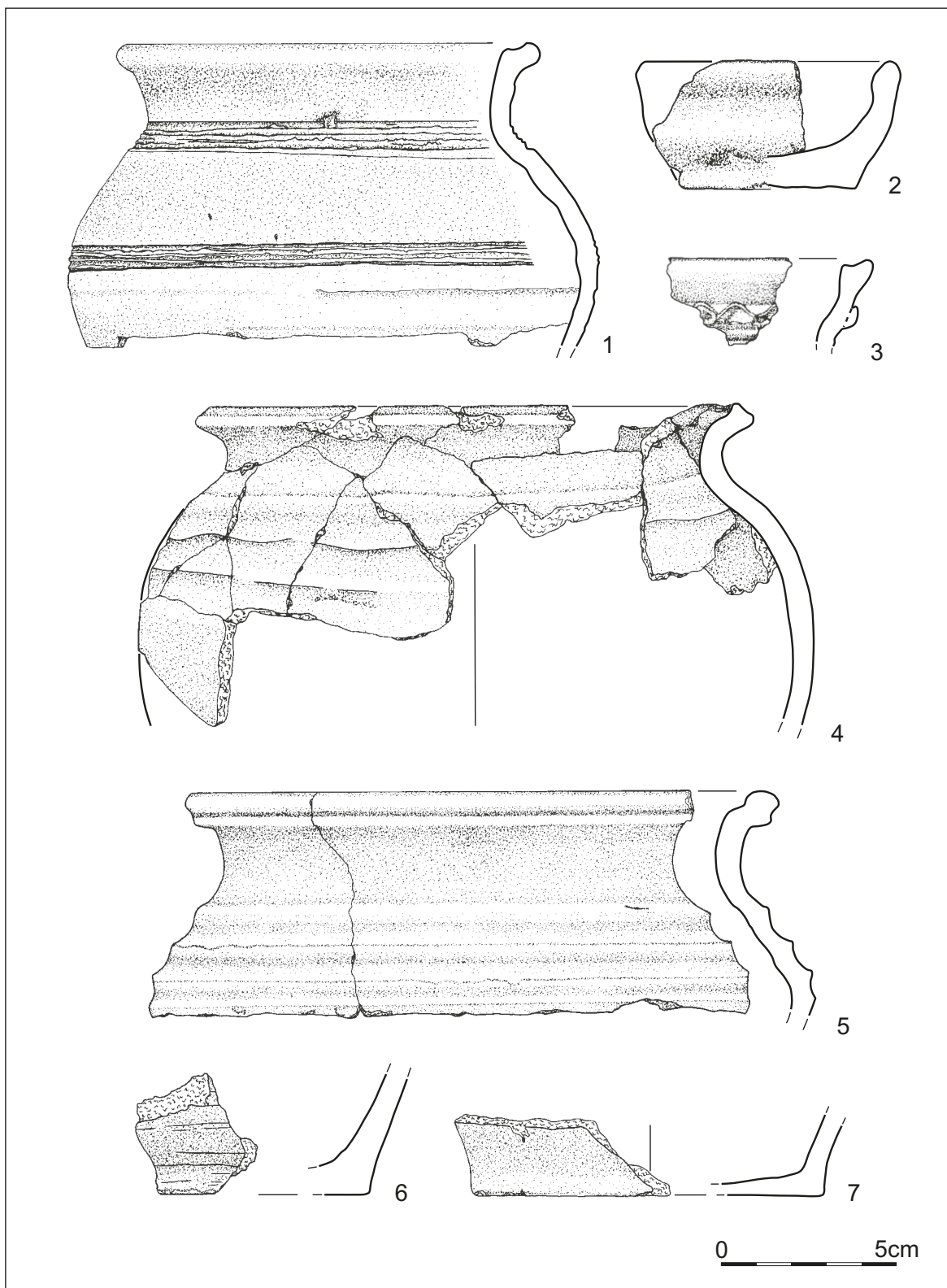
Plate 27. Czerniczyn site 3. Pottery from feature 11. Dating: the 12th-13th century – 1, 5, 7, 11, the middle of the 14th-15th century – 2-4, 6, 8-10, 12-15; grey pottery – 5, 6, 8-10, 13, white pottery – 2, 3, 11, 15, brown pottery – 1, 4, 7, 12, 14 (figure by A. Mucha).





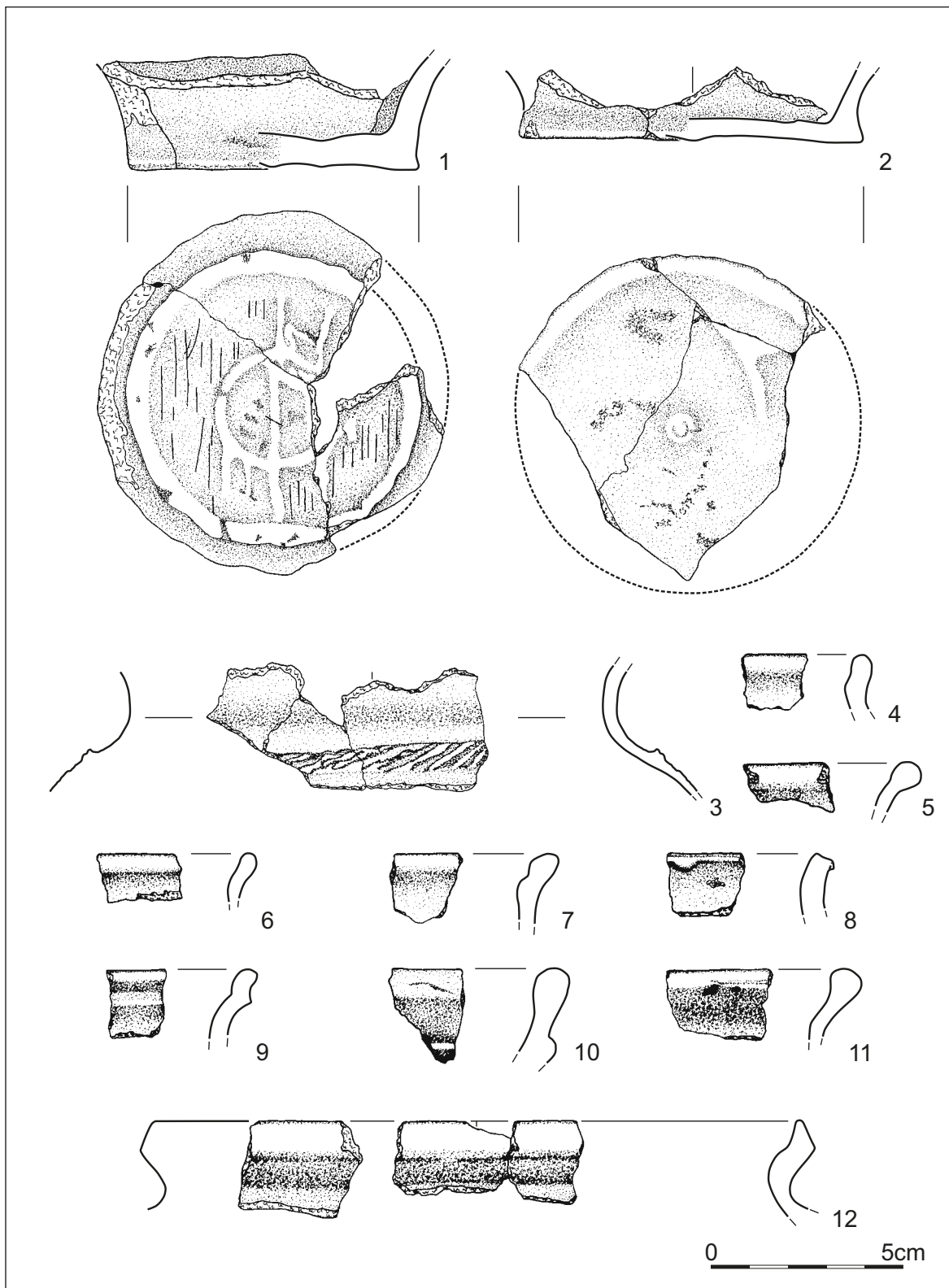
Tablica 28. Czerniczyn stan. 3. Ceramika z obiektu 11. Datowanie: XII-XIII w. – 1-4, 6, 8, 11, kon. XIII – poł. XIV w. – 12, poł. XIV w. – XV w. – 5, 7, 9, 10; ceramika siwa – 6, 7, 9, 10, 12, brunatna – 1-5, 8, 11 (rys. A. Mucha).

Plate 28. Czerniczyn site 3. Pottery from feature 11. Dating: the 12th-13th century – 1-4, 6, 8, 11, the end of the 13th century – the mid-14th century - 12, the middle of the 14th-15th century – 5, 7, 9, 10; grey pottery – 6, 7, 9, 10, 12, brown pottery – 1-5, 8, 11 (figure by A. Mucha).

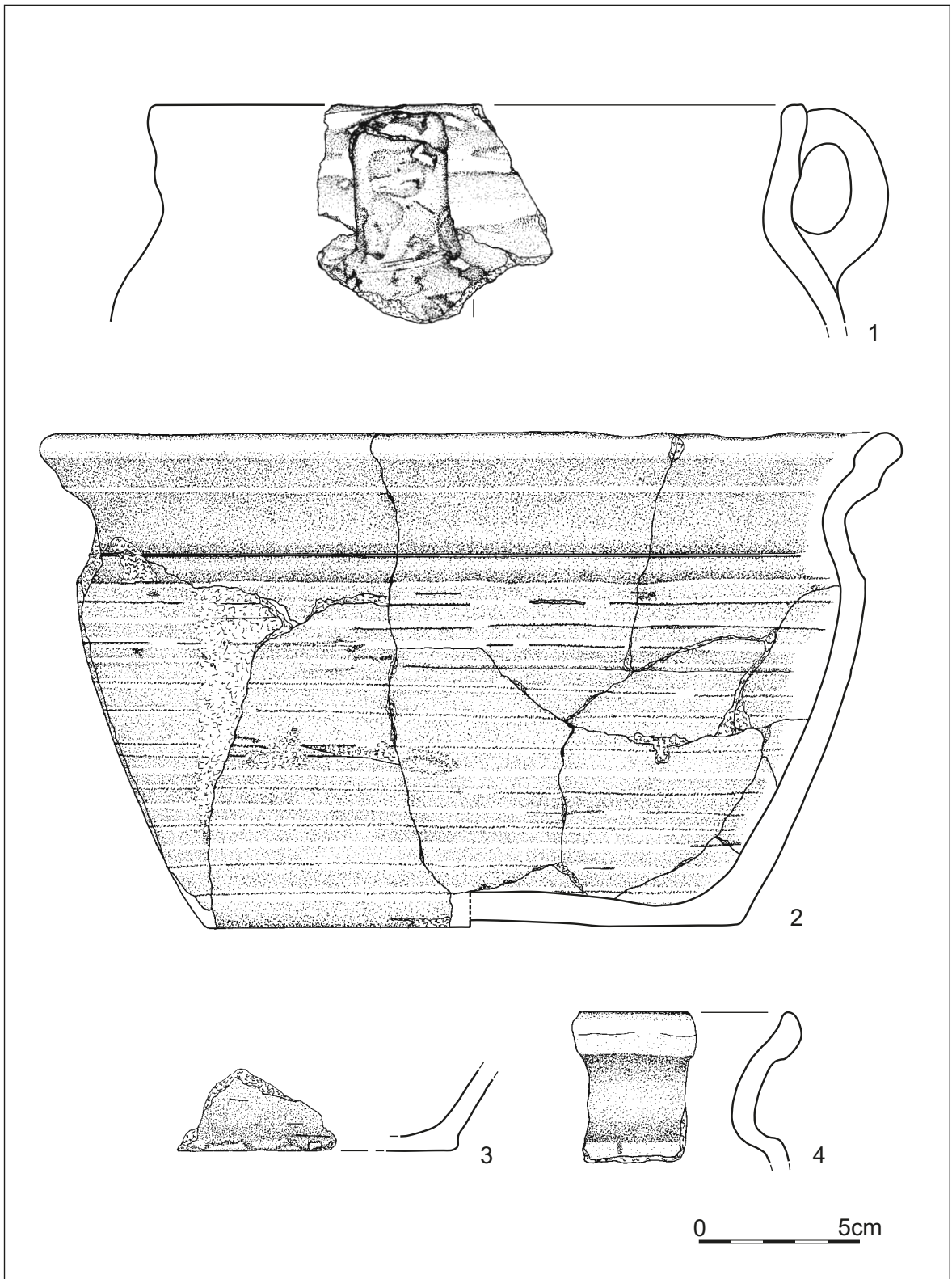


Tablica 29. Czerniczyn stan. 3. Obiekt 11. Datowanie: XII-XIII w. – 2, 6, kon. XIII – poł. XIV w. – 1, 4, 5, poł. XIV w. – XV w. – 3, 7; ceramika siwo – 3, 4, 7, biała – 1, siwo-ceglasta – 5, brunatna – 2, 6 (rys. A. Mucha).

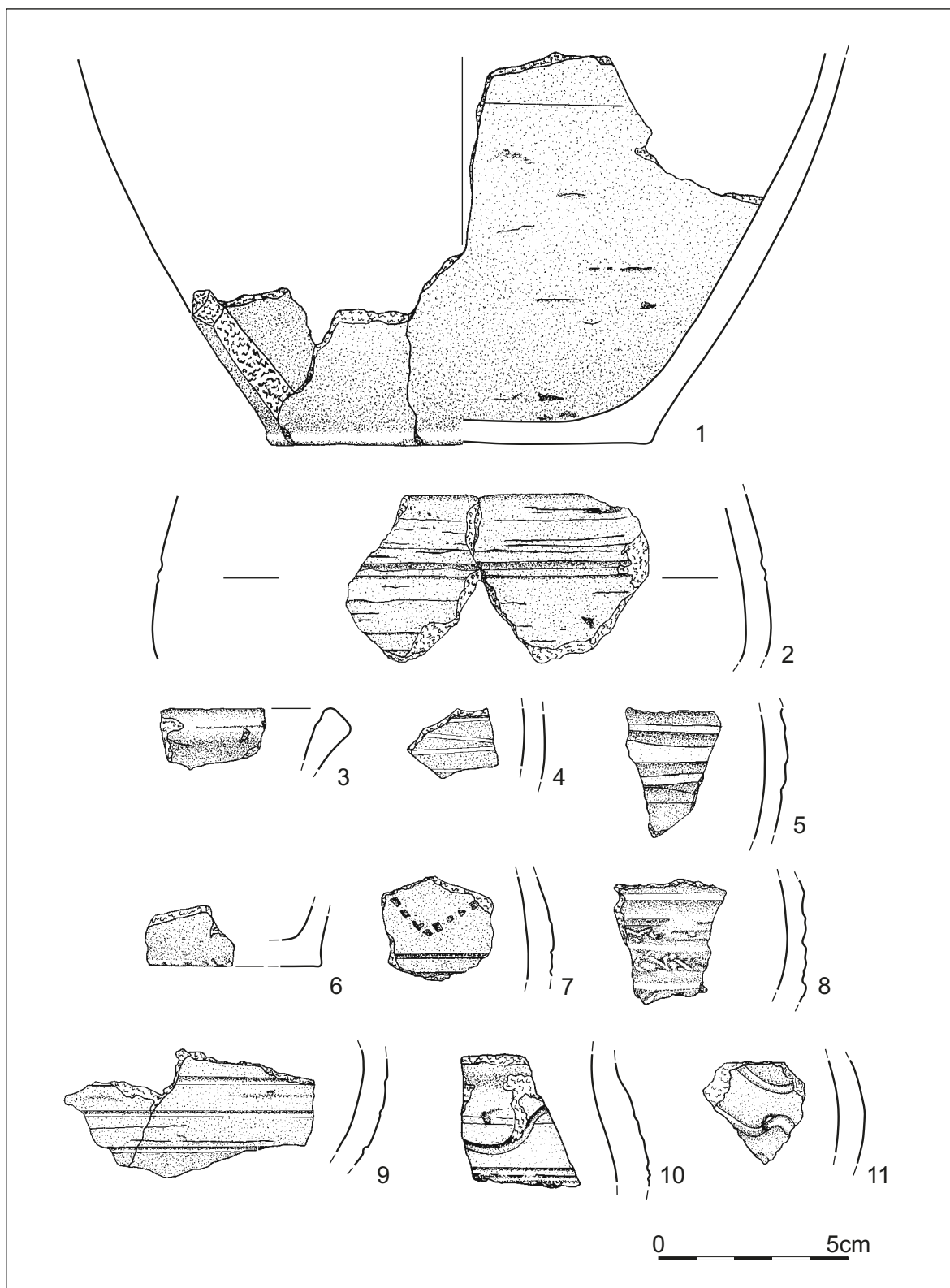
Plate 29. Czerniczyn site 3. Feature 11. Dating: the 12th-13th century – 2, 6, the end of the 13th century – the mid-14th century – 1, 4, 5, the middle of the 14th-15th century – 3, 7; grey pottery – 3, 4, 7, white pottery – 1, grey-brick red pottery – 5, brown pottery – 2, 6 (figure by A. Mucha).



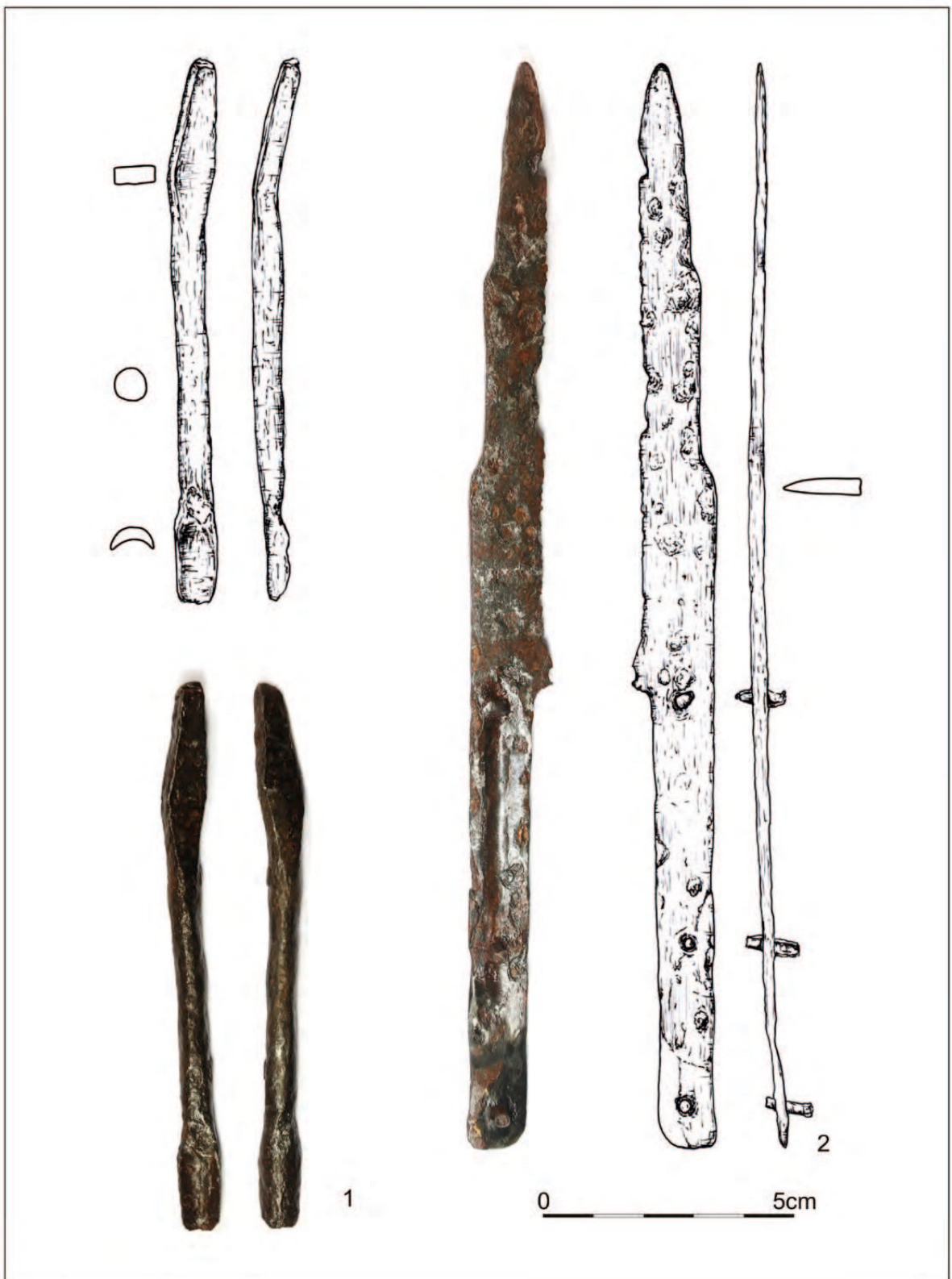
Tablica 30. Czerniczyn stan. 3. Ceramika z obiektu 11 datowana na poł. XIV w. – XV w.; ceramika siwa – 4, 5, 8, 9, 11, 12, biała – 1-3, 6, 7, 10 (rys. A. Mucha).  
 Plate 30. Czerniczyn site 3. Pottery from feature 11 dated to the middle of the 14th-15th century; grey pottery – 4, 5, 8, 9, 11, 12, white pottery – 1-3, 6, 7, 10 (figure by A. Mucha).



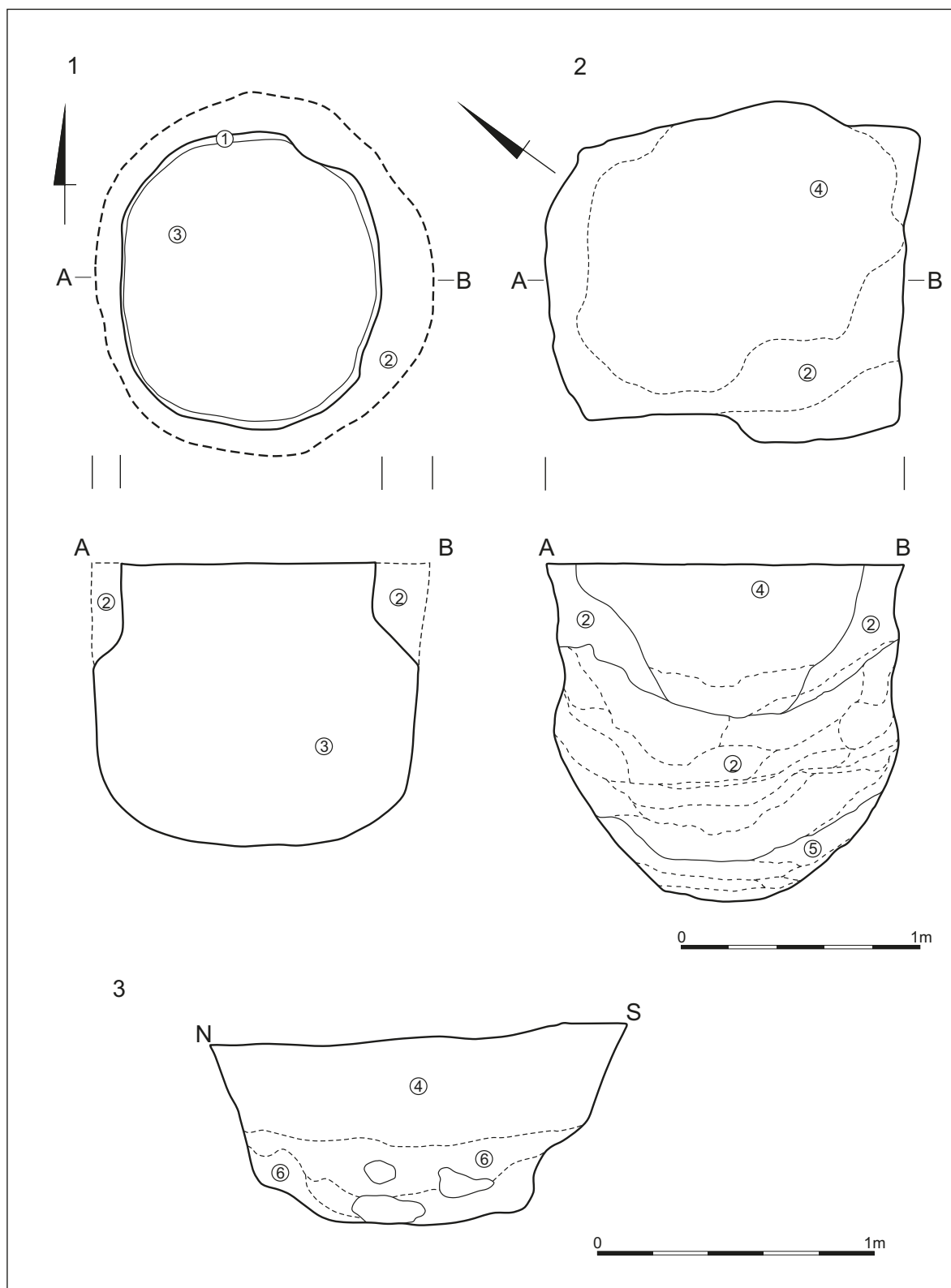
Tablica 31. Czerniczyn stan. 3. Ceramika datowana na poł. XIV w. – XV w.: 1, 3 – obiekt 11; 2 – skupisko 1; 4 – powierzchnia stanowiska; ceramika siwa – 3, 4, siwo-ceglasta – 1, siwo-brunatna – 2 (rys. A. Mucha).  
 Plate 31. Czerniczyn site 3. Pottery dated to the middle of the 14th-15th century: 1, 3 – feature 11; 2 – assemblage 1; 4 – surface of the site; grey pottery – 3, 4, grey-brick red pottery – 1, grey-brown pottery – 2 (figure by A. Mucha).



Tablica 32. Czerniczyn stan. 3. Ceramika z obiektu 11 – 1-2, ceramika z wykopów: nr 7 – 3, 4, nr 8 – 6, 7, nr 13 – 9, nr 14a – 5, 10; z powierzchni stanowiska – 8, 11. Datowanie: XII-XIII w. – 1, 2, 5, 8, 9-11, kon. XIII – poł. XIV w. – 7, poł. XIV w. – XV w. – 3, 4, 6; ceramika siwa – 3, 4, 6, 7, brunatna – 1, 2, 5, 8-11 (rys. A. Mucha).  
 Plate 32. Czerniczyn site 3. Pottery from feature 11 – 1-2, pottery from trenches: no. 7 – 3, 4, no. 8 – 6, 7, no. 13 – 9, no. 14a – 5, 10; pottery from the surface of the site – 8, 11. Dating: the 12th-13th century – 1, 2, 5, 8, 9-11, the end of the 13th century – the mid-14th century – 7, the middle of the 14th-15th century – 3, 4, 6; grey pottery – 3, 4, 6, 7, brown pottery – 1, 2, 5, 8-11 (figure by A. Mucha).

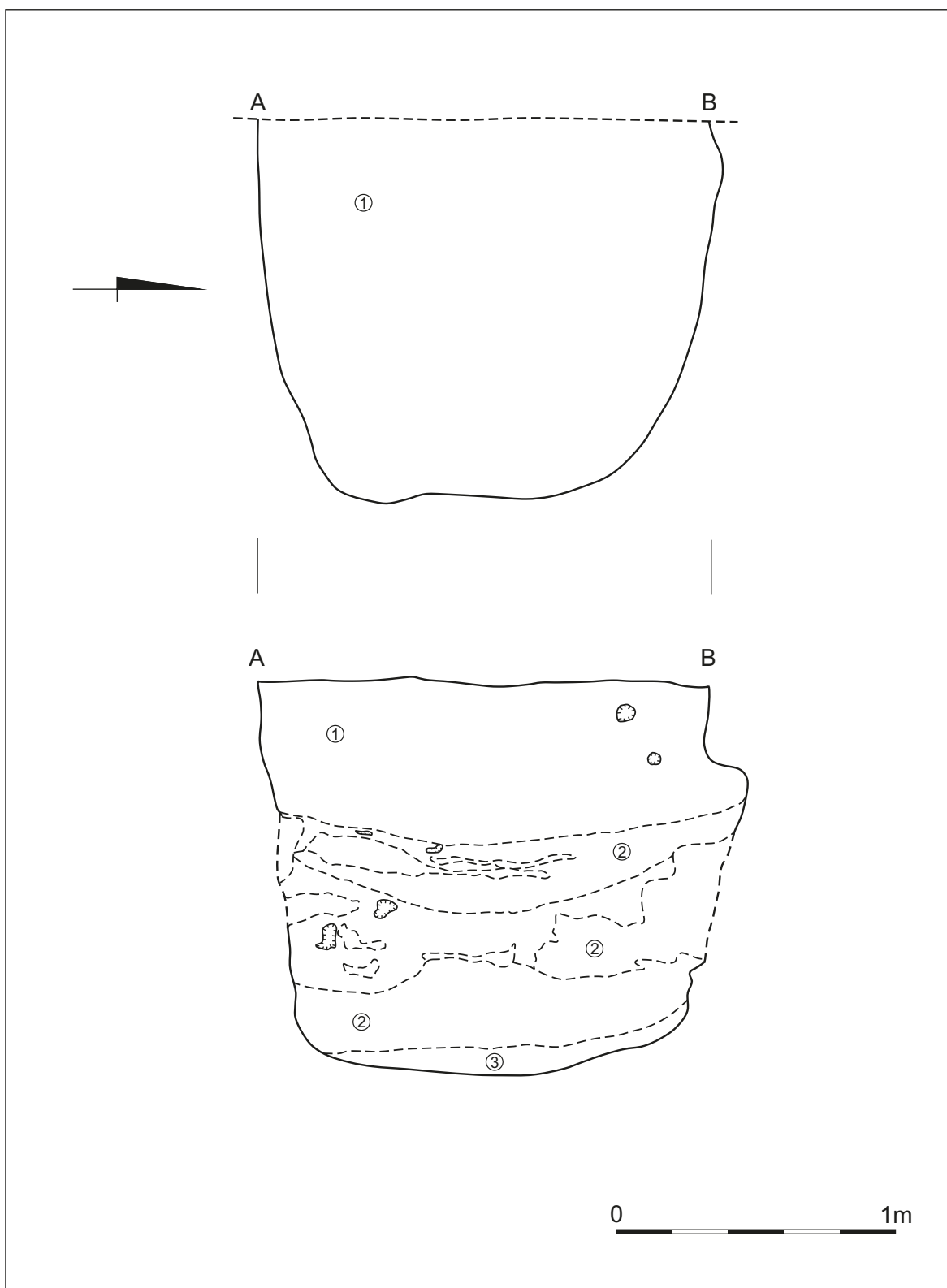


Tablica 33. Czerniczyn stan. 3. Zabytki żelazne: 1 – dłutko z obiektu 3, 2 – nóż żelazny z obiektu 11 (rys. A. Mucha, fot. A. Hyrchata).  
 Plate 33. Czerniczyn site 3. Iron artefacts: 1 – chisel from feature 3, 2 – iron knife from feature 11 (figure by A. Mucha, photograph by A. Hyrchata).



Tablica 34. Czerniczyn stan. 3. Plany i profile obiektów: 1 – obiekt 1 na głębokości 50 cm, 2 – obiekt 3 na głębokości 70 cm, 3 – profil obiektu 4 na głębokości 68 cm. Objaśnienia: 1 – dookólna smuga organiczna – ślady kosza wiklinowego (?), 2 – żółto-brązowa, plamista ziemia, 3 – ciemna, tłusta ziemia z węglami, ceramiką, 4 – zbita, czarna ziemia humusowa, 5 – czarna, rozmyta ziemia, 6 – czarna ziemia z polepą (rys. W. Koman, przerys. R. Ratajczak).

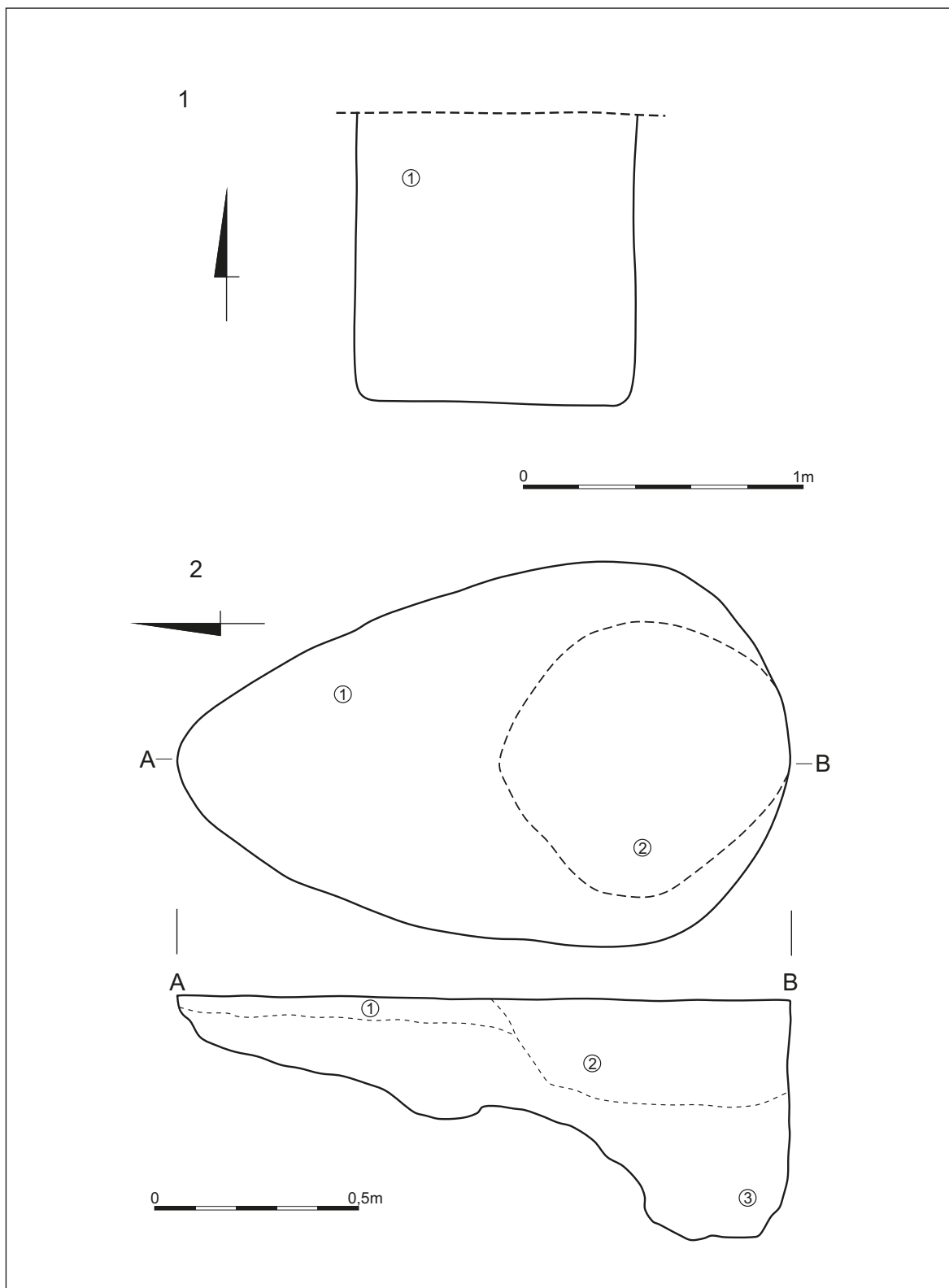
Plate 34. Czerniczyn site 3. Plans and profiles of features: 1 – feature 1 at a depth of 50 cm, 2 – feature 3 at a depth of 70 cm, 3 – profile of feature 4 at a depth of 68 cm. Key: 1 – surrounding organic streak – traces of a wicker basket (?), 2 – yellow-brown, patchy soil, 3 – dark, rich soil with coals and pottery, 4 – compact, black humus soil, 5 – black, washed out soil, 6 – black soil with pugging (figure by W. Koman, copy by R. Ratajczak).



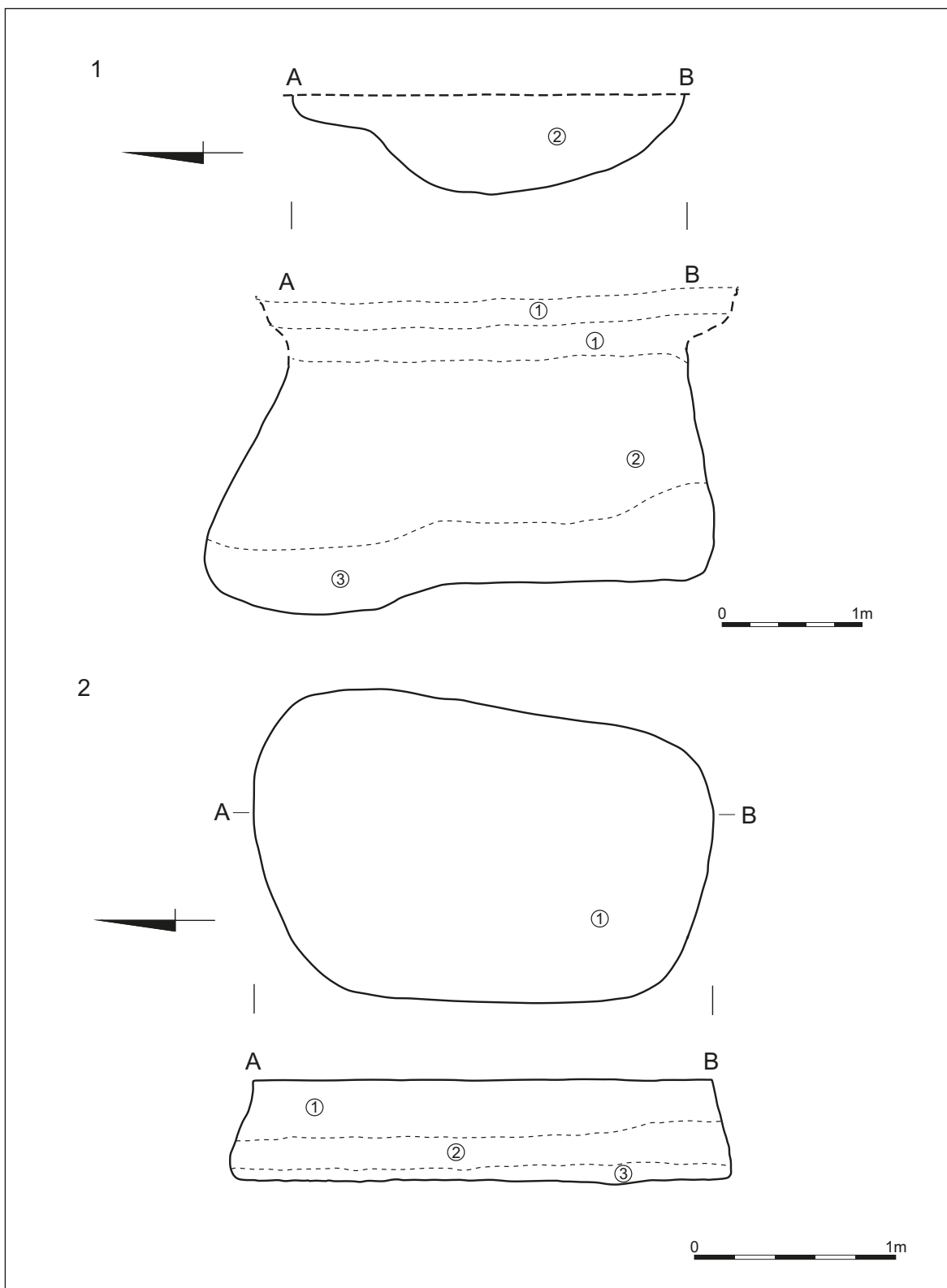
Tablica 35. Czerniczyn stan. 3. Plan i profil obiektu 5 na głębokości 30 cm. Objaśnienia: 1 – czarna ziemia humusowa, 2 – brązowo-żółta, plamista ziemia, 3 – czarna ziemia humusowa (rys. W. Koman, przerys. R. Ratajczak).

Plate 35. Czerniczyn site 3. Plan and profile of feature 5 at a depth of 30 cm. Key: 1 – black humus soil, 2 – brown-yellow, patchy soil, 3 – black soil (figure by W. Koman, copy by R. Ratajczak).



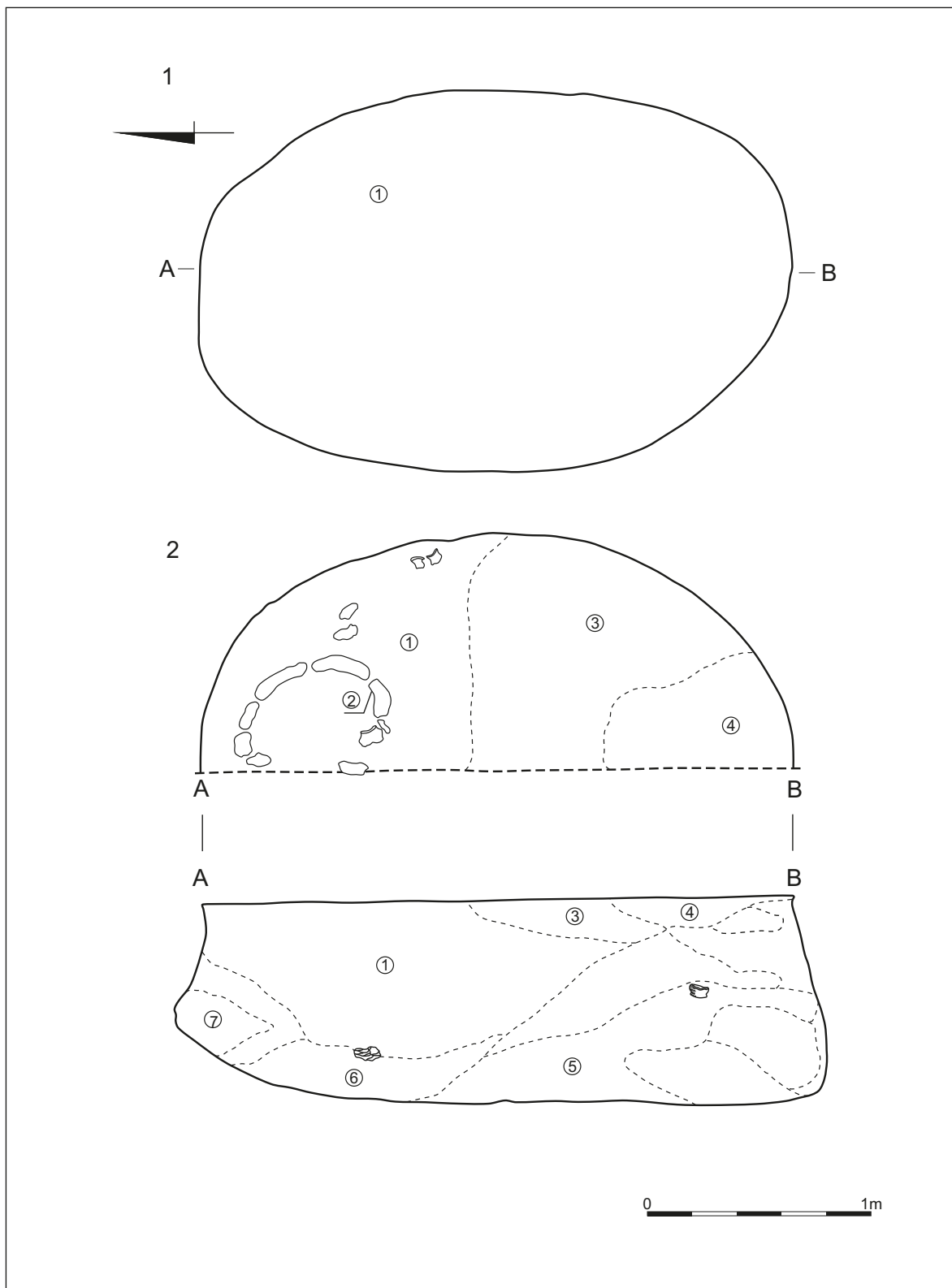


Tablica 36. Czerniczyn stan. 3. 1 – plan obiektu 7 na głębokości 40 cm, 2 – plan i profil obiektu 8. Objaśnienia: 1 – czarno-brązowa ziemia, 2 – zarys słupa?, 3 – żółto-brązowa, plamista ziemia (rys. W. Koman, przerys. R. Ratajczak).  
 Plate 36. Czerniczyn site 3. 1 – plan of feature 7 at a depth of 40 cm, 2 – plan and profile of feature 8. Key: 1 – black-brown soil, 2 – outline of a post?, 3 – yellow-brown, patchy soil (figure by W. Koman, copy by R. Ratajczak).

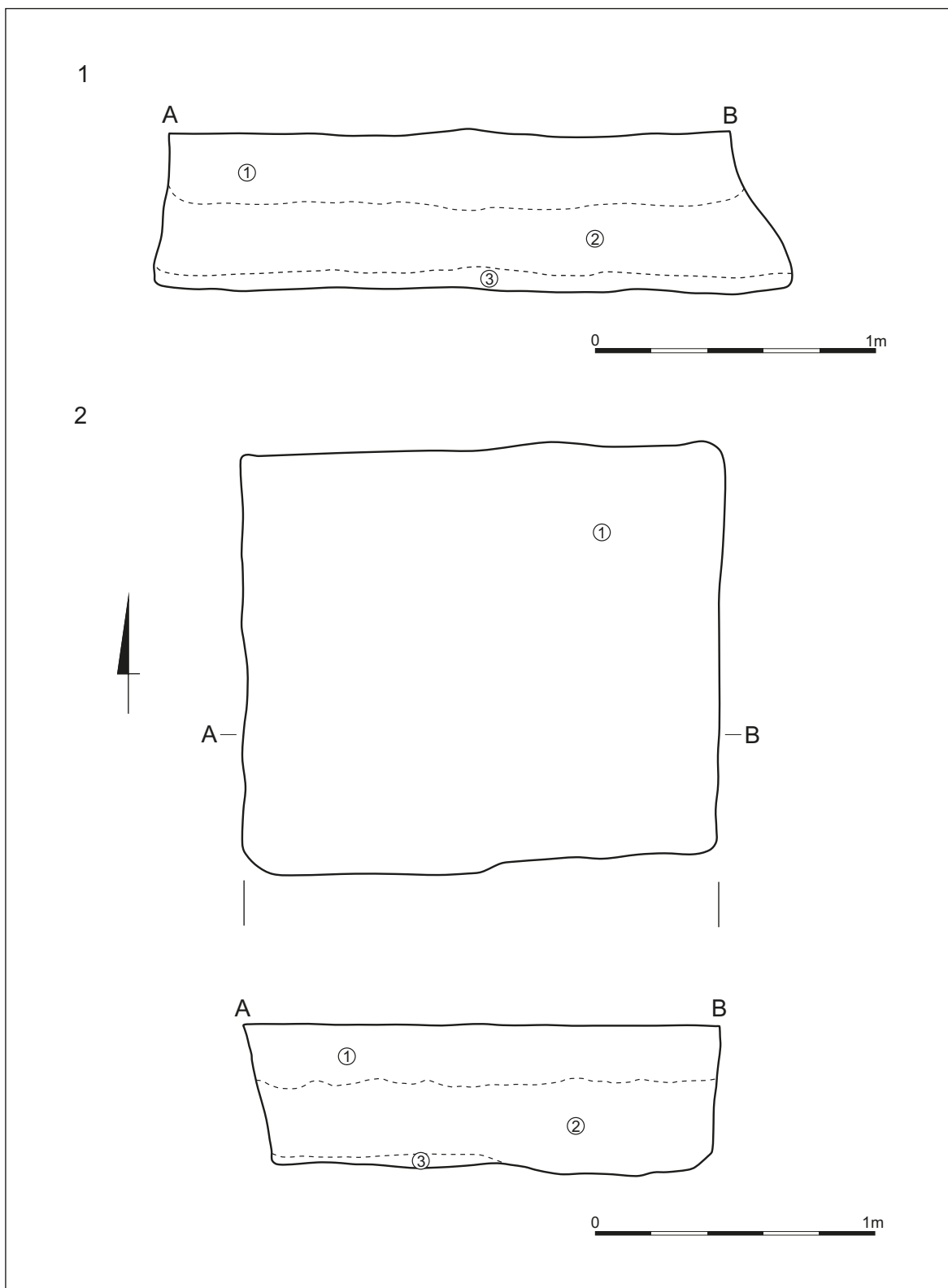


Tablica 37. Czerniczyn stan. 3. Plany i profile obiektów: 1 – obiekt 9 na głębokości 50 cm, 2 – obiekt 10 na głębokości 55 cm. Objasnienia: 1 – czarna ziemia humusowa, 2 – czarno-brązowa ziemia, 3 – żółto-brązowa ziemia (rys. W. Koman, przerys. R. Ratajczak).

Plate 37. Czerniczyn site 3. Plans and profiles of features: 1 – feature 9 at a depth of 50 cm, 2 – feature 10 at a depth of 55 cm. Key: 1 – black humus soil, 2 – black-brown soil, 3 – yellow-brown soil (figure by W. Koman, copy by R. Ratajczak).



Tablica 38. Czerniczyn stan. 3. Obiekt 11: 1 – plan na głębokości 60 cm, 2 – plan i profil na głębokości 130 cm. Objaśnienia: 1 – czarno-brązowa ziemia, 2 – polepa (palenisko?), 3-7 – brązowa, plamista ziemia (rys. W. Koman, przerys. R. Ratajczak).  
 Plate 38. Czerniczyn site 3. Feature 11: 1 – plan at a depth of 60 cm, 2 – plan and profile at a depth of 130 cm. Key: 1 – black-brown soil, 2 – pugging (hearth?), 3-7 – brown, patchy soil (figure by W. Koman, copy by R. Ratajczak).



Tablica 39. Czerniczyn stan. 3. 1 – profil jamy 12 na głębokości 50 cm, 2 – plan i profil jamy 13 na głębokości 70 cm. Objaśnienia: 1 – czarna ziemia humusowa, 2 – brązowa, plamista ziemia, 3 – brązowo-czarna ziemia (rys. W. Koman, przerys. R. Ratajczak).  
 Plate 39. Czerniczyn site 3. 1 – profile of pit 12 at a depth of 50 cm, 2 – plan and profile of pit 13 at a depth of 70 cm. Key: 1 – black, humus soil, 2 – brown, patchy soil, 3 – brown-black soil (figure by W. Koman, copy by R. Ratajczak).



Obiekt 7



Obiekt 11

Tablica 40. Czerniczyn stan. 3. Profil obiektu 7 oraz obiektu 11 (fot. W. Koman).  
Plate 40. Czerniczyn site 3. Profiles of features 7 and 11 (photograph by W. Koman).

## Literatura

### ABRAMOWICZ A.

1959 *Ceramika z Czeramna nad Huczwą*, Archeologia Polski, t. 4, s. 149–185.

### AUCH M.

2009 *Wczesnośredniowieczna ceramika ze Stołpia, gm. Chełm*, [w:] A. Buko (red.), *Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2005*, Warszawa, s. 136–161.

2016 *Wczesnośredniowieczne naczynia szklwione z terenu Małopolski*, Warszawa.

2017 *The early medieval settlement complex at Czerumno in the light of results from past research (up to 2010). Pottery = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czerumnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010). Ceramika naczyniowa, U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej/Frühzeit Ostmitteleuropas 2, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, w druku.*

### BAJKA M., FLOREK M.

2011 *Nowe dane do badań nad cmentarzyskami wczesnośredniowiecznego Sandomierza, Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, t. 33, s. 169–180.

### BAJKA M., FLOREK M., KOTOWICZ P. N.

2016 *Pochówek z czekanem z wczesnośredniowiecznego cmentarza na Wzgórzu Miejskim w Sandomierzu*, *Acta Militaria Mediaevalia*, t. 12, s. 175–198.

### BANASIEWICZ-SZYKUŁA E., MAĆZKA G.

2016 *Katalog*, [w:] E. Banasiewicz-Szykuła, G. Maćzka (red.), *Drogi Lubelszczyzny – odkrycia i badania archeologiczne*, *Skarby z Przeszłości*, t. 17, Lublin, s. 283–318.

### BIENKOWSKA A., DZIK M., PIASECKA K.

2013 *Średniowieczne cmentarzysko w Czarnej Wielkiej, stan. 1, woj. podlaskie (badania 1951–1978)*, t. 1, 2, Białystok.

### BIENKOWSKI L.

1958 *Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417–1452)*, *Roczniki Humanistyczne*, t. 7, z. 2, s. 187–256.

### BOROWSKA-STRUGIŃSKA B.

2017 *Antropologiczna analiza szczątków kostnych*, [w:] A. Hyrczała (red.), *Wielokulturowe stanowisko 3 w Czerniczyńcu w świetle badań w latach 1981–1985*, Hrubieszów, s. 202–223.

### BRATHER S.

2007 *Wiedergänger und Vampire? Bauch- und Seitenlage bei westslawischen Bestattungen des 9. bis 12. Jh.*, [w:] G. H. Jeute, J. Schneeweiß, C. Theune (red.), *Aedificatio terrae. Beiträge zur Umwelt- und Siedlungsarchäologie Mitteleuropas. Festschrift für Eike Gringmuth-Dallmer zum 65. Geburtstag*, *Internationale Archäologie. Studia honoraria*, t. 26, Rahden, s. 109–117.

### BRONICKA-RAUHUT J.

1998 *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Czersku*, Warszawa.

### BUKO A.

1981 *Wczesnośredniowieczna ceramika sandomierska*, Wrocław–Łódź.

1986 *Wczesnośredniowieczne znaki garncarskie z terenu Francji*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, t. 34, s. 3–12.

1990 *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań*, Wrocław–Łódź.

2006 *Archeologia wczesnośredniowieczna Polski Środkowowschodniej: nowe wyniki i wyzwania badawcze*, [w:] W. Chudziak, S. Moździoch (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*, Toruń–Wrocław–Warszawa, s. 329–350.

2011 *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej*, Warszawa.

### BUKO A., KAJZER L. (RED.)

2005 *Naczynia białe w Polsce południowej i środkowej. Wstęp do problematyki badawczej*, Kielce–Łągow.

### CYGAN S., GLINIANOWICZ M.,

### KOTOWICZ P. N. (RED.)

2011 *„In silvis, campis... et urbe”. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*, *Collectio Archaeologica Ressoviensis*, t. 14, Rzeszów–Sanok.

### DĄBROWSKI D.

2012 *Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków.

### DRAŻYK K.

2013 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe na Ziemi Sandomierskiej*, Lublin, maszynopis pracy magisterskiej przechowywanej w Instytucie Archeologii UMCS.

### DROZD A.

2006 *Wyroby metalowe. Biżuteria i części stroju*, [w:] W. Chudziak (red.), *Wczesnośred-*

niowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 1), Mons Sancti Laurentii, t. 3, Toruń, s. 67–83.

#### **DU CZKO W.**

2016 *Status i magia. Ozdoby elit z Bodzi*, [w:] A. Buko (red.), *Bodzia. Elitarny cmentarz z początków państwa polskiego*, Warszawa, s. 131–152.

#### **DZIK M.**

2015 *Przemiany zwyczajów pogrzebowych w międzyrzeczu Bugu i górnej Narwi (XI–XV w.)*, t. I, II, Rzeszów.

#### **DZIEDUSZYCKI W.**

1982 *Wczesnomiejska ceramika kruszwicka w okresie od 2 połowy X w. po połowę XIV w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.

#### **DZIEŃKOWSKI T.**

2009 *Kilka uwag o wczesnośredniowiecznej ceramice naczyniowej z terenu Chełma*, [w:] H. Taras, A. Zakościelna (red.), *Hereditas Praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi*, Lublin, s. 371–378.

2011a *Stan badań nad wczesnośredniowiecznymi cmentarzyskami szkieletowymi ziemi chełmskiej*, [w:] S. Cygan, M. Glinianowicz, P. N. Kotowicz (red.), „*In silvis, campis... et urbe*”. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim, *Collectio Archaeologica Ressoviensis*, t. 14, Rzeszów–Sąnok, s. 113–128.

2011b *Wczesnośredniowieczne osadnictwo ziemi chełmskiej*, Chełm, maszynopis pracy doktorskiej, Archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie.

2014 *Wyniki badań archeologicznych na stanowisku 8 w Bykowszczyźnie, gm. Firlej, woj. lubelskie*, [w:] S. Kadrow (red.), *Raport 9*, Warszawa, s. 383–408.

2018 *Wczesnośredniowieczne osadnictwo w rejonie ujścia Huczwy do Bugu w świetle badań powierzchniowych i wykopaliskowych oraz znalezisk luźnych*, [w:] M. Wołoszyn (red.), *Średniowieczny zespół osadniczy w Gródku w świetle wyników badań dawnych (1952–1955)*, U Źródeł Europy Środkowo–Wschodniej/Frühzeit Ostmitteleuropas 4, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, w druku.

#### **FLOREK M.**

2009 *Obrządek pogrzebowy w międzyrzeczu Wieprza i Bugu we wczesnym średniowieczu*, [w:] E. Banasiewicz–Szykuła (red.), *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu*

*na Lubelszczyźnie*, *Skarby z Przeszłości*, t. 10, Lublin, s. 53–72.

2012 *Średniowieczne i nowożytnie cmentarze Sandomierza (od początku XI do końca XVIII wieku)*, *Pamiętnik Sandomierski*, t. 4, s. 39–71.

2015 *Kilka uwag o zmianie słowiańskiej obrzędowości pogrzebowej na ziemiach polskich (przejściu od ciałopalenia do inhumacji) i jej związkach z recepcją chrześcijaństwa*, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Cmentarzyska – relacje społeczne i międzykulturowe*, *Funeralia Lednickie*, t. 17, Poznań, s. 143–149.

2016a *Cmentarzyska na stan. 1 (grodzisko) i stan. 3 (podgrodzie dalsze) w Czermnie oraz na stan. 1 we Wronowicach – uwagi archeologa*, [w:] M. Florek, M. Wołoszyn (red.), *The early medieval settlement complex at Czermno in the light of results from past research (~2010). An interdisciplinary perspective = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010). Studium interdyscyplinarne*, U Źródeł Europy Środkowo–Wschodniej/Frühzeit Ostmitteleuropas 2, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, s. 365–384.

2016b *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Sandomierzu–Kamieniu Plebańskim*, [w:] B. Chudzińska, M. Wojenka, M. Wołoszyn (red.), *Od Bachorza do Światowita ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym*. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego, Kraków–Rzeszów, s. 533–542.

#### **FLOREK M., WOŁOSZYN M.**

2016 *The early medieval settlement complex at Czermno – an overview = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie – charakterystyka ogólna*, [w:] M. Florek, M. Wołoszyn (red.), *The early medieval settlement complex at Czermno in the light of results from past research (~2010). An interdisciplinary perspective = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010). Studium interdyscyplinarne*, U Źródeł Europy Środkowo–Wschodniej/Frühzeit Ostmitteleuropas 2, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, s. 63–72.

#### **FOKT K.**

2012 *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie na Dolnym Śląsku w świetle badań archeologicznych*, Kraków.

#### **GIERLACH B.**

1972 *Kowalstwo mazowieckie XIII–XVIII w.*, *Studia i Materiały Stacji Naukowej MOBN w Ciechanowie*, t. 5, Ciechanów.

**GLINIANOWICZ M., KOTOWICZ P. N.**

- 2016 *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne*, [w:] M. Glinianowicz, S. Kadrow, P. N. Kotowicz, A. Nowak, W. Poradyło (red.), *Bo ratyn, pow. jarosławski, stan. 17. Materiały z osad kultury mierzanowickiej i grupy tar-nobrzezkiej oraz z cmentarzyska wczesnośredniowiecznego*, *Via Archaeologica Ressoiviensia*, t. 10, s. 183–222.

**GOŁUB S., DZIENKOWSKI T., JĘDRUSZCZAK N.**

- 2011 *Zosin, gm. Horodło, woj. lubelskie. Stanowisko 42, AZP 85–96/71. Dokumentacja z ratowniczych badań wykopaliskowych. Ary 1–44, sezon 2011*, Chełm, maszynopis w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

**GORANIN E. (PRZEKŁAD I KOMENTARZE)**

- 1994 *Latopis kijowski 1159–1198*, Wrocław.  
1995 *Latopis kijowski 1118–1158*, Wrocław.

**GRYGIEL R.**

- 2014 *Cmentarzysko wareskich drużynników w Lutomierniku*, [w:] R. Grygiel, T. Jurek (red.), *Archeologia o początkach Łęczycy*, t. 2, Łódź, s. 679–758.

**GRYGIEL R., STASIAK W., TROJAN M.**

- 2014 *Gród Łęczycy w świetle badań archeologicznych*, [w:] R. Grygiel, T. Jurek (red.), *Archeologia o początkach Łęczycy*, t. 2, Łódź.

**GURBA J., SZCZYGIEŁ R.**

- 2006 *Okolice Hrubieszowa w średniowieczu*, [w:] R. Szczygieł (red.), *Dzieje Hrubieszowa. Od pradziejów do 1918 roku*, Hrubieszów, s. 71–85.

**HANULIAK M.**

- 2004 *Vel'komoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.–10. storočí na územi Slovenska*, Nitra.

**HOCZYK-SIWKOWA S.**

- 2007 *Badania nad średniowieczem i okresem wczesnonowożytnym w latach 1995–2005*, [w:] J. Gurba, J. Libera (red.), *60 lat archeologii w UMCS. Podsumowanie ostatniego dziesięciolecia*, *Lubelskie Materiały Archeologiczne*, t. 15, Lublin, s. 111–118.

**HOŁUBOWICZ W.**

- 1950 *Garncarstwo wiejskie zachodnich terenów Białorusi*, Toruń.

**HRUBÝ V.**

- 1955 *Staré Město. Velkomoravské pohřebiště „Na Valách”*, Praha.

**HUNICZ A.**

- 1984 *Studia z archeologii średniowiecznego Lublina*, *Studia i Materiały PKZ*, Warszawa.  
2004 *Niektóre aspekty badań ceramiki lubelskiej z XII–XIII wieku*, [w:] G. Nawrońska, M. Rębowski, J. Tandecki (red.), *Archaeologia et Historia Urbana. Pamięci Tadeusza Nawrońskiego*, Elbląg, s. 411–420.

**HUPAŁO W.**

- 2011 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska Dźwinogrodu (Ukraina): kwestia periodyzacji i chronologii*, [w:] S. Cygan, M. Glinianowicz, P. N. Kotowicz (red.), „*In silvis, campis... et urbe*”. *Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*, *Collectio Archaeologica Ressoiviensis*, t. 14, Rzeszów–Sanok, s. 233–246.

**HYRCHAŁA A.**

- 2017a *Zagadnienia wstępne*, [w:] A. Hyrchała (red.), *Wielokulturowe stanowisko 3 w Czerniczynie w świetle badań w latach 1981–1985*, Hrubieszów, s. 10–19.  
2017b *Pochówek z wczesnej epoki żelaza*, [w:] A. Hyrchała (red.), *Wielokulturowe stanowisko 3 w Czerniczynie w świetle badań w latach 1981–1985*, Hrubieszów, s. 86–93.

**HYRCHAŁA A., KOMAN W.**

- 2017 *Cmentarzysko szkieletowe kultury mierzanowickiej*, [w:] A. Hyrchała (red.), *Wielokulturowe stanowisko 3 w Czerniczynie w świetle badań w latach 1981–1985*, Hrubieszów, s. 32–59.

**JANECZEK A.**

- 1993 *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Warszawa.

**JANOWSKI A.**

- 2015 *Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane*, Szczecin.

**JASKANIS D.**

- 2008 *Święck. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy na północno-wschodnim Mazowszu*, Warszawa.

**JASKANIS D. (RED.)**

- 1996 *Archeologiczne Zdjęcie Polski – metody i doświadczenia. Próba oceny*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, B 95, Warszawa.

**JASTRZĘBSKI S., KOKOWSKI A.**

- 1984 *AZP obszaru 88–94, Lublin*, maszynopis w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Lublinie, Delegatura w Zamościu.



**JASTRZĘBSKI S., MACIEJCZUK J.**

1988 Grób wczesnośredniowieczny z Gródka nad Bugiem, stan. 1C, woj. zamojskie, [w:] G. Labuda, S. Tabaczyński (red.), *Studia nad etnogenезą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej*, t. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 56–61.

**JAWOR G.**

2006 Zaplecze osadnicze miasta w późnym średniowieczu, [w:] R. Szczygieł (red.), *Dzieje Hrubieszowa. Od pradziejów do 1918 roku*, Hrubieszów, s. 103–117.

**KÓČKA-KRENZ H.**

1993 Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu, Poznań.

**KÓČKA-KRENZ H., SIKORSKI A.**

2003 Motywy wschodniosłowiańskie we wczesnośredniowiecznych ozdobach z ziem polskich, [w:] M. Dulnicz (red.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, Warszawa–Lublin, s. 239–244.

**KOKOWSCY E. I A.**

1987 Osadnictwo wczesnośredniowieczne w mikroregionie pomiędzy Huczwą, Bugiem i Bukową na tle osadnictwa grupy maśłomeckiej z młodszego okresu rzymskiego, Zamość.  
1997 Wczesnośredniowieczne cmentarzysko rzędowe w miejscowości Drażgów (Kolonia), stan. 1, w woj. lubelskim, *Archeologia Polski Środkowowschodniej*, t. 2, s. 280–286.

**KOKOWSKI A., KOMAN W.**

1983 Czerniczyn, gm. Hrubieszów, woj. zamojskie, stanowisko 3, *Informator Archeologiczny. Badania rok 1982*, s. 27.  
1984a *Badania ratownicze na terenie gmin Hrubieszów i Horodło, woj. zamojskie*, Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS i Archeologicznego Ośrodka Badawczo-Konserwatorskiego w Lublinie, s. 19.  
1984b Czerniczyn, gm. Hrubieszów, woj. zamojskie, stanowisko 3, *Informator Archeologiczny. Badania rok 1983*, s. 23.  
1985 Czerniczyn, gm. Hrubieszów, woj. zamojskie, stanowisko 3, *Informator Archeologiczny. Badania rok 1984*, s. 28.  
2017 Czerniczyn, stanowisko 3 – historia badań i początków jego naukowej kariery, [w:] A. Hyrchała (red.), *Wielokulturowe stanowisko 3 w Czerniczynie w świetle badań w latach 1981–1985*, Hrubieszów, s. 20–31.

**KOLA A.**

1985 Narzędzia i półfabrykaty kowalsko-słusarskie z grodziska w Plemiętach, [w:] A. Nadolski

(red.), *Gródek w Plemiętach*, Warszawa, s. 139–151.

**KOMAN W., KOKOWSKI A.**

1985 *Dziennik badań wykopaliskowych*, Czerniczyn, maszynopis w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

**KORDAŁA T.**

2006 Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe na północnym Mazowszu, Monografie Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, t. 5, Łódź.

**KOZAK-ZYCHMAN W., GURBA J.**

2003 Pochówek dziecka ze szczątkami stroju z cmentarzyska przy podgrodzium w Czermnie Kolonii, pow. tomaszowski, [w:] M. Dulnicz (red.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, Warszawa–Lublin, s. 245–248.

**KRUPPÉ J.**

1981 *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*, *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej*, t. 53, Wrocław.

**KUCZINKO M.**

2003 *Cmentarzyska X–XIV w. na zachodnim Wołyniu, Chełmszczyźnie i Podlasiu*, Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne, t. 1, s. 61–72.

**KURASIŃSKI T., SKÓRA K.**

2012 Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Lubieniu, pow. piotrkowski, Łódź.  
2016 *Cmentarzysko w Radomiu, stanowisko 4*, [w:] T. Baranowski (red.), *Przestrzeń osadnicza wczesnośredniowiecznego Radomia*, t. 1, Łódź.

**KUŚNIERZ J.**

2011 Średniowieczne cmentarzysko szkieletowe na majdanie grodziska w Gródku (stan. 1A), pow. hrubieszowski, woj. lubelskie, w świetle zachowanej dokumentacji badań archeologicznych Komisji Grodów Czerwieńskich (1952–1955), [w:] S. Cygan, M. Glinianowicz, P. N. Kotowicz (red.), „*In silvis, campis... et urbe*”. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim, *Collectio Archaeologica Resoviensis*, t. 14, Rzeszów–Sanok, s. 247–266.

**KWIATKOWSKA B.**

2005 *Mieszkańcy średniowiecznego Wrocławia. Ocena warunków życia i stanu zdrowia w ujęciu antropologicznym*, Wrocław.

**LELEK R.**

2004 *Ceramika z zamku w Korzkwi (XVI–XVII w.)*, Kraków.

**LIS P.**

- 1996 *Wczesnośredniowieczne groby z miejscowości Bochoznica, gm. Kazimierz Dolny, woj. Lublin, Archeologia Polski Środkowowschodniej*, t. 1, s. 199–207.

**LIWOCH R.**

- 2010 *Późnośredniowieczne zabytki z Krakowa Rakowic, Materiały Archeologiczne*, t. 38, s. 107–126.
- 2011 *Uwagi o chronologii wczesnośredniowiecznych cmentarzysk na zachodzie Ukrainy*, [w:] S. Cygan, M. Glinianowicz, P. N. Kotowicz (red.), „*In silvis, campis... et urbe*”. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim, Rzeszów–Sanok, s. 89–100.
- 2013 *Skarby zachodnioruskie doby przedmongolskiej, Materiały Archeologiczne*, t. 39, s. 7–31.

**MAZUR A., MAZUR K.**

- 2011 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko przy trakcie sandomierskim w Wawrzeńcycach – bilans trzech sezonów badań*, [w:] S. Cygan, M. Glinianowicz, P. N. Kotowicz (red.), „*In silvis, campis... et urbe*”. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim, Rzeszów–Sanok, s. 421–432.

**MICHALIK P.**

- 2007 *Późnośredniowieczne i wczesnonowożytnie noże z zamku w Pucku, Światowit*, t. 15 (do-datek serii P), Warszawa.

**MIŚKIEWICZ M.**

- 1969 *Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce, Materiały Wczesnośredniowieczne*, t. 6, s. 241–302.

**MUSIANOWICZ K.**

- 1948–1949 *Kabłączki skroniowe – próba typologii i chronologii, Światowit*, t. 20, s. 115–232.

**NADOLSKI A., ABRAMOWICZ A., POKLEWSKI T.**

- 1959 *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomierniku pod Łodzią, Acta Archaeologica Universitatis Łodziensis*, t. 7, Łódź.

**NIEDŹWIADEK R.**

- 2016 *Osady i folwarki nowożytnie odkryte podczas badań archeologicznych na inwestycjach drogowych*, [w:] E. Banasiewicz-Szykuła, G. Mączka (red.), *Drogi Lubelszczyzny – odkrycia i badania archeologiczne, Skarby z Przeszłości*, t. 17, Lublin, s. 221–248.

**NIEDŹWIADEK R., DREWNIAK K., TKACZYK J.**

- 2008 *Analiza przemian przestrzennych wzgórza zamkowego w Piaskach (stan. 12) na podstawie archeologicznych badań wyko-*

*paliskowych, Archeologia Polski Środkowowschodniej*, t. 10, s. 173–189.

**NIEDŹWIEDŹ E., NIEDŹWIEDŹ J., KALISZ J., PANASIEWICZ J.**

- 2010 *Dzieje miejscowości gminy Hrubieszów, powiat hrubieszowski, Dzieje Gmin Zamojszczyzny*, t. 10, Hrubieszów–Zamość, s. 55–63.

**NIERYCHLEWSKA A.**

- 2014 *Wyniki badań archeologicznych na stanowisku nr 14 w Dąbrówce, gm. Kowal, woj. kujawsko-pomorskie*, [w:] S. Kadrow (red.), *Raport 9, Warszawa*, s. 345–382.

**PARCZEWSKI M.**

- 2015 *Cmentarzysko i domniemane grodzisko wczesnośredniowieczne w Walawie, pow. przemyski – próba weryfikacji, Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, t. 36, s. 299–309.

**PARCZEWSKI M. (RED.)**

- 1996 *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji – Rzeszów 9–11 V 1995, Rzeszów*.

**PETEHRZYC W., TERS'KYJ Ś.**

- 1997 *Materiały z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska we wsi Walawa koło Przemysła, Rocznik Przemyski*, t. 33, z. 5, *Archeologia*, s. 107–118.

**PIĄTKOWSKA-MAŁECKA J.**

- 2017 *Analiza archeozoologiczna szczątków zwierzęcych z osady średniowiecznej*, [w:] A. Hyrczała (red.), *Wielokulturowe stanowisko 3 w Czerniczynie w świetle badań w latach 1981–1985, Hrubieszów*, s. 190–200.

**PIOTROWSKI M.**

- 2004 *Znaki garncarskie z Friuli–Wenecji Julijskiej we Włoszech*, [w:] J. Libera, A. Zakościelna (red.), *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze. Księga jubileuszowa na siedemdziesiątą piątą urodziny docenta doktora Jana Gurby, Lublin*, s. 337–363.

**POLAŃSKA M.**

- 2004 *Cmentarzysko z czasów pierwszych Piastów*, [w:] E. Banasiewicz-Szykuła, A. Stachyra, B. Gosik-Tytuła (red.), *Lublin przez wieki. Szkice z badań archeologicznych, Skarby z Przeszłości*, t. 4, Lublin, s. 31–34.

**PORZEZIŃSKI A.**

- 2006 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe na stanowisku 2a w Cedyni, wojewódz-*

two zachodniopomorskie, Biblioteka Naukowa Muzeum Narodowego w Szczecinie, Seria: Archeologia, Szczecin.

#### **PRUSICKA-KOŁCON E.**

2009 *Badania archeologiczno–architektoniczne budownictwa obronno–rezydencjalnego na Lubelszczyźnie z okresu po poł. XIV do końca XVIII w.*, [w:] H. Taras, A. Zakościelna (red.), *Hereditas Praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi*, Lublin, s. 439–456.

#### **ROGOSZ R.**

1983 *Obróbka i zastosowanie żelaza*, [w:] E. Cnotliwy, L. Leciejewicz, W. Łosiński (red.), *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź*, s. 262–266.

#### **ROZWAŁKA A.**

1997 *Wkład Katedry Archeologii UMCS w badania okresu średniowiecza, nowożytności i czasów najnowszych na obszarze Polski Środkowo-wschodniej – zestawienia tabelaryczne i uzupełnienia bibliograficzne*, *Archeologia Polski Środkowowschodniej*, t. 2, s. 301–317.

#### **ROZWAŁKA A., NIEDŹWIADEK R., STASIAK M.**

2006 *Lublin wczesnośredniowieczny. Studium rozwoju przestrzennego*, *Origines Polonorum*, t. 1, Lublin.

#### **RYSIEWSKA T.**

1994 *Struktury krewniacze i związki między populacyjne w Polsce wczesnośredniowiecznej. Próba wnioskowania na podstawie wybranych cmentarzysk Sandomierszczyzny*, *Archeologia Polski*, t. 39, z. 1–2, s. 51–116.

1996 *Struktury krewniacze i związki między populacyjne w Polsce wczesnośredniowiecznej: hipotezy, domniemania, wątpliwości i nieporozumienia*, *Archeologia Polski*, t. 41, z. 1–2, s. 185–190.

#### **SIKORA J.**

2009 *Ziemie centralnej Polski we wczesnym średniowieczu. Studium archeologiczno–osadnicze*, *Monografie Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego*, t. 7, Łódź.

#### **SIKORA P.**

2003 *Płeć a orientacja pochówków na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach Białorusi*, [w:] *Kobieta – Śmierć – Mężczyzna*, *Funeralia Lednickie*, t. 5, s. 299–306.

#### **SKRZYŃSKA K.**

2000 *Ceramika z osady południowo–zachodniej w Horodyszczu, gm. Wisznice, woj. lubelskie*

(stanowisko 3, wykop I), *Studia i Materiały Archeologiczne*, t. 10, s. 169–188.

#### **SGKP**

1880 *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I, F. Sulimirski, B. Chlebowski, W. Walewski (red.), Warszawa, s. 823.

#### **STACHYRA A.**

2016 *Wstęp*, [w:] E. Banasiewicz–Szykuła, G. Mączka (red.), *Drogi Lubelszczyzny – odkrycia i badania archeologiczne*, *Skarby z Przeszłości*, t. 17, Lublin, s. 5–12.

#### **STAWSKA V.**

2006 *Formy jam grobowych i układ pochówków*, [w:] W. Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 1)*, *Mons Sancti Laurentii*, t. 3, Toruń, s. 49–59.

#### **SULKOWSKA-TUSZYŃSKA K.**

1997 *Średniowieczne naczynia ceramiczne z klasztoru Norbertanek w Strzelnie*, Toruń.

#### **SZCZYGIEL R.**

2006 *Lokacja miasta na prawie niemieckim i jego dzieje do końca XV wieku*, [w:] R. Szczygiel (red.), *Dzieje Hrubieszowa. Od pradziejów do 1918 roku*, Hrubieszów, s. 87–102.

#### **TRZECIECKI M.**

2016 *Ceramika płocka między XI a XIX wiekiem. Studium archeologiczne*, Warszawa.

#### **WAŁOWY A.**

1979 *Późnośredniowieczne garncarstwo krakowskie w świetle źródeł archeologicznych*, *Materiały Archeologiczne*, t. 19, s. 5–151.

#### **WOJTULEWICZ H., MITRUS E.**

2002 *Nieznane brakteaty znalezione na Starym Mieście w Lublinie*, [w:] R. Kiersnowski (red.), *Moneta Mediaevalis. Studia numizmatyczne i Historyczne*, Warszawa, s. 415–428.

#### **WOŁOSZYN W.**

2005 *Między wschodem a zachodem: pochówek wojownika ze stanowiska 1C w Gródku, pow. hrubieszowski, woj. lubelskie*, *Acta Militaria Mediaevalia*, t. 1, s. 87–105.

2006 *Europa Środkowa a cywilizacja bizantyńsko–ruska w X–XIII w. – próba interpretacji źródeł archeologicznych*, *Prace Komisji Środkowo-europejskiej PAU*, t. 14, s. 7–49.

2011 *Bizantyński i łaciński model chrystianizacji w świetle danych archeologicznych – uwagi dyskusyjne*, [w:] S. Cygan, M. Gliniano–

- wicz, P. N. Kotowicz (red.), „*In silvis, campis... et urbe*”. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim, *Collectio Archaeologica Ressoviensis* 14, Rzeszów–Sanok, s. 13–32.
- WOŁOSZYN M., DZIEŃKOWSKI T., KUŹNIARSKA K., NOSEK E. M., STĘPIŃSKI J., FLORKIEWICZ I., WŁODARCZAK P.**
- 2018 *Dying and dating. A burial in the rampart of the stronghold in Czeremno–Cherven' and its significance for the chronology of the Cherven' Towns*, [w:] J. Drauschke, E. Kislinger, K. Kühtreiber, T. Kühtreiber, G. Scharrer–Liška, T. Vida (red.), *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte. Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*, Römisch–Germanisches Zentralmuseum Mainz, Monographien 150, t. 3, Mainz, s. 459–480.
- WOŁOSZYN M. (RED.)**
- 2018 *Średniowieczny zespół osadniczy w Gródku w świetle wyników badań dawnych (1952–1955)*, U Źródeł Europy Środkowo–Wschodniej/ Frühzeit Ostmitteleuropas 4, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, w druku.
- VRÁNA J.**
- 2008 *Olomouc–Slavonín (U hvězdárny). Mladohradištní pohřebiště*, *Archaeologiae Regionalis Fontes*, t. 10, Olomouc.
- ZOLL-ADAMIKOWA H.**
- 1966 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski, cz. 1: Źródła*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- 1971 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski, cz. 2: Analiza*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- 1996 *Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy a różnicowanie etniczne na pograniczu polsko-ruskim*, [w:] M. Parczewski (red.), *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*. Materiały z konferencji – Rzeszów 9–11 V 1995, Rzeszów, s. 81–90.
- ZAWADZKA-ANTOSIK B.**
- 1968 *Materiały wczesnośredniowieczne z osady w Gródku Nadbużnym, pow. Hrubieszów*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 33, z. 1, s. 355–361.
- ŻYDOK P.**
- 2004 *Wczesnośredniowieczne pochówki antywampiryczne*, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Hereditatem Cognoscere: Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Miśkiewicz*, Warszawa, s. 38–66.
- ВОЗНИЙ І.**
- 2009 *Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV*, Частина 2. Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток, Київ–Чернівці.
- ГУПАЛО В.**
- 1994 *Трансформация древнерусских традиций моделирования керамики во II пол. XIII–XV в.в.*, [w:] A. Gruszczynska, A. Targońska (red.), *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych*. Materiały z konferencji – Rzeszów, 21–23 IX 1993, Rzeszów, s. 139–148.
- 2006 *Берестянські курганні могильники кінця X–XII століть*, Львів.
- КОРЗУХИНА Г. Ф.**
- 1954 *Русские клады IX–XIII вв.*, Москва–Ленинград.
- МАЛЕВСКАЯ-МАЛЕВИЧ М. В.**
- 2005 *Керамика западнорусских городов X–XIII вв.*, Санкт-Петербург.
- МИСЬКА R.**
- 2011 *Ранньосередньовічні поховальні пам'ятки межиріччя Золотої Липи та Зьруча*, [w:] S. Cygan, M. Glinianowicz, P. N. Kotowicz (red.), „*In silvis campis... et urbe*”. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim, *Collectio Archaeologica Ressoviensis*, t. 14, Rzeszów–Sanok, s. 101–112.
- МОЦЯ О.**
- 2011 *Поховальні пам'ятки середньовічних часів західнорубського прикордоння – особливості обряду та сліди міжетнічних контактів*, [w:] S. Cygan, M. Glinianowicz, P. N. Kotowicz (red.), „*In silvis campis... et urbe*”. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim, *Collectio Archaeologica Ressoviensis*, t. 14, Rzeszów–Sanok, s. 45–57.
- ТОМЕНЧУК Б.**
- 2006 *Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація*, Івано-Франківськ.

## Early medieval cemetery and late medieval settlement

### SUMMARY

Five seasons of excavations conducted between 1981 and 1985 at site 3 in Czerniczyn yielded fascinating results. In the area of 225 square meters, a late medieval settlement and part of an early medieval cemetery containing skeletons were explored, and the results once again attested to the historical richness of the Hrubieszów region. At the early medieval burial ground, 24 graves, containing skeletons and arranged in rows were discovered. The graves were aligned on the E-W axis (13), WSW-ENE axis (5) and SW-NE axis (3), WNW-ESE axis (1) and NW-SE axis (1), all with the heads of the skeletons pointing to the west. The deceased were laid in the supine position (16 interments), the exception of which is grave 15, in which the skeleton was slightly twisted, and with bent legs. The arms were arranged in various ways, yet most often one arm was arranged along the body, and the other one on the pelvis or femur. In only one grave (no. 27) did the arrangement of arms refer to the one whereby hands are crossed on the chest (in this case, the right arm on the chest, but the left one missing), which started to become widespread in the 13th century. Among dominant burial pits were those rectangular in plan; only children's graves were oval. In grave no. 4, traces of wood were recorded, which were either the remains of a coffin or indicated a boarded pit. The lack of wood remains in other graves suggests that the deceased were laid straight into earth burial pits. The group included the remains of 14 adults, one juvenile and nine children. Four graves contained furnishings in the form of ornaments (temple rings and rings) and part of an outfit (a small button). It is worth noting the occurrence of temple rings of type I and IV, and a ring of twisted silver wire, the latter of which has been dated to the 11th–12th centuries.

The origins of the row cemetery can be traced to the second half/end of the 11th century, which indicates that the communities using it most probably settled the nearby lands in the first half or the middle of the 11th century. The next stage of the functioning of the cemetery dates to the period between the end of the 12th and the mid-13th century.

Analysis of the settlement context on the basis of AZP analysis (Archeologiczne Zdjęcie Polski – the

Archaeological Survey of Poland) indicates that at least two settlements from the 12th–13th centuries functioned near the cemetery. Pottery from this period found in features and layers indicates connections between settlements and the cemetery. The precise circumstances surrounding the end of the functioning of the cemetery remain unclear. Historically, it coincided with the documented Mongolian invasions from the 1240s and 1260s, which destroyed the local settlement network.

The next stage of the settlement of the area of the site was connected with rural settlement, and might have taken place in c. the mid-14th century and lasted throughout the entire 15th century. Fourteen farming pits were discovered, along with what was most probably a dwelling one, together with about 1 000 artefacts in the form of pottery, utilitarian articles and animal remains. The last discoveries indicate cattle, sheep/goat, pig and domestic fowl farming. Dominant features were those of oval plan and reverse trapezium section. When it comes to the function of the features, small cellars for storing food were sectioned, as were farming storage pits and settlement pits, the use of which is not clear. Due to the narrow scope of research, the spatial scope of the settlement has not been determined, and the location of features does not indicate organised or planned arrangement.

Archaeological data agree relatively well with the information found in written sources, which indicate the functioning of the Czerniczyn village based on German law in the 1440s. This suggests that the beginnings of the settlement might have dated back to the middle or the second half of the 14th century, and that further development, the most intense period, occurred in the 15th century. Pottery from the 16th and 17th centuries found in layers constituted a low percentage of finds, which indicates that the area was not inhabited in modern times.

The above-mentioned discoveries, both the early medieval cemetery and the late medieval rural settlement, touch upon vital archaeological topics. Research into the burial rites practised in the east Lublin region after the adoption of Christianity is an important element of this research. The combina-

tion of results obtained so far clearly indicates great research deficiencies when it comes to this subject. This stems from the lack of stationary and large-scale excavations at cemeteries, and from problems with publishing research results, which were most often made available in the form of reports. Similar comments apply to research into rural settlements. It is particularly worrying that such sites have been poorly explored, which has the effect of limiting knowledge of this form of settlement.

Site 3 in Czerniczyn appeared on the archaeological map due to surface works conducted in the 1980s, and the research perspectives resulting from these discoveries were accurately assessed by the archaeologists of the time. The idea was put into practice by taking up several seasons of excavations, the results of which, even today, after 33 years, remain hugely important both for the history of the region, and its wider context – the history of Poland and Ukraine.



Joanna Piątkowska-Matecka

# ANALIZA ARCHEOZOOLOGICZNA SZCZĄTKÓW ZWIERZĘCYCH Z OSADY ŚREDNIOWIECZNEJ

**dr hab. Joanna Piątkowska-Matecka**

Uniwersytet Warszawski, Instytut Archeologii,  
Zakład Bioarcheologii  
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa  
✉ [jmalecka@uw.edu.pl](mailto:jmalecka@uw.edu.pl)

**C**elem opracowania jest przedstawienie wyników analizy archeozoologicznej zwierzęcych szczątków kostnych wydobytych z obiektów i warstwy kulturowej z okresu późnego średniowiecza (poł. XIV w. – XV w.), odkrytych podczas badań wykopaliskowych przeprowadzonych na stanowisku 3 w Czerniczynie.

## **Materiał i metody**

Materiał kostny w przeważającej większości stanowiły resztki o charakterze pokonsumpcyjnym. Wskazuje na to stan ich zachowania w formie niewielkich fragmentów o wiórowatym kształcie, powstałych w wyniku dzielenia kości, oraz ślady obróbki konsumpcyjnej widoczne na niektórych z nich. Wyjątkiem były szczątki znalezione w obiekcie 17a (wykop 11),



Tab. 1. Zestawienie szczątków kostnych wydobytych z obiektów z okresu późnego średniowiecza na stan. 3 w Czerniczynie.  
Table 1. Compilation of skeletal remains extracted from late medieval features at site 3 in Czerniczyn.

Wykop	Obiekt	Typ obiektu	Niezidentyfikowane	Bydło	Owca/ koza	Świnia	Koń	Kura domowa
1	1	Jama zasobowa			2			2
8	3	Jama zasobowa (piwniczka?)	7	16	4	2	1	
11	17a	Wkop		8			19	
12	8	Jama?, Słup?						1
14A	11	Jama gospodarcza	10	14	19	16+2 czaszki		2
15	9	Jama magazynowa	2	1	2	3		
<b>Razem</b>			<b>19</b>	<b>39</b>	<b>27</b>	<b>23</b>	<b>20</b>	<b>5</b>

stanowiącym wkop niszczący grób ludzki. Lokalizacja obiektu, dane dotyczące składu gatunkowego i anatomicznego pozostałości kostnych oraz brak śladów na ich powierzchniach nie pozwalają jednoznacznie zakwalifikować ich jako resztek po spożytym mięsie. Szczątki wydobyto z pięciu jam o zróżnicowanym charakterze (zasobowa, gospodarcza, mieszkalna, magazynowa; tab. 1) oraz warstwy kulturowej, w której materiał znajdował się na różnych poziomach (tab. 2). W ogólnym zestawieniu uwzględniono wszystkie fragmenty kostne znalezione w warstwie, natomiast podczas szczegółowej analizy jedynie te, które znajdowały się w poziomach zalegających na głębokości 20 cm i więcej. Pominięto szczątki z warstw powierzchniowych, humusu oraz nieokreślonych.

Pozostałości kostne i zęby zwierzęce zidentyfikowano pod względem gatunkowym i anatomicznym. Identyfikacja gatunkowa polegała na przyporządkowaniu do gatunku zwierzęcia, a jeśli nie było to możliwe – do wyższej grupy systematycznej, np. rodziny. Korzystano przy tym z atlasów anatomii (K. Kysiak *et al.* 2007; P. Popesko 2008) oraz kolekcji porównawczej, znajdującej się w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. W przypadku pozostałości kostnych małych przeżuwaczy, w związku z trudnościami w jednoznacznym ich zakwalifikowaniu do określonego gatunku, stworzono wspólną grupę nazwaną „owca/koza”. Pozostałości ptaków zostały oznaczone

przez Teresę Tomek z Instytutu Systematyki i Ewolucji Zwierząt PAN w Krakowie<sup>1</sup>.

Dokonano oceny ilościowej szczątków pochodzących z obiektów. Obliczono udziały kości ptaków i ssaków, a wśród tych ostatnich także poszczególnych gatunków zwierząt. Kości czaszki konia z obiektu 17a policzono jako jeden fragment, mimo że zachowała się ona w kilkudziesięciu elementach. Zniszczenia miały najprawdopodobniej charakter wtórny i powstały podczas eksploracji obiektu oraz przechowywania i transportu materiałów kostnych. Wyniki opisano oddzielnie dla obiektów i warstwy kulturowej. W warstwie odnaleziono małą liczbę fragmentów kostnych (poniżej 100), co uniemożliwiło szczegółowe rozważania i interpretację uzyskanych wyników.

Identyfikacja anatomiczna polegała na przyporządkowaniu fragmentów kostnych do elementów anatomicznych. Ze względu na małą liczbę kości poszczególnych gatunków zwierząt nie było możliwe wykonanie analizy rozkładów anatomicznych. Odtworzono wiek i płeć zwierząt. Podczas oznaczania wieku kierowano się oceną stopnia zrośnięcia się nasad z trzonami kości długich (J. Kolda 1936) oraz rozwoju i starcia zębów (W. Lutnicki 1972). Płeć określono dla szczątków bydła i świni. W pierwszym przypadku wykorzystano wskaźniki szerokościowo-długościowe wg M. Howarda (1963), w drugim

<sup>1</sup> Autorka składa serdeczne podziękowania za wykonane oznaczenia szczątków ptaków.

Tab. 2. Zestawienie szczątków kostnych wydobytych z warstwy kulturowej z okresu późnego średniowiecza na stan. 3 w Czerniczynie.  
Table 2. Compilation of skeletal remains extracted from cultural layer from the late Middle Ages at site 3 in Czerniczyn.

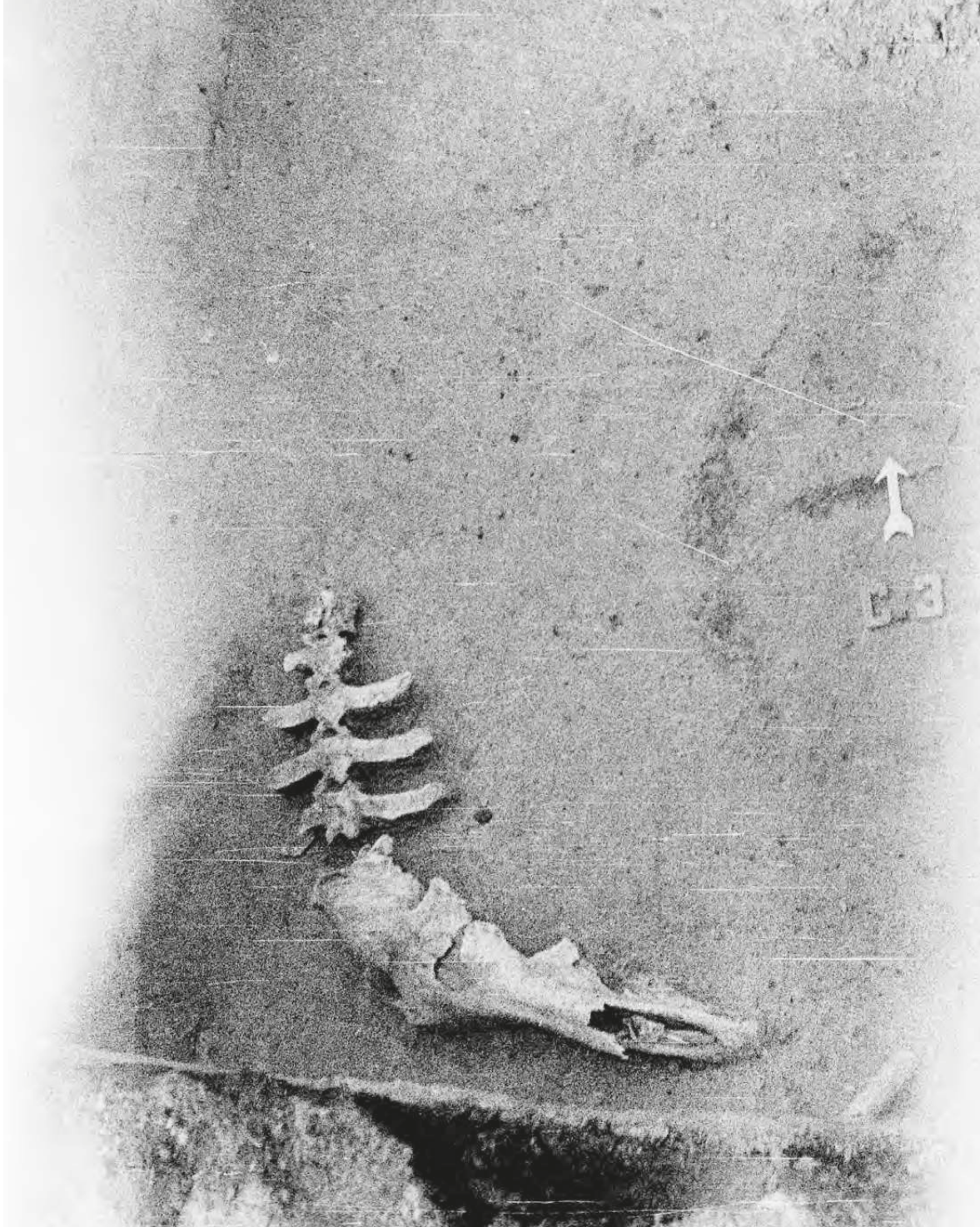
Wykop	Głębokość	Niezidentyfikowany	Bydło	Owca/koza	Świnia	Koń	Owadożerny
?	?	1	1				
1	powierzchnia		2	1			
4	?				2		
5	humus		1				
6A	humus			1			
6B	humus						2
8	10-20	3	9	2			
<b>Razem</b>		<b>4</b>	<b>13</b>	<b>4</b>	<b>2</b>		<b>2</b>
1	25	7	8	3	2	6	
8	20-30		1		1		
9	25	2		1	5		
12	20-40		1	1			
13	20-40						
14	20-40	2	1		4		
14	50	2	1	1	1		
14	60		1		7		
14A	30				2		
14B	30	1					
<b>Razem</b>		<b>14</b>	<b>13</b>	<b>6</b>	<b>22</b>	<b>6</b>	

kierowano się kształtem kłów i ich zębodołów w czaszce i żuchwie (K. Habermehl 1975).

Wykonano pomiary wg metod zunifikowanych przez A. Driesch (1976). Na podstawie niektórych z nich dokonano oceny morfologii zwierząt. W tym celu zastosowano metodę stupunktową, polegającą na przekształceniu mianowanych wartości pomiarów na niemianowane punkty. Możliwe było to w przypadku kości bydła (A. Lasota-Moskalewska 1984), świni (A. Lasota-Moskalewska *et al.* 1987) oraz konia (H. Kobryń 1984). Obliczono wysokość w kłębie bydła, korzystając ze współczynników wg J. Focka (1966). Opisano ślady występujące na powierzchniach niektórych fragmentów kostnych, powstałe w wyniku czynności związanych z obróbką kuchenną, oraz działania czynników postdepozycyjnych.

## Wyniki

Szczałki kostne o charakterze pokonsumpcyjnym znaleziono w pięciu obiektach (nr 1, 3, 8, 9 i 11), wkopie w grób ludzki (obiekt 17a) i warstwie kulturowej, powstałych w wyniku osadnictwa, jakie miało miejsce na badanym obszarze w okresie późnego średniowiecza, od poł. XIV do XV w. Stan zachowania szczątków określić można jako dość dobry, na co wskazuje wysoki odsetek kości zidentyfikowanych pod względem gatunkowym i anatomicznym. Z ogólnej liczby 219 fragmentów oznaczono 182, co stanowi 83,1%. Większość kości pozyskano z obiektów (133 fragmenty), nieliczne pochodziły z warstwy (łącznie 86 sztuk, w tym 25 z poziomów przemieszanych). Pokonsumpcyjny charakter zbioru potwierdzają ślady związane z obróbką kuchenną, zaobserwowane na powierzchniach wielu fragmentów



Ryc. 1. Czerniczyn stan. 3. Kości zwierzęce w obiekcie 17a (fot. W. Koman).  
Fig. 1. Czerniczyn site 3. Animal bones in feature 17a (photograph by W. Koman).

kostnych. Wyjątek stanowiły szczątki z obiektu 17a, stanowiącego wkop, który zniszczył grób ludzki nr 17, gdzie odnaleziono czaszkę, kręgi piersiowe i lędźwiowe konia oraz kości miednicy bydła (zob. T. Dzieńkowski, w tym tomie, tabl. 6) (ryc. 1).

### **Szczałki kostne z obiektów**

W pięciu obiektach (nr 1, 3, 8, 9 i 11) o charakterze gospodarczym i jednym wkopie (nr 17a)

znaleziono łącznie 133 fragmenty kostne, z czego pod względem gatunkowym i anatomicznym zidentyfikowano 114, co stanowi 85,7%. Wśród oznaczonych szczątków wyróżniono pięć kości ptaków i 109 ssaków (tab. 1, 3). Wszystkie reprezentowały gatunki udomowione. Do ptaków należały różne elementy anatomiczne kury domowej (tab. 4). Dwa fragmenty pochodziły od samic znoszących jajka. Kości ptaków należały do form zbliżonych pod względem wielkości; były to

Tab. 3. Rozkład gatunkowy szczątków z obiektów i warstwy kulturowej z okresu późnego średniowiecza na stan. 3 w Czerniczynie.  
Table 3. Species distribution of remains from the features and cultural layer from the late Middle Ages at site 3 in Czerniczyn.

Identyfikacja zoologiczna	Obiekty (n)	Obiekty (%)	Warstwa (głębokość 0-20)	Warstwa (głębokość 20-60)
Bydło	39	34,2%	13	13
Owca/koza	27	23,7%	4	6
Świnia	23	20,2%	2	22
Koń	20	17,5%		6
Kura domowa	5	4,4%		
Owadożerny			2	
Razem	114	100,0%	21	47
Niezidentyfikowany	19		4	14
<b>Razem</b>	<b>133</b>		<b>25</b>	<b>61</b>

osobniki małych rozmiarów, wyraźnie mniejsze od współczesnych zielononózek, a nieznacznie większe od samców liliputek.

Wśród pozostałości ssaków najczęściej odnotowano kości bydła (34,2%), następnie owcy i kozy (23,7%). W dalszej kolejności występowały pozostałości świni (20,2%) i konia (17,5%; tab. 3). Udział kości konia jest nieco zawyżony z powodu rozkruszenia i zniszczenia części kręgow. Wśród szczątków poszczególnych gatunków rozpoznano elementy anatomiczne reprezentujące różne odcinki ciała, należące zarówno do małowartościowych, jak i wartościowych pod względem konsumpcyjnym części tuszy (tab. 4). Mała liczba szczątków uniemożliwiła wykonanie szczegółowych analiz rozkładów anatomicznych poszczególnych gatunków zwierząt.

W kilku przypadkach oznaczono wiek zwierząt. Żuchwa bydła z obiektu 3 należała do osob-

nika w wieku między 6 a 12 miesiącem życia. Wśród kości małych przeżuwaczy trzy fragmenty (wyrostek kręgu piersiowego, fragment żebra i nasada bliższa członu palcowego I) pochodziły od osobników zabitych w młodym wieku. Wydzielono trzy fragmenty kostne (kręg szyjny, fragment żebra i trzon kości udowej) młodej świni, a ponadto ząb należący do osobnika w wieku ok. 26 miesiąca życia i kolejny – do osobnika bardzo starego. Dwie czaszki znalezione w obiekcie 11 pochodziły od zwierząt w wieku między 6 a 8 oraz między 28 a 30 miesiącem życia. Dwa zęby sieczne konia z czaszki wydobytej z obiektu 17a wskazują na zwierzę dorosłe, które w chwili śmierci miało ok. 8-9 lat. Nie oznaczono płci zwierząt.

Zmierzono szerokość końca dalszego kości ramiennej oraz długość członu palcowego I bydła (tab. 5). Uzyskane wartości przełożono na skalę stupunktową i otrzymano 40 i 36 punktów.



Ryc. 2. Fragment kości promieniowej świni ze śladami rąbania w poprzek trzonu (fot. J. Piątkowska-Matecka).  
Fig. 2. Fragment of a pig's radial bone with traces of hacking across the shaft (photograph by J. Piątkowska-Matecka).



Ryc. 3. Fragment żuchwy świni ze śladami zacięć i otworem (fot. J. Piątkowska-Matecka).  
 Fig. 3. Fragment of a pig's mandible with traces of notches, and a hole (photograph by J. Piątkowska-Matecka).



Ryc. 4. Fragment żuchwy świni ze śladami opalenia kości na kolor czarny (fot. J. Piątkowska-Matecka).  
 Fig. 4. Fragment of a pig's mandible with black traces of burning (photograph by J. Piątkowska-Matecka).



Ryc. 5. Fragment trzonu śródstopia owcy lub kozy ze śladami ogryzania przez psy (fot. J. Piątkowska-Matecka).  
 Fig. 5. Fragment of a shaft of a sheep or goat's metatarsal bone with traces of gnawing by dogs (photograph by J. Piątkowska-Matecka).

Oznacza to, że bydło należało do formy brachycerycznej, niskorosłej, wyróżniało się małymi rozmiarami ciała i wzrostem ok. 110-115 cm. Dla świni uzyskano trzy pomiary, których wartości przelożono na skalę stupunktową i otrzymano 10 (x2) i 24 punkty. Osobniki te reprezentowały formę udomowioną i charakteryzowały się średnimi rozmiarami ciała i wzrostem ok. 60-70 cm. Zmierzone szerokość końca bliższego kości śródstopia konia. Wartość pomiaru odpowiadała 40 punktom, co sugeruje, że koń ten należał do formy średniorosłej.

Na niektórych fragmentach kostnych ptaków i ssaków, z wyjątkiem konia, zaobserwowano ślady związane z obróbką kulinarną. Najczęściej odnotowywano ślady rąbania kości długich w poprzek trzonów, mniej więcej w ich połowie

(ryc. 2), rzadziej pod nasadami bliższą lub dalszą. Ślady rąbania zarejestrowano również na fragmencie łopatki bydła oraz żuchwy młodej świni, a także kości kruczej łopatki kury domowej. Na fragmencie żuchwy świni ze śladami zacięć, bezpośrednio pod wyrostkiem kłykciowym, znajdował się również nietypowy otwór wykonany w intencjonalny sposób (ryc. 3). Ślady rąbania i cięcia związane były z dzieleniem tuszy na mniejsze części, czyli porcjowaniem mięsa. Poza tym na niektórych pozostałościach kostnych zaobserwowano ślady przepalenia na kolor czarny (ryc. 4) lub biały, które zapewne powstały w wyniku obróbki termicznej, jakiej poddawano kawałki mięsa wraz z kością. Część z nich odnotowano na kościach czaszki i żuchwy świni, co sugeruje, że spożywano także głowiznę

Tab. 4. Zestawienie elementów anatomicznych szczątków z obiektów i warstw (z wyłączeniem poziomów 0-20) z okresu późnego średniowiecza na stan. 3 w Czerniczynie.

Table 4. Compilation of anatomical elements of remains from features and layers (excluding layers 0-20) from late Middle Ages at site 3 in Czerniczyn.

Element anatomiczny	Obiekty					Warstwa kulturowa (głębokość 20-60)			
	Bydło	Owca/koza	Świnia	Koń	Kura domowa	Bydło	Owca/koza	Świnia	Koń
Czaszka	1	1	3	1			1	4	
Żuchwa	9					1		7	
Zęby	6	1	3	2		8		8	2
Kęgi		1	1	16			2		
Żebra	1	3	4			1			
Łopatka	6	3	3		1				
K. krucza					1				
K. ramienna	2		1					2	
K. promieniowa		2	1					1	
K. łokciowa			1		1	1			
K. nadgarstka									
K. śródreżca									
Miednica	9								
K. udowa		8	1			1	2		
Rzepka			2				1		
K. piszczelowa		4	2						
K. strzałkowa									
K. skokowa		1							
K. śródstopia		1		1					
Tarsometatarsus					1				
Tibiotarsus					1				
Człon palcowy I	1	1				1			
Człon palcowy II									
Człon palcowy III			1						
K. długa	4	1							4
<b>Razem</b>	<b>39</b>	<b>27</b>	<b>23</b>	<b>20</b>	<b>5</b>	<b>13</b>	<b>6</b>	<b>22</b>	<b>6</b>

tych zwierząt. Na niewielu szczątkach znajdowały się ślady ogryzania przez zwierzęta mięsożerne, najprawdopodobniej psy (ryc. 5). Wskazują one na to, że przed zdeponowaniem szczątków w jamach część z nich leżała na powierzchni ziemi. Na niektórych fragmentach odnotowano ślady odcisków po korzeniach roślin, powstałe podczas zalegania kości w ziemi.

### Szczałki kostne z warstwy kulturowej

Z warstwy kulturowej wydobyto łącznie 86 fragmentów, z czego zidentyfikowano 68 sztuk (tab. 2, 3). Część z nich (25 sztuk) wydobyto z płytkich poziomów powierzchniowych. W zbiorze tym fragmenty kości udowej i piszczelowej należały do zwierzęcia z rodziny owadożernych, zapew-

Tab. 5. Wymiary kości zwierzęcych z okresu późnego średniowiecza na stan. 3 w Czerniczynie.  
Table 5. Measurements of animal bones from the late Middle Ages at site 3 in Czerniczyn.

Gatunek	Element anatomiczny	Miejsce wydobywania	Rodzaj pomiaru	mm	Punkty/WH (cm) /Płeć
Bydło	K. ramienna	Obiekt	Bd	70	40
	K. śródreżca	Warstwa; głębokość 0-20	GL-Bp-Bd-SD	184-49-48-24/20	WH=110,4/samica
	Człon palcowy I	Obiekt	GL-Bp-Bd	54-30-26	36
Świnia	K. ramienna	Obiekt	Bd-BT	36-31	24
	K. promieniowa	Obiekt	Bp	24	10
	K. piszczelowa	Obiekt	Bd	26	10
Koń	K. śródstopia	Obiekt	Bp	45	40

Użyte skróty: Bp – największa szerokość końca bliższego, GL – największa długość, Bd – największa szerokość końca dalszego, SD – największa szerokość trzonu, BT – szerokość błoczka, WH – wysokość w kłębie.  
Abbreviations: Bp – the greatest width of the nearer end, GL – the greatest length, Bd – the greatest width of the further end, SD – the greatest width of the shaft, BT – width of the trochlea, WH – height at the withers.

ne jednego z bliżej nieokreślonych gatunków ryjówki. Najprawdopodobniej stanowiły one przypadkową domieszkę. W warstwach powierzchniowych znaleziono ponadto szczątki bydła i nieliczne fragmenty należące do owcy lub kozy oraz świni (tab. 3). Z poziomów położonych na głębokości 20 cm i więcej pozyskano 61 szczątków, z czego oznaczono 47 sztuk. Najwięcej należało do świni (22 fragmenty), pozostałe do bydła, owcy lub kozy i konia. Reprezentowały one różne elementy anatomiczne (tab. 4).

Wśród pozostałości świni znajdowały się zęby umożliwiające oznaczenie wieku i płci. Jeden z nich należał do samicy w wieku ok. roku, pozostałe dwa pochodziły od zwierząt zabitych w wieku między 18 a 20 miesiącem życia. Proporcje kości śródreżca bydła wskazują na przynależność do samicy. Wartość długości tej kości posłużyła do obliczenia wysokości w kłębie, która równa była 110,4 cm. Podkreślić należy, że ten element anatomiczny znaleziono w poziomach podpowierzchniowych. Fragment żebra bydła nosił ślady lekkiego opalenia na kolor czarny.

## Dyskusja

Na stanowisku w Czerniczynie niewielki zbiór szczątków stanowiły resztki o charakterze konsumpcyjnym. Wydobyto je z obiektów i warstwy kulturowej związanych z osadnictwem późnośredniowiecznym, które miało miejsce w tym czasie na badanym terenie i przyczyniło

się do zniszczenia wczesnobrązowego i wczesnośredniowiecznego cmentarzyska. Na konsumpcyjny charakter pozostałości kostnych wskazuje stan ich zachowania oraz ślady związane z obróbką kulinarną zaobserwowane na powierzchniach niektórych z nich. Były to głównie ślady rąbania oraz przepalenia na kolor czarny i biały. Potwierdzają one, że mięso wraz z kością było porcjowane, a w części także pieczone. Najbardziej wiarygodne wyniki uzyskano dla zbioru szczątków kostnych wydobytych z obiektów. W przypadku materiałów z warstw, mała ich liczba nie uprawnia do wyciągania wniosków.

Fragmenty kostne wydobyte z różnego typu jam o charakterze gospodarczym wskazują, że ludność zamieszkująca w późnym średniowieczu Czerniczyn trudniła się hodowlą zwierząt udomowionych, zarówno ssaków, jak i ptaków. Wśród tych ostatnich poświadczono obecność wyłącznie kury domowej. Zwierzęta te były hodowane w celu pozyskania mięsa do konsumpcji oraz jajek. Hodowano kury charakteryzujące się małymi rozmiarami ciała, nieco mniejsze od współczesnej zielononóżki.

Podstawę hodowli ssaków stanowiło bydło oraz dwa gatunki małych przeżuwaczy – owca i koza. Uzupełnieniem korzyści wynikających z hodowli przeżuwaczy była świnia oraz, w zakresie wartości przyżyciowych, koń. Dominacja szczątków bydła wskazuje na ludność prowadzącą osiadły tryb życia, zajmującą się rolnictwem.

Pojedynczy fragment pochodzący od osobnika zabitego w młodym wieku sugeruje, że zwierzęta te trzymane raczej długo i uzyskiwano z nich nie tylko mięso do konsumpcji, ale również użytkowo je przyżyciowo, np. jako źródło mleka i siły pociągowej. Ogólnie mała liczba szczątków pozostałych gatunków nie pozwala na wyciąganie wniosków dotyczących zabiegów i zasad stosowanych w hodowli. Wydaje się, że gospodarka miała charakter wielokierunkowy, nie koncentrowała się na jednym gatunku, ale wykorzystywała możliwości każdego z nich. Sytuacja jest odmienna od rejestrowanej na innych stanowiskach datowanych na okres późnego średniowiecza i wczesnonowożytny z terenu ziem polskich. Obserwuje się wówczas tendencję zmierzającą do ujednoczenia modelu gospodarczego. Polegała ona na znaczącej dominacji w hodowli bydła, podczas gdy pozostałe gatunki stanowiły nieznaczny dodatek (A. Gręzak, B. Kurach 1996). Z drugiej jednak strony nie można wykluczyć, że znaczący wpływ na uzyskane wyniki w przypadku materiałów z Czerniczyna ma mała liczebność zbioru. Należy wziąć także pod uwagę, że stan badań archeozoologicznych dla rejonu wschodniej Polski jest bardzo skromny, a dotychczasowe ustalenia dotyczą głównie centralnych i zachodnich regionów. Dlatego też powyższe stwierdzenia należy traktować jako hipotezy.

Bydło hodowane przez ludność zamieszkującą późnośredniowieczny Czerniczyn należało do

formy brachycerycznej, niskorosłej, krótkorogiej, o wzroście ok. 110 cm. Forma ta powszechnie występowała na ziemiach polskich w średniowieczu (A. Lasota-Moskałewska 1984). Stwierdzić można, że bydło reprezentowało lokalną populację, jednorodną i dobrze wykrzyżowaną. Świnie należały do formy w pełni udomowionej i wyróżniały się średnimi rozmiarami ciała. Nie odnotowano obecności kości form przejściowych między dzikiem a świnia, co sugeruje, że stosowano wypas zagrodowy. Wśród koni odnotowano obecność szczątków pochodzących od osobników zaliczanych do kategorii zwierząt średniorosłych, charakteryzujących się wzrostem między 132 a 140 cm (H. Kobryn 1984). Wyglądem zbliżone były one do koni typu tarpanowatego o krępej budowie ciała i myszowatym umaszczeniu.

Podsumowując, stwierdzić można, że ludność zamieszkująca późnośredniowieczny Czerniczyn w zakresie zajęć związanych z gospodarką zwierzętami zajmowała się hodowlą zwierząt udomowionych. Podstawą hodowli było bydło i małe przeżuwacze, uzupełnieniem zaś świnia i kura, a w zakresie użytkowania przyżyciowego także koń. Zwierzęta te trzymane głównie jako źródło mięsa, w mniejszym zakresie wykorzystywano ich walory przyżyciowe. Należały one do lokalnych populacji, powszechnie hodowanych także na innych stanowiskach w okresie średniowiecza.



## Literatura

### VON DEN DRIESCH A.

1976 *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites as developed by the Institut für Palaeoanatomie, Domestikationsforschung und Geschichte der Tiermedizin of the University of Munich*, Peabody Museum Bulletin 1, Harvard.

### DZIEŃKOWSKI T.

2017 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe i późnośredniowieczna osada wiejska*, [w:] A. Hyrchała (red.), *Wielokulturowe stanowisko 3 w Czerniczynie w świetle badań w latach 1981-1985*, Hrubieszów, s. 94-189.

### FOCK J.

1966 *Metrische Untersuchungen an Metapodien einiger europäischer Rinderrassen*, München.

### GRĘZAK A., KURACH B.

1996 *Konsumpcja mięsa w średniowieczu oraz w czasach nowożytnych na terenie obecnych ziem Polski w świetle danych archeologicznych*, *Archeologia Polski*, t. 41/1-2, s. 139-167.

### HABERMEHL K. H.

1975 *Die Alterbestimmung bei Haus- und Labortieren*, Berlin.

### HOWARD M. M.

1963 *The metrical determination of the metapodials and skulls of cattle*, [w:] A. E. Mourant, F. E. Zeuner (red.), *Man and cattle*, Royal Anthropological Institute, Occasional Paper, t. 18, s. 91-100.

### KOBRYŃ H.

1984 *Zmiany niektórych cech morfologicznych konia w świetle badań kostnych materiałów wykopaliskowych*, Warszawa.

1989 *Zastosowanie metody punktowej w badaniach wykopaliskowych szczątków kostnych konia (*Equus przewalski f. caballus*)*, *Archeologia Polski*, t. 34/1, s. 7-12.

### KOLDA J.

1936 *Srovnávací anatomie zvířat domácích se zřetelem k anatomii člověka*, Brno.

### KRYSIĄK K., KOBRYŃ H., KOBRZYŃCZUK F.

2007 *Anatomia zwierząt*, Warszawa.

### LASOTA-MOSKALEWSKA A.

1984 *Morphotic changes of domestic cattle skeleton from the Neolithic Age to the beginning of the Iron Age*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 65/2, s. 119-163.

### LASOTA-MOSKALEWSKA A.,

### KOBRYŃ H., ŚWIEŻYŃSKI K.

1987 *Changes in the size of the domestic and wild pig from the Neolithic to the Middle Ages*, *Acta Theriologica*, t. 32/5, s. 51-81.

### LUTNICKI W.

1972 *Uzębienie zwierząt domowych*, Warszawa-Kraków.

### POPESKO P.

2008 *Atlas anatomii topograficznej zwierząt domowych*, Warszawa.

## Archaeozoological analysis of skeletal remains from Middle Ages settlement

### SUMMARY

The aim of the paper is to present the results of archaeozoological analysis of skeletal remains found in features and cultural layers discovered at site 3 in Czerniczyn, and dated to the late Middle Ages. The material included well-preserved meat leftovers. The surfaces of many of bones bore traces connected with culinary processing, mainly chopping and cutting, and were singed, with black and white colouring. Exceptions included skull bones, vertebrae of a horse, and cattle pelvis bones found in feature 17a.

The remains were identified as those of domestic animals, mainly mammals, rarely birds. Such bird remains as were discovered were those of a domestic

fowl. Such small birds were bred for both meat and eggs. Among mammal remains, most numerous were those of cattle, then sheep and goats, with some of pig and horse. Individual species were represented by various anatomical elements, coming from superior and inferior carcass parts.

Ruminant animals were kept as a source of meat for food, and for secondary use. Cattle were of a small brachycerous type. Pigs were grazed in enclosures as meat sources. Horses were average-sized and were kept for secondary use. Animal husbandry had a multidirectional, non-specialised character.



Beata Borowska-Strugińska

# ANTROPOLOGICZNA ANALIZA SZCZĄTKÓW KOSTNYCH

---

**W**iedza na temat stanu biologicznego pradziejowych i średniowiecznych populacji jest cały czas poszerzana, od strony zarówno badań archeologicznych, antropologicznych, historycznych, jak i innych nauk pośrednich. Szczątki ludzkie są w stanie dostarczyć wielu ważnych informacji na temat różnych aspektów życia tak całych populacji, jak i pojedynczych osób.

W niniejszej pracy wykorzystano materiał pochodzący ze stanowiska 3 w Czerniczynie. Został on pozyskany podczas wykopalisk archeologicznych prowadzonych w latach 1981-1985. Szkielety zdeponowane były w Muzeum im. ks. S. Staszica w Hrubieszowie, a następnie przewiezione do Katedry Antropologii Uniwersytetu Łódzkiego w celu przeprowadzenia analizy antropologicznej.

**dr Beata Borowska-Strugińska**

Uniwersytet Łódzki, Katedra Antropologii

ul. S. Banacha 12/16, 90-237 Łódź

✉ [beata.borowska@biol.uni.lodz.pl](mailto:beata.borowska@biol.uni.lodz.pl)

---

W pierwszej kolejności badania przeprowadzono metodą makroskopową – materiały poddane zostały analizie anatomo-morfologicznej i analizie antropologicznej, do pomiarów zostały wykorzystane cyrkle: kabłąkowy i suwakowy, a także deska antropometryczna umożliwiająca pomiary kości długich. W opracowaniu szkieletów wykorzystano ogólnie przyjęte metody analiz i opisów anatomicznych kośćca (A. Bochenek, M. Reicher 1990; J. E. Buikstra, D. H. Ubelaker 1994; J. Piontek 1996).

Podstawą ustalenia wieku osobników w chwili śmierci była kompleksowa analiza zmian zachodzących w ukształtowaniu poszczególnych cech morfologicznych kośćca. W przypadku osób dorosłych szczególną uwagę zwrócono na stopień obliteracji szwów czaszkowych (J. E. Buikstra, D. H. Ubelaker 1994), zmiany w obrębie spojenia łonowego i powierzchni uchowatej (S. T. Brooks, J. M. Suchey 1990; T. D. White, P. A. Folkens 2000; S. N. Byers 2005) oraz stopniem zaawansowania starcia koron zębów (C. O. Lovejoy 1985).

U dzieci wiek w chwili śmierci oceniano przede wszystkim w oparciu o wiek zębowy, wykorzystując do oceny ukształtowanie poszczególnych zębów mlecznych i stałych, kolejność ich wyróżnienia oraz ukształtowanie zawiązków zębów mlecznych bądź stałych (J. E. Buikstra, D. H. Ubelaker 1994; S. Hillson 2002).

W kolejnym kroku oceniono płeć osobników dorosłych. Oznaczeń płci dokonywano według oceny ogólnej masywności kośćca oraz cech dymorfizmu płciowego, wyrażających się odmiennym ukształtowaniem morfologicznym szkieletów męskich i żeńskich (przede wszystkim dotyczyło to kości czaszki oraz miednicy) (J. Strzałko, M. Henneberg 1975; A. Malinowski, N. Wolański 1988; J. E. Buikstra, D. H. Ubelaker 1994; J. Piontek 1996).

W kilku przypadkach płci nie ustalono, ponieważ żadna z wymienionych morfologicznych cech nie była możliwa do zaobserwowania na zachowanych kościach.

Pomiarów cech metrycznych szkieletów dokonano zgodnie z zasadami tzw. techniki martinowskiej (R. Martin, K. Saller 1957). Rekonstrukcji przyżyciowej wysokości ciała dokonano w oparciu o schematy wykorzystujące kompleksowe pomiary długości kości długich (K. Pearson 1899; M. Trotter, G. C. Gleser 1952 za J. Piontek 1996).

W analizie uzębienia uwzględniono następujące opisy zębów stałych: I – siekacze, C – kły, P – przedtrzonowe, M – trzonowe oraz zębów mlecznych: i – siekacze, c – kły, m – trzonowe. Uwzględniono również stopień rozwoju próchnicy zębów wg skali Moore i Corbett (1971) za Hillson (2002).

Ostatnia część postępowania antropologicznego obejmowała spostrzeżenia z zakresu paleopatologii. Obserwacje tego rodzaju dotyczą zazwyczaj przypadków długotrwałych schorzeń, dających obraz w układzie kostnym oraz wad rozwojowych. Klasyfikując poszczególne choroby, oparto się na podziale i schematach zaproponowanych przez J. Gładkowską-Rzeczycką (1976; 1989).

Według ustaleń archeologicznych na cmentarzysku w Czerniczynie odnotowano 32 pochówki, z czego sześć to groby z wczesnej epoki brązu – tzw. kultura mierzanowicka (groby o numerach 1, 3, 11, 19, 25, 26), dwa groby z wczesnej epoki żelaza (groby o numerach 6, 7), zaś pozostałe groby zostały datowane na okres wczesnego średniowiecza.

Trzy groby spośród 32 nie zostały odnalezione w zasobach magazynowych, są to groby o numerach 1, 2 oraz 6, dlatego też analiza antropologiczna obejmuje 29 grobów.

## OPIS POSZCZEGÓLNYCH GROBÓW

### Groby z wczesnej epoki brązu, kultura mierzanowicka

#### ■ Grób 3

##### STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY

**CZASZKI:** czaszka zachowana w dobrym stanie, kompletna (*Cranium*), po prawej stronie uszkodzona pośmiertnie na skutek zalegania w ziemi (brak prawej kości jarzmowej i fragmentu prawej kości szczękowej). Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*) – częściowo obliterowany, szew strzałkowy (*s. sagittalis*) – częściowo obliterowany, szew węglowy (*s. lambdaidea*) – nieobliterowany. Budowa masywna, rzeźba silna. Pomiary czaszki: g-op 181, eu-eu 122, ft-ft 92, co-co 111, g-b 107, n-pr 71, n-ns 49, n-gn 116, mf-ek 31, sbk-spa 31.

##### STAN ZACHOWANIA UZĘBIENIA:

p						l							
		P2					I2	C	P1	P2	M1	M2	M3
M3		P2	P1	C	I2	I1	I2	C	P1			M2	

**STOPIEŃ STARCIA KORON ZĘBOWYCH:** 5-6°.

##### STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU

**POSTKRANIALNEGO:** odnotowano 7 kręgów szyjnych (we fragmentach), 12 kręgów piersiowych i 5 lędźwiowych (we fragmentach), fragmenty kości krzyżowej, 17 ułamków żeber, prawy obojczyk (dł. 154 mm), trzony i głowy kości ramiennych, kości promieniowe i łokciowe (kości lewej strony uszkodzone), kości nadgarstka (prawe: główkowata, łódeczkowata; lewe: haczykowata, trapezowata), fragmenty kości śródreźca, 13 paliczek, talerze kości biodrowych, kości udowe, rzepki, kości piszczelowe, strzałkowe (lewa uszkodzona), kości stępu: piętowe, skokowe, klinowate przyśrodkowe, lewa boczna i pośrednia, prawa kość sześcienne, fragment lewej łódkowatej, 10 kości śródstopia.

**WYSOKOŚĆ CIAŁA:** ok. 169 cm (wg Pearsona), ok. 172 cm (wg Trotter i Gleser).

##### ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:

- schorzenia aparatu żucia: ogniska próchnicy koron zębowych zębów trzonowych szczęki lewej (typ 6 w skali Moore i Corbett); ślad po ropniu przykorzeniowym oraz próchnica korony zęba M1 żuchwy po stronie prawej; utra-

ta przyżyciowa M2 żuchwy po stronie prawej, najprawdopodobniej na skutek próchnicy;

- lekka poroza na końcu barkowym prawego obojczyka;
- drobne osteofity na trzonach trzeciego i czwartego kręgu lędźwiowego;
- zmiany destrukcyjne na trzonach kręgów szyjnych (od piątego do siódmego);
- niewielkie wyrośle na zębie drugiego kręgu szyjnego oraz analogiczna zmiana na dołku zębowym pierwszego kręgu szyjnego.

**PŁEĆ:** męska.

**WIEK:** późny *maturus*.

Kość	Strona prawa (mm)	Strona lewa (mm)
Ramienna	-	-
Promieniowa	249	
Łokciowa	270	
Udowa (dł. max./fizjolog.)	465/462	463/460
Piszczelowa	364	362
Strzałkowa	359	

#### ■ Grób 11

##### STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY

**CZASZKI:** zachowana fragmentarycznie, odnotowano kości potyliczną, ciemieniowe, prawą część kości czołowej, fragmenty kości skroniowych (wraz z piramidami), lewą kość jarzmową, fragment kości klinowej, fragmenty kości szczękowych, żuchwę (3 fragmenty) oraz kość gnykową. Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*) – częściowa obliteracja odcinka C1, C2, szew strzałkowy (*s. sagittalis*) – w znacznym stopniu obliterowany, szew węglowy (*s. lambdaidea*) – częściowa obliteracja odcinka L1.

##### STAN ZACHOWANIA UZĘBIENIA:

p						l								
M3	M1	P2	P1	C	I2	I1			I2	C	P1	P2		M3
M3			P1	C	I2	I1			C	P1	P2			

**STOPIEŃ STARCIA KORON ZĘBOWYCH:** 6°. Utrata przyżyciowa zębów szczęki prawej: M2, szczęki lewej: M1, żuchwy strony prawej: P2, M1, M2 oraz strony lewej: M1, M2.

#### STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU

**POSTKRANIALNEGO:** odnotowano 5 fragmentów kręgów szyjnych (2 ułamki łuku pierwszego kręgu, drugi, trzeci, fragment piątego i siódmy), 9 kręgów piersiowych (w tym 6 kompletnych) i 5 kręgów lędźwiowych (w tym 2 kompletne), fragment kości krzyżowej, 10 prawych i 10 lewych żeber oraz 12 drobnych ich fragmentów, obojczyki, fragmenty łopatek (lewa – lepiej zachowana), kości ramienne, promieniowe, łokciowe (lewa – uszkodzony koniec bliższy), kości nadgarstków: główkowate, łódeczkowate, trójgraniaste, czworoboczne mniejsze, prawą haczykowatą i księżycowatą, 8 kości śródreżca, 15 paliczków, kości miedniczne (brak kości łonowych), rzepki, kości udowe (lewa – uszkodzony koniec bliższy), kości piszczelowe, strzałkowe (lewa – uszkodzony koniec bliższy), prawą piętową, lewą łódkowatą, dwie kości palców stopy.

#### ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:

- schorzenia aparatu żucia: ognisko próchnicy korony pierwszego zęba trzonowego prawej

szczęki (typ 6 w skali Moore i Corbett); utrata przyżyciowa zębów w szczęcie (lewy M1, prawy M2) oraz w żuchwie (lewy M1, M2; prawy P2, M1, M2), najprawdopodobniej na skutek próchnicy;

- ślad po złamaniu lewej kości promieniowej (ok. 4 cm poniżej głowy kości);
- osteofity na trzonie kręgu lędźwiowego (ryc. 1);
- zmiany degeneracyjne na powierzchniach stawowych kłykci bocznych kości udowych.

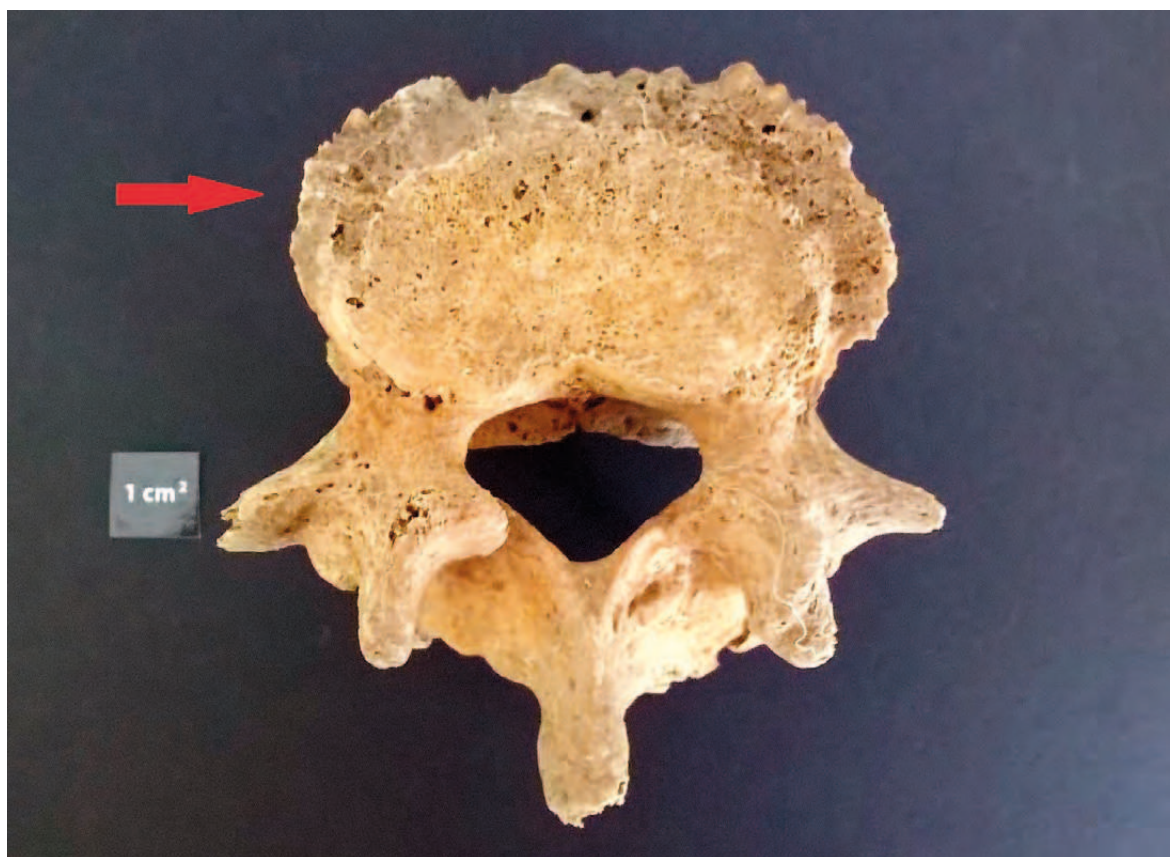
**PŁEĆ:** męska.

**WIEK:** *maturus/senilis*.

#### ■ Grób 19

#### STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY

**CZASZKI:** zachowana we fragmentach, odnotowano łuskę kości czołowej, fragmenty kości ciemieniowych, łuskę i fragment podstawy kości potylicznej, kości skroniowe, fragment kości klinowej, kości jarzmowe, fragment szczęki prawej i 3 fragmenty żuchwy. Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*) – nieoblitero-



Ryc. 1. Czerniczyn stan. 3. Grób 11, osteofity na trzonie kręgu lędźwiowego (fot. B. Borowska-Strugińska).

Fig. 1. Czerniczyn site 3. Grave 11, osteophytes on a lumbar vertebral body (photograph by B. Borowska-Strugińska).

wany, szew strzałkowy (*s. sagittalis*) – zachowane odcinki S1 i S2 nieobliterowane, szew węglowy (*s. lambdaoidea*) – nieobliterowany.

#### STAN ZACHOWANIA UZĘBIENIA:

p					l									
		P2												
		P2	P1	C	I2	I1		I1	I2	C	P1	P2	M2	M3

**STOPIEŃ STARCIA KORON ZĘBOWYCH:** 6°.

#### STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU

**POSTKRANIALNEGO:** odnotowano 1 kręg szyjny, fragment drugiego i 2 trzony dalszych kręgów szyjnych, 2 kompletne oraz 15 fragmentów kręgów piersiowych, 4 kręgi lędźwiowe, fragmenty kości krzyżowej, 58 ułamków żeber, fragment rękojeści mostka i prawego obojczyka, 3 fragmenty łopatek, trzony kości ramiennych, kości promieniowe (prawa – dł. 256 mm, lewa – dł. 257 mm), kości łokciowe (prawa – dł. 274 mm, lewa – uszkodzone nasady), fragmenty 10 kości śródrcza, 1 paliczek, fragmenty kości miednicznych, kości udowe (prawa – dł. 463 mm, lewa – uszkodzona nasada dalsza), fragmenty kości piszczelowych, fragmenty kości strzałkowych, kości stępu: prawa kość piętowa, kości skokowe, klinowate przyśrodkowe, pośrednie, prawa klinowata boczna, prawa łódkowata i lewa kość sześcienna, fragmenty 10 kości śródstopia, drobne ułamki kostne.

#### ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:

- schorzenia aparatu żucia: ogniska próchnicy koron zębów M2 lewej strony żuchwy (typ 6 wg skali Moore i Corbett), na koronie zębów I1, I2 żuchwy (typ 4 wg skali Moore i Corbett), M3 żuchwy (typ 1 wg skali Moore i Corbett) oraz P2 prawej strony żuchwy (typ 2 wg skali Moore i Corbett); utrata przyżyciowa zębów szczęki prawej: C, P1, żuchwy strony prawej: M1, M2, M3 oraz żuchwy strony lewej: M1, najprawdopodobniej na skutek próchnicy;
- narośl kostna na trzonie lewej kości ramiennej (ok. 10 cm poniżej szyjki chirurgicznej);
- otwory nadbłoczkowe kości ramiennych (anomalia);
- osteofity na trzonach kręgów piersiowych, lędźwiowych oraz na podstawie kości krzyżowej;
- lewostronna skolioza odcinka lędźwiowego kręgosłupa;
- zmiany degeneracyjne na krętarzach przyśrodkowych kości piszczelowych;

**PŁEĆ:** żeńska?

**WIEK:** *maturus*.

#### ■ Grób 25

#### STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY

**CZASZKI:** czaszka zachowana fragmentarycznie, odnotowano kość czołową, łuskę kości potylicznej, kości ciemieniowe, kości skroniowe, lewą kość jarzmową, lewą kość szczękową, żuchwę (częściowo uszkodzona lewa strona). Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*), szew strzałkowy (*s. sagittalis*) oraz szew węglowy (*s. lambdaoidea*) – nieobliterowane.

#### STAN ZACHOWANIA UZĘBIENIA:

p						l								
M3	M2	M1						I2					M1	M2
	M2	M1	P2	P1	C			I1	I2	C	P1	P2	M1	M2

**STOPIEŃ STARCIA KORON ZĘBOWYCH:** 2°. Zęby szczęki nieumiejscowione w zębodołach, zęby trzecie trzonowe niewyrżnięte.

#### STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU

**POSTKRANIALNEGO:** odnotowano fragmenty łuku pierwszego kręgu szyjnego oraz kręgi od drugiego do siódmego szyjnego, 4 fragmenty kręgów piersiowych, fragment łuku kręgu lędźwiowego, 3 ułamki podstawy kości krzyżowej, 23 fragmenty żeber, trzon prawego obojczyka i 3 fragmenty trzonu obojczyka lewego, 3 ułamki łopatek, fragmenty trzonów kości ramiennych, promieniowych, łokciowych, 1 paliczek kciuka, 2 fragmenty prawej kości miednicznej i fragment lewej kości biodrowej, trzony kości udowych (lewa z nasadą dalszą), fragment lewej rzepki, fragmenty kości piszczelowych i strzałkowych, fragment kości piętowej i kości śródstopia, drobne ułamki kostne.

#### ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:

- kostki wstawne w szwie węglowym (dwie po stronie lewej i jedna po stronie prawej);
- *cribra orbitalia* (drugi stopień) w stropie prawego oczodołu (brak zachowanego lewego oczodołu);
- hipoplazja szkliwa widoczna na zębach żuchwy (kłach i drugich przedtrzonowych);
- trzony kręgów szyjnych (szóstego i siódmego) zrosnięte.

**PŁEĆ:** męska.

**WIEK:** wczesny *adultus*.



## ■ Grób 26

### STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY

**CZASZKI:** czaszka zachowana we fragmentach, odnotowano kość czołową, kość potyliczną, kości ciemieniowe, kości skroniowe, kości jarzmowe, nosowe, szczękowe i zuchwę. Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*) – obliterowany, szew strzałkowy (*s. sagittalis*) – obliteracja odcinków S1, S2, S3 oraz szew węglowy (*s. lambdaidea*) – nieobliterowany.

### STAN ZACHOWANIA UZĘBIENIA:

p					l					
	M1	P2	P1	C			C	P1	M1	M2
						I2		P1		

**STOPIEŃ STARCIA KORON ZĘBOWYCH:** 6°. Zęby silniej starte po stronie prawej niż po lewej, zarówno w szczęcie, jak i zuchwie.

### STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU POSTKRANIALNEGO:

odnotowano 2 fragmenty pierwszego kręgu szyjnego, drugi i 3 dalsze kręgi szyjne, 5 całych i 5 fragmentów kręgów piersiowych, 4 kręgi lędźwiowe, niewielki fragment grzebienia środkowego kości krzyżowej, 22 ułamki żeber, obojczyki (lewy – dł. 148 mm), fragmenty łopatek, kości ramienne (dł. prawej – 325 mm, lewa – uszkodzony koniec bliższy), prawą kość promieniową (dł. 245 mm), trzon prawej kości łokciowej, 7 kości śródreżca, 11 paliczek rąk, fragmenty kości miednicznych, kości udowe (częściowo uszkodzone nasady bliższe), fragmenty kości piszczelowych i strzałkowych, 2 kości śródstopia.

### ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:

- schorzenia aparatu żucia: ogniska próchnicy koron zębowych szczęki lewej M1, M2 oraz M1 szczęki prawej (typ 2 wg skali Moore i Corbett); utrata przyżyciowa zębów od P2 do M3 zuchwy po stronie lewej oraz M1, M2 po stronie prawej zuchwy; ślad po ropniu przykorzeniowym P1 po prawej stronie zuchwy;
- zmiany degeneracyjne nad grzebieniem lewej łopatki;
- dysplazja lewego stawu biodrowego;
- otwory nadbłoczkowe kości ramiennych.

**PŁEĆ:** żeńska.

**WIEK:** *maturus/senilis*.

## Wczesna epoka żelaza

### ■ Grób 7

### STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY

**CZASZKI:** czaszka zachowana we fragmentach, odnotowano podstawę, łuskę i części boczne kości potylicznej, fragmenty kości ciemieniowych, fragment kości czołowej, prawej kości skroniowej, fragmenty kości szczękowych, zuchwę, prawą kość jarzmową oraz ułamek skrzydła większego kości klinowatej.

### STAN ZACHOWANIA UZĘBIENIA MLECZNEGO:

szczeka prawa – i2, m1, m2; szczeka lewa – m1, m2 oraz zuchwa – i1 prawej strony, 2 i2, 2 c, 2 m1, 2 m2. W szczęcie i zuchwie obecne zawiązki zębów pierwszych stałych trzonowych.

### STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU

**POSTKRANIALNEGO:** odnotowano 14 ułamków łuków i trzonów kręgów szyjnych, 8 łuków kręgów piersiowych oraz 1 łuk kręgu lędźwiowego, 14 ułamków żeber, fragment końca dalszego trzonu prawej kości ramiennej oraz fragment głowy, drobne fragmenty kości promieniowych i łokciowych, 1 paliczek ręki, kości biodrowe i lewą kość kulszową, lewą kość udową (dł. 181 mm), kości piszczelowe (dł. prawej – 150 mm, dł. lewej – 151 mm), fragmenty trzonów kości strzałkowych.

### ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:

- poroza na szyjce lewej kości udowej;
- poroza na kościach czaszki (drobne zmiany na łusce kości potylicznej).

**PŁEĆ:** ?

**WIEK:** *infans I* (3-4 lata).

### DOMIESZKA KOŚCI INNEGO OSOBNIKA:

- fragment głowy kości udowej dziecka w wieku *infans II/juvenis*.

## Okres wczesnego średniowiecza

### ■ Grób 4

### STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY

**CZASZKI:** brak. Zachowane jedynie 4 zęby: dwa pierwsze siekacze górne oraz siekacz pierwszy i przedtrzonowiec pierwszy lewej strony zuchwy.

### STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU

**POSTKRANIALNEGO:** szkielet zachowany w dobrym stanie, budowa i rzeźba silna, kości masywne. Odnotowano 7 kręgów szyjnych, fragmenty 12 kręgów piersiowych (głównie łuków) i 5 lędźwiowych (we fragmentach), kość krzyżową

(w dwóch fragmentach), 38 fragmentów żeber, obojczyki, fragmenty łopatek, kości ramienne (prawa – trzon i koniec dalszy, lewa – dł. 358 mm), fragmenty kości promieniowych i łokciowych, kości nadgarstka: prawa łódeczkowata, księżycowata, grochowata, lewa haczykowata, lewa główkowata, 8 kości śródreżca, 15 paliczków (w tym trzy dystalne), kości miednicy (brak kości łonowych), rzepki, kości udowe (uszkodzone końce bliższe), kości piszczelowe (prawa – dł. 406 mm, lewa – dł. 408 mm), trzony kości strzałkowych, fragmenty kości stępu prawej i lewej strony, 10 kości śródstopia, 5 paliczków stóp, drobne ułamki kostne.

**WYSOKOŚĆ CIAŁA:** ok. 175 cm (wg Pearsona), ok. 180 cm (wg Trotter i Gleser).

**ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:**

- ślady po guzkach Schmorla widoczne na trzonie jedenastego kręgu piersiowego.

**PŁEĆ:** męska.

**WIEK:** osobnik dorosły (*adultus/maturus?*)

**DOMIESZKA KOŚCI INNYCH OSOBNIKÓW/OSOBNIKA DOROSŁEGO:**

- fragment rzepki;
- prawa kość łódkowata;
- dwie kości śródstopia i 1 paliczek palucha;
- fragmenty trzonów dwóch kości ramiennych (dziecko, *infans I*).

■ **Grób 5**

**STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY CZASZKI:** czaszka zachowana we fragmentach, odnotowano łuskę kości czołowej z prawym oczodołem, fragmenty łuski kości potylicznej i ciemieniowych, 2 fragmenty kości skroniowych (piramidy), fragmenty kości klinowatej, prawą szczękę i żuchwę.

**STAN ZACHOWANIA UZĘBIENIA MLECZNEGO:** szczęka prawa: i1, i2, c, m1, m2, żuchwa: zęby trzonowe młeczne prawej i lewej strony m1 i m2, zawiązki zębów stałych M1 szczęki prawej i lewej strony żuchwy.

**STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU POSTKRANIALNEGO:** odnotowano 10 ułamków łuków i trzonów kręgów szyjnych (w tym pierwszego kręgu), drobne ułamki trzonów i łuków kręgów piersiowych i lędźwiowych, fragment pierwszego kręgu krzyżowego, 22 ułamki żeber,

fragment lewego obojczyka (uszkodzony koniec barkowy), fragment lewej łopatki, fragment końca dalszego prawej kości ramiennej oraz trzon z końcem dalszym lewej kości ramiennej, trzony kości promieniowych i łokciowych, 7 paliczków, kości biodrowe oraz lewą kość kulszową i łonową, lewą kość udową (dł. trzonu – 175 mm) oraz fragment prawej, lewą kość piszczelową (dł. trzonu – 139 mm) oraz fragmenty trzonów prawej kości piszczelowej i kości strzałkowych.

**ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:**

- przerost porowaty na szyjce kości udowej;
- *cribra orbitalia* (2°) w prawym oczodole.

**PŁEĆ:** ?

**WIEK:** *infans I* (3-4 lata).

■ **Grób 8**

**STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY CZASZKI:** fragment łuski kości czołowej, fragment łuski kości potylicznej, drobne ułamki kości ciemieniowych, piramidy kości skroniowych, drobne ułamki kości czaszki.

**STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU POSTKRANIALNEGO:** odnotowano 3 fragmenty żeber, fragment trzonu prawej kości ramiennej, fragmenty trzonów kości udowych i piszczelowych.

**ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:**

- brak.

**PŁEĆ:** ?

**WIEK:** *infans I*.

■ **Grób 9**

**STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY CZASZKI:** fragment łuski kości czołowej, fragment łuski kości potylicznej, 5 ułamków kości ciemieniowej, fragment prawej strony trzonu żuchwy (brak uzębienia), 6 drobnych ułamków kości mózgowcowej.

**ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:**

- brak.

**PŁEĆ:** ?

**WIEK:** *infans I* (płód?).

■ **Grób 10**

**STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY CZASZKI:** zachowana fragmentarycznie, odnotowano ułamki kości czołowej, łuskę i podstawę

kości potylicznej, fragmenty kości ciemieniowych, skroniowych, kości jarzmowe, szczękowe i żuchwę. Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*) – niezachowany, szew strzałkowy (*s. sagittalis*) – w znacznym stopniu obliterowany, szew węglowy (*s. lambdaidea*) – częściowa obliteracja odcinka L1.

**STAN ZACHOWANIA UZĘBIENIA:**

p					l						
	M1	P2	P1	C		I2	C		M1	M2	M3
M2	M1								M1		

**STOPIEŃ STARCIA KORON ZĘBOWYCH:** 6°. Utrata przyżyciowa zębów szczęki prawej: M2, szczęki lewej: I1, żuchwy strony prawej: P2 oraz strony lewej: P1, P2.

**STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU**

**POSTKRANIALNEGO:** odnotowano 7 kręgów szyjnych, 12 kręgów piersiowych (w tym 7 kompletnych) i 5 lędźwiowych (we fragmentach), kość krzyżową (w dwóch fragmentach), 37 ułamków żeber, rękojeść mostka, prawy i lewy obojczyk (brak końca barkowego), fragmenty łopatek, trzony kości ramiennych (lewa – w dwóch fragmentach), fragmenty kości promieniowych i prawej kości łokciowej, lewa kość łokciowa (dł. ok. 244 mm), kości nadgarstka: 2 łódeczkowate, 2 księżycowate, 2 główkowate, 7 kości śródreżca, 21 paliczków, kości miednicy (fragmenty), kości udowe (prawa częściowo uszkodzona, lewa – dł. ok. 412 mm), kości piszczelowe (prawa – brak końca dalszego, lewa – dł. 332 mm), fragmenty kości strzałkowych, lewą rzepkę, fragmenty kości stępu prawej i lewej strony, 8 kości śródstopia, 3 paliczki, drobne ułamki kostne.

**ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:**

- schorzenia aparatu żucia: ogniska próchnicy koron zębów trzonowych: M2, M3 szczęki lewej (typ 2 w skali Moore i Corbett); utrata przyżyciowa zębów w szczęce: lewy I1, prawy M2 oraz w żuchwie: lewy P1, P2, prawy P2, najprawdopodobniej na skutek próchnicy;
- zmiany degeneracyjne na powierzchniach kręgów piersiowych po prawej stronie;
- dodatkowy most kostny przy otworach poprzecznych pierwszego kręgu szyjnego;
- zmiany degeneracyjne na zębie drugiego kręgu szyjnego oraz analogiczna zmiana na powierzchni stawowej pierwszego kręgu szyjnego.

**PŁEĆ:** męska.

**WIEK:** *maturus*.

**■ Grób 12**

**STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY CZASZKI:** brak.

**STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU**

**POSTKRANIALNEGO:** dobrze zachowany, prawie kompletny, odnotowano 7 kręgów szyjnych, 12 kręgów piersiowych, 6 lędźwiowych, kość krzyżową, 11 żeber prawych (brak pierwszego), 11 żeber lewych (brak siódmego), trzon mostka, lewy obojczyk (dł. 131 mm), łopatki, kości ramienne, promieniowe i łokciowe, kości nadgarstka: prawą główkowatą, dwie łódeczkowate, prawą księżycowatą, prawe czworoboczną mniejszą i większą, 5 kości śródreżca, kości palców (8 paliczków bliższych, 9 środkowych i 4 dystalne), kości miedniczne, rzepki, kości udowe, piszczelowe i strzałkowe oraz kości stępu (piętowe, skokowe, sześciennne, klinowate przyśrodkowe, lewą klinowatą boczną), 3 kości śródstopia i 4 paliczki palców stóp.

**WYSOKOŚĆ CIAŁA:** ok. 150,8 cm (wg Pearsona), ok. 156 cm (wg Trotter i Gleser).

**ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:**

- dodatkowy mostek kostny na pierwszym kręgu szyjnym tuż przy lewej górnej powierzchni stawowej (anomalia).

**PŁEĆ:** żeńska.

**WIEK:** osobnik dorosły (*adultus?*).

**■ Grób 13**

**STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY CZASZKI:**

czaszka zachowana w licznych fragmentach, odnotowano łuskę i części boczne kości potylicznej, fragmenty kości ciemieniowych, fragmenty kości czołowej, piramidy kości skroniowych, lewą kość jarzmową, ułamki skrzydeł większych i siodła tureckiego kości klinowej, fragmenty kości szczękowych oraz żuchwę (w dwóch fragmentach).

**STAN ZACHOWANIA UZĘBIENIA MLECZNEGO:**

szczeka prawa – i2, c, m1, m2 oraz zawiązek zęba stałego M1; szczeka lewa – c, m1, m2 oraz zawiązek zęba stałego M1. Stan uzębienia w żuchwie: i1, i2, c, m1, m2, zawiązek zęba stałego M1 (prawa strona) oraz c, m2 i zawiązek stałego C (strona lewa).

**STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU POSTKRANIALNEGO:** odnotowano 8 fragmentów trzonów kręgów oraz 22 fragmenty łuków kręgowych, 23 ułamki żeber, lewy obojczyk, fragmenty łopatek, trzony kości ramiennych, lewej łokciowej i promieniowej, 11 paliczków, fragment prawej kości biodrowej oraz lewej kości kulszowej, trzony kości udowych i piszczelowych, fragment prawej kości strzałkowej oraz piętowej.

**ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:**

- brak.

**PŁEĆ:** ?

**WIEK:** *infans I* (ok. 3-4 lata).

■ **Grób 14**

**STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY CZASZKI:** zachowana w dobrym stanie, kompletna (*Cranium*). Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*) – nieobliterowany, szew strzałkowy (*s. sagittalis*) – początek obliteracji odcinak Sz, zaś szew węglowy (*s. lambdoidea*) – nieobliterowany.

**STAN ZACHOWANIA UZĘBIENIA:**

p							l									
	M2	M1			C	I2	I1			I1	I2	C	P1	P2	M1	M2
	M2	M1	P2	P1	C	I2	I1			I1	I2	C	P1	P2	M1	M2

**STOPIEŃ STARCIA KORON ZĘBOWYCH:** 2-3°. Zęby trzecie trzonowe niewyrżnięte.

**STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU POSTKRANIALNEGO:** odnotowano 7 kręgów szyjnych, 12 kręgów piersiowych, 5 kręgów lędźwiowych, kość krzyżową, 10 żeber prawych i 10 żeber lewych (oraz 7 ułamków żeber), rękojeść mostka, obojczyki, łopatki, kości ramienne (lewa – uszkodzony koniec dalszy), kości łokciowe, prawą kość promieniową i koniec dalszy lewej kości promieniowej, kości nadgarstków (2 główkowate, 2 haczykowate, 2 łódeczkowate, trójgraniastą, czworoboczną większą), 9 kości śródreżca, 18 paliczków rąk, kości miedniczne, kości udowe, piszczelowe i strzałkowe, kości stępu (bez prawej klinowatej bocznej), 10 kości śródstopia, 7 paliczków stóp.

**WYSOKOŚĆ CIAŁA:** ok. 162,7 cm (wg Pearsona), ok. 167,3 cm (wg Trotter i Gleser).

**ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:**

- kostki wstawne w szwie węglowym (w odcinku L1 prawym i lewym);

- narośl kostna na skrzydle większym kości klinowej po stronie prawej;
- asymetria wyrostków skrzydłowych kości klinowej (prawe większe);
- lekki kamień nazębny oraz diastema między I1 i I2 szczęki prawej;
- dwudzielność otworu prawego wyrostka poprzecznego czwartego kręgu szyjnego oraz siódmego kręgu szyjnego (po stronie lewej);
- zmiany destrukcyjne na dolnych powierzchniach stawowych kręgów piersiowych od trzeciego do szóstego i na górnych wyrostkach stawowych kręgów trzeciego, czwartego i szóstego piersiowego;
- ślady po guzkach Schmorla na trzonach kręgów piersiowych od ósmego do jedenastego.

**PŁEĆ:** męska.

**WIEK:** *maturus* (30-35 lat).

**DOMIESZKA KOŚCI INNYCH OSOBNIKÓW:**

- fragment łuski kości potylicznej (płód);
- fragment łuski kości potylicznej (osobnik dorosły).

Kość	Strona prawa (mm)	Strona lewa (mm)
Ramienna	309	-
Promieniowa	246	
Łokciowa	266	264
Udowa (dł. max./fizjolog.)	416/413	422/420
Piszczelowa	350	350
Strzałkowa	352	

■ **Grób 15**

**STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY CZASZKI:** czaszka zachowana we fragmentach, odnotowano łuskę i części boczne kości potylicznej, łuskę z częścią oczodołową kości czołowej, fragmenty kości ciemieniowych, piramidy kości skroniowych, kości jarzmowe, fragment kości klinowatej, kości szczękowe i żuchwę.

**STAN ZACHOWANIA UZĘBIENIA:**

p							l								
	M2	M1	P2	P1	C	I2						P1		M1	M2
	M2	M1	P2	P1	C	I2	I1		I1	I2	C	P1	P2	M1	M2

**STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU POSTKRANIALNEGO:** odnotowano 7 kręgów szyjnych, 11 kręgów piersiowych (oraz fragment łuku

dwunastego), 5 łędźwiowych, 1 kręgi krzyżowy, 34 ułamki żeber, rękojeść mostka, lewy obojczyk, fragmenty łopatek, trzony i głowy kości ramiennych (niezrośnięte), prawą kość promieniową i fragment lewej, prawą kość łokciową oraz fragment trzonu lewej, 4 kości śródreżca, 8 paliczków, kości miedniczne (biodrowe, fragmenty łonowych i kulszowych), kości udowe, piszczelowe (niezrośnięte nasady) oraz strzałkowe, kości stępu: piętowe i skokowe, fragmenty trzech kości śródstopia oraz trzech kości palców stóp.

#### ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:

- hipoplazja szkliska widoczna na koronach zębów siecznych żuchwy oraz pierwszych zębów trzonowych;
- przerost porowaty na szyjkach kości udowych.

**PŁĘĆ:** ?

**WIEK:** *infans II* (powyżej 12 roku życia).

#### ■ Grób 16

**STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY CZASZKI:** czaszka zachowana we fragmentach, silnie zniszczona, odnotowano drobne ułamki łuski kości czołowej, kości ciemieniowych i potylicznej (wraz z podstawą), piramidy kości skroniowych, fragment skrzydła większego oraz siodło tureckie kości klinowej, fragment kości jarzmowej oraz żuchwę (w dwóch fragmentach).

**STAN ZACHOWANIA UZĘBIENIA MLECZNEGO:** w żuchwie zawiązki zębów c, m1 po stronie prawej oraz zawiązek m1 strony lewej.

**STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU POSTKRANIALNEGO:** odnotowano 6 łuków i 2 trzony kręgów, fragment trzonu kości ramiennej (prawej?), fragment trzonu lewej kości udowej i piszczelowej, drobne ułamki kostne.

#### ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:

- brak.

**PŁĘĆ:** ?

**WIEK:** *infans I* (noworodek – 6 miesięcy).

#### ■ Grób 17

**STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY CZASZKI:** brak.

**STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU POSTKRANIALNEGO:** odnotowano fragment prawej kości piszczelowej (bez nasady bliższej),

2 fragmenty trzonu i końca dalszego prawej kości strzałkowej, prawą kość piętową (oraz fragment lewej), prawą kość skokową, kości łódkowate, sześciennie, klinowate pośrednie, przyśrodkowe, prawą klinową boczną, 5 kości śródstopia prawego i jedną śródstopia lewego.

#### ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:

- brak.

**PŁĘĆ:** ?

**WIEK:** osobnik dorosły.

#### ■ Grób 18

**STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY CZASZKI:** brak.

**STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU POSTKRANIALNEGO:** odnotowano jedną kość śródstopia, paliczek dystalny palucha stopy, fragment kości sześcienniej.

#### ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:

- brak.

**PŁĘĆ:** ?

**WIEK:** osobnik dorosły.

#### ■ Grób 20

**STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY CZASZKI:** odnotowano fragmenty kości mózgowcowej, piramidy kości skroniowych, fragment szczęki lewej oraz dwa fragmenty żuchwy.

**STAN ZACHOWANIA UZĘBIENIA MLECZNEGO:** szczeka lewa – i1, i2 oraz zawiązki zębów m1, m2, żuchwa strona prawa – i1, i2, zawiązki c, m1, żuchwa strona lewa – i1, i2, c oraz luzem m2 szczęki prawej i zawiązek kła.

**STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU POSTKRANIALNEGO:** odnotowano 10 fragmentów żeber, 15 fragmentów łuków i 3 trzony kręgów, trzon lewej kości ramiennej, trzon prawej kości udowej oraz drobne ułamki kostne.

#### ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:

- brak.

**PŁĘĆ:** ?

**WIEK:** *infans I* (1-1,5 roku).

#### ■ Grób 21

**STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY CZASZKI:** czaszka zachowana fragmentarycznie, odnotowano ułamki kości czołowej, kości ciemieniowych, części boczne, podstawę i łuskę ko-

ści potylicznej, lewą kość jarzmową, fragmenty kości klinowej, lewą kość skroniową (piramida skroniowa) oraz żuchwę.

**STAN ZACHOWANIA UZĘBIENIA MLECZNEGO:** żuchwy 2 i1, 2 i2, 2 m1, 2 m2, zęby stałe 2 M1 (częściowo wyrżnięte) oraz zawiązek zęba stałego prawego I1. Zęby szczęki luzem (nieumieszczone w zębodołach) lewej strony: i1, c, m1, m2 oraz prawy i2. Zawiązki zębów stałych: I1, 2 P1, M1, M2.

**STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU POSTKRANIALNEGO:** odnotowano 2 kręgi piersiowe, 5 kręgów lędźwiowych, pierwszy krąg krzyżowy, 14 ułamków żeber, prawy obojczyk (w dwóch fragmentach), fragment prawej łopatki, trzony kości ramiennych, fragment lewej kości biodrowej, trzony kości udowych i piszczelowych, trzon kości strzałkowej, nasadę dalszą kości udowej, nasadę bliższą kości piszczelowej, fragment kości piętowej, 3 paliczki, drobne ułamki kostne.

**ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:**

- brak.

**PŁEĆ:** ?

**WIEK:** *infans I* (ok. 5 lat).

### ■ Grób 22

**STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY**

**CZASZKI:** czaszka zachowana fragmentarycznie, odnotowano łuskę i część podstawną kości potylicznej, fragmenty kości ciemieniowych, fragment łuski kości czołowej, kości skroniowe (głównie piramidy), fragment kości klinowej, kości jarzmowe, fragmenty kości szczękowych oraz żuchwę. Budowa delikatna, rzeźba słaba. Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*), szew strzałkowy (*s. sagittalis*) oraz szew węglowy (*s. lambdaidea*) – nieoblietowane.

**STAN ZACHOWANIA UZĘBIENIA:**

p						l						
	M2	P2	P1	C	I1				P1		M2	M3
	M2		P1		I2			C	P1	P2	M2	

**STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU POSTKRANIALNEGO:** odnotowano fragmen-

ty 7 kręgów szyjnych, 12 kręgów piersiowych (tylko jeden kompletny), 5 kręgów lędźwiowych, fragment pierwszego kręgu krzyżowego, 26 ułamków żeber, fragment lewego obojczy-

ka, fragmenty łopatek, kości ramienne (prawa – zachowany tylko trzon), kości promieniowe, łokciowe (lewa – uszkodzona nasada), kości nadgarstków (główkowate, lewa haczykowata, księżycowata i trójgraniasta), 8 kości śródreżca (w tym 2 od kciuków), 9 paliczków rąk. Ponadto odnotowano fragmenty kości miednicznych, rzepki, kości udowe (prawa – uszkodzona nasada bliższa), kości piszczelowe, strzałkowe, kości stępu (wszystkie prawe i lewe), 1 kość śródstopia lewego.

**WYSOKOŚĆ CIAŁA:** ok. 154 cm (wg Pearsona), ok. 158 cm (wg Trotter i Gleser).

**ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:**

- schorzenia aparatu żucia: ogniska próchnicy koron zębowych zębów trzonowych szczęki lewej M2 (typ 2 wg skali Moore i Corbett); M3 (typ 6 wg skali Moore i Corbett), próchnica M2 żuchwy po stronie lewej (typ 2 wg skali Moore i Corbett); utrata przyżyciowa zębów pierwszych trzonowych żuchwy oraz kła i pierwszego trzonowego szczęki lewej;
- zmiany destrukcyjne na kostce bocznej lewej kości strzałkowej.

**PŁEĆ:** żeńska.

**WIEK:** wczesny *adultus*.

Kość	Strona prawa (mm)	Strona lewa (mm)
Ramienna	-	289
Promieniowa	219	217
Łokciowa	240	-
Udowa (dł. max./fizjolog.)	-	420
Piszczelowa	340	337
Strzałkowa	-	330

### ■ Grób 23

**STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY**

**CZASZKI:** czaszka dość dobrze zachowana (*Calva*), odnotowano kości mózgowczaszki: czołową w trzech fragmentach wraz z fragmentem lewej części oczodołowej, kości ciemieniowe, kość potyliczną (łuska, podstawa i części boczne), kości skroniowe, 3 fragmenty kości klinowej, lewą kość jarzmową oraz kości szczękowe i żuchwę (w dwóch fragmentach).

**STAN ZACHOWANIA UZĘBIENIA MLECZNEGO:** szczęki prawej – m1, m2 oraz stały M1, szczęki lewej – m1, m2 oraz stały M1. W żuchwie obecne zawiązki stałych pierwszych siekaczy (2 I1), pierwsze zęby trzonowe (2 M2) oraz zęby mleczone 2 m1, 2 m2.

**STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU POSTKRANIALNEGO:** odnotowano fragmenty 6 kręgów szyjnych (brak ostatniego), lewy obojczyk, fragmenty łopatek, 8 ułamków żeber, kości ramienne, prawą kość promieniową, lewą kość łokciową, fragment pierwszego kręgu krzyżowego, fragment prawej kości biodrowej, trzony kości udowych i piszczelowych (prawe lepiej zachowane), fragmenty kości strzałkowych, fragment prawej kości piętowej, drobne ułamki kostne.

**ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:**

- przerost porowaty na szyjce prawej kości udowej oraz *cribra orbitalia*.

**PŁEĆ:** ?

**WIEK:** *infans I/II* (ok. 6-7 lat).

■ **Grób 24**

**STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY CZASZKI:** czaszka zachowana w dobrym stanie, kompletna (*Cranium*). Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*), szew strzałkowy (*s. sagittalis*) oraz szew węglowy (*s. lambdoidea*) – nieobliterowane. Budowa masywna, rzeźba dość silna. Pomiarów czaszki: g-op 186, eu-eu 142, ft-ft 99, co-co 115, zm-zm 100, n-ns 52, n-pr 72, n-gn 120, mf-ek 40, sbk-spa 34.

**STAN ZACHOWANIA UZĘBIENIA:**

p									l								
M3	M2	M1	P2		C	I2	I1					P1	P2	M1	M2	M3	
M3	M2	M1	P2	P1	C	I2	I1		I1	I2	C	P1	P2	M1	M2	M3	

**STOPIEŃ STARCIA KORON ZĘBOWYCH:** 2°.

**STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU POSTKRANIALNEGO:** odnotowano 7 kręgów szyjnych, 8 całych kręgów piersiowych oraz 6 fragmentów pozostałych, 7 fragmentów kręgów lędźwiowych, 2 fragmenty kości krzyżowej, 12 prawych i 12 lewych żeber, rękoność i trzon mostka, obojczyki (prawy – dł. 150 mm, lewy – dł. 154 mm), łopatki, kości ramienne (lewa – uszkodzony koniec dalszy), kości promieniowe (prawa uszkodzona), kości łokciowe (prawa uszkodzona), 2 kości śródreżca, 3 paliczki, fragmenty kości

miednicznych (biodrowych, kulszowych i lewej łonowej), rzepkę prawą, kości udowe, piszczelowe, trzony kości strzałkowych oraz fragment nasady dalszej prawej kości strzałkowej, kości stępu: piętowe, skokowe, klinowata przysiodkowa, fragment lewej łódkowatej, 7 kości śródstopia, 3 paliczki palców lewej stopy.

**WYSOKOŚĆ CIAŁA:** ok. 171 cm (wg Pearsona), ok. 176,5 cm (wg Trotter i Gleser).

**ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:**

- schorzenia aparatu żucia: ogniska próchnicy koron zębowych zębów trzonowych: M1, M2 żuchwy po stronie lewej (typ 1 w skali Moore i Corbett); krzywy wzrost P2 szczęki prawej i lewej; kamień nazębny; kieł żuchwy po stronie lewej – silnie ukośnie starta korona;
- otwór nadbłoczkowy na lewej kości ramiennej;
- dodatkowy mostek kostny na łuku tylnym pierwszego kręgu szyjnego;
- guzki Schmorla na trzonie dwunastego kręgu piersiowego;
- asymetrycznie ustawione wyrostki kolczyste pierwszego i drugiego kręgu piersiowego;
- zmiany destrukcyjne na powierzchniach stawowych pierwszego i drugiego kręgu piersiowego (na lewej dolnej powierzchni pierwszego kręgu i górnej analogicznej drugiego kręgu).

**PŁEĆ:** męska.

**WIEK:** *adultus*.

Kość	Strona prawa (mm)	Strona lewa (mm)
Ramienna	337	-
Promieniowa	-	270
Łokciowa	-	286
Udowa (dł. max./fizjolog.)	465/460	468/-
Piszczelowa	394	394
Strzałkowa	-	-

■ **Grób 27**

**STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY CZASZKI:** czaszka zachowana w stanie dobrym, kompletna (*Cranium*), ale oddzielona i częściowo uszkodzona kość czołowa. Kości twarzoczaszki: kości jarzmowe, szczękowe, lemiesz, kości pod-

niebienne, żuchwa. Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*), szew strzałkowy (*s. sagittalis*) i szew węglowy (*s. lambdaidea*) – nieobliterowane.

**STAN ZACHOWANIA UZĘBIENIA:**

p						l					
M2	M1	P2	P1	C		I2	C	P1	P2	M1	M2
M2	M1	P2	P1	C	I2		C	P1	P2	M1	M2

Starcie koron zębowych nieznaczne, zęby trzecie trzonowe w stadium zawiązków.

**STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU POSTKRANIALNEGO:** bardzo dobrze zachowany, odnotowano wszystkie kręgi szyjne, piersiowe i lędźwiowe, kość krzyżową, 12 prawych i 11 lewych żeber, rękojeść i 2 fragmenty trzonu mostka, obojczyki (dł. 128 mm prawy i 127 mm lewy), prawą kość ramienną i głowę lewej kości ramiennej, trzony kości przedramion i fragmenty ich nasad (lewe silniej zniszczone), 5 kości nadgarstka, 6 kości śródreżca, 12 kości palców,

kości miedniczne, lewą rzepekę, kości udowe, piszczelowe i strzałkowe, nasady kości długich kończyn dolnych, kości stępu (piętowe, skokowe, łódkowate, 3 klinowate i sześcienną prawą), 3 kości śródstopia, 1 paliczek stopy.

**ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:**

- przerost porowaty na szyjkach kości udowych (zyc. 2);
- schorzenia aparatu żucia: ogniska próchnicy na powierzchniach styknych koron zębów: drugiego przedtrzonowego i drugiego trzonowego żuchwy po stronie lewej (typ 2 wg skali Moore i Corbett); ślad po ropniu przykorzeniowym M1 żuchwy po stronie lewej (utrata przyżyciowa tego zęba); lekki kamień nazębny widoczny na koronach zębów szczęki lewej; wada zgryzu;
- hipoplazja szkliwa.

**PŁEĆ:** ?

**WIEK:** *juvenis* (osobnik młodociany).



Ryc. 2. Czerniczyn stan. 3. Grób 27, przerost porowaty na szyjkach kości udowych (fot. B. Borowska-Strugińska).  
Fig. 2. Czerniczyn site 3. Grave 27, cribra orbitalia on femoral necks (photograph by B. Borowska-Strugińska).



### DOMIESZKA KOŚCI INNEGO OSOBNIKA (OSOBNIKA DOROSŁEGO):

- fragment prawej kości łonowej;
- dwa fragmenty lewej kości strzałkowej;
- fragment trzonu kości promieniowej;
- prawa kość łódkowata i prawa klinowata przyśrodkowa.

### ■ Grób 28

#### STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY

**CZASZKI:** czaszka zachowana w stanie dobrym, kompletna (*Cranium*). Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*), szew strzałkowy (*s. sagittalis*) i szew węglowy (*s. lambdaidea*) – nieobliterowane. Pomiarzy czaszki: g-op 170, eu-eu 132, ft-ft 89, co-co 104, zm-zm 95, zy-zy 130, n-ns 44, n-pr 63, n-gn 102, mf-ek 36, sbk-spa 28, al.-al. 24, in-gn 28, go-go 99. Budowa delikatna, rzeźba słaba.

#### STAN ZACHOWANIA UZĘBIENIA:

p						l						
		P2	P1							P2		M3
		P1	C	I2	I1		I1	I2	C	P1		

Starcie koron zębowych zróżnicowane.

#### STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU

**POSTKRANIALNEGO:** szkielet dobrze zachowany, kompletny, odnotowano fragment pierwszego i 6 dalszych (całych) kręgów szyjnych, 12 kręgów piersiowych, 5 lędźwiowych, kość krzyżową, 12 prawych i 11 lewych żeber (brak pierwszego), rękojeść i trzon mostka, obojczyki (dł. 140 mm prawy i lewy), łopatki, kości ramienne, promieniowe i łokciowe, kości nadgarstków: 2 haczykowate, księżycowate, trójgraniaste, prawą czworoboczną, 6 kości śródreżca prawego, 12 paliczków (w tym 3 dystalne), kości miedniczne, rzepki, kości udowe, piszczelowe i strzałkowe, kości stępu (piętowe, skokowe, lewą klinowatą przyśrodkową), 7 kości śródstopia i 4 paliczki stóp.

**WYSOKOŚĆ CIAŁA:** ok. 154 cm (wg Pearsona), ok. 158,5 cm (wg Trotter i Gleser).

#### ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:

- schorzenia aparatu żucia: ognisko próchnicy koron zębów M1 prawego i P2 lewego żuchwy (typ 6 wg skali Moore i Corbett); utrata przyżyciowa M2 prawego oraz M1 lewego żuchwy oraz M1, M2 szczęki lewej i M1, M2, M3 szczęki prawej;

- kostka wstawna w odcinku L2 szwu węglowego po stronie prawej (anomalia);
- niewielka zmiana destrukcyjna na głowie jedenastego prawego żebra i na guzku dziesiątego lewego żebra;
- asymetria kości kończyn górnych;
- zmiana destrukcyjna na wyrostku poprzecznym prawym kręgu piersiowego;
- asymetria ostatniego kręgu lędźwiowego i podstawy kości krzyżowej.

**PŁEĆ:** żeńska.

**WIEK:** *adultus/maturus*.

Kość	Strona prawa (mm)	Strona lewa (mm)
Ramienna	305	300
Promieniowa	219	215
Łokciowa	242	237
Udowa (dł. max./fizjolog.)	414/408	415/410
Piszczelowa	328	330
Strzałkowa	317	-

### ■ Grób 29

#### STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY

**CZASZKI:** czaszka zachowana we fragmentach, odnotowano łuskę kości czołowej, fragment podstawy kości potylicznej, kości ciemieniowe, fragmenty kości skroniowych, kości podniebienne, szczękowe, fragment skrzydła większego kości klinowej, żuchwę. Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*), szew strzałkowy (*s. sagittalis*) i szew węglowy (*s. lambdaidea*) – nieobliterowane. Budowa delikatna, rzeźba słaba.

#### STAN ZACHOWANIA UZĘBIENIA:

p						l								
M3	M1	P2		C	I2	I1		I1	I2	C	P1	P2	M1	M2
	M2	M1	P2	P1									M1	

#### STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU

**POSTKRANIALNEGO:** szkielet zachowany w stopniu średnim, budowa delikatna, rzeźba słaba, odnotowano 6 kręgów szyjnych (brak czwartego), 12 kręgów piersiowych (głównie łuki kręgów), 6 lędźwiowych (ostatni połączony z kością krzyżową), kość krzyżową, 11 prawych i 12 lewych (oraz drobne ułamki) żeber, obojczyki (prawy – dł. 122 mm), łopatki, kości ramienne, promieniowe i łokciowe (uszkodzone nasady

dalsze), 3 kości nadgarstka prawego: księżycowata, główkowata, haczykowata, 6 kości śródreęcza, 19 paliczków (w tym 4 dystalne), kości miedniczne (uszkodzone kości łonowe), rzepki, kości udowe, piszczelowe i strzałkowe, kości stępu (piętowe, skokowe, sześciennne, łódkowate, 3 klinowate prawe i lewą klinowatą pośrednią), 10 kości śródstopia, 3 paliczki kości stóp.

**WYSOKOŚĆ CIAŁA:** ok. 154 cm (wg Pearsona), ok. 159 cm (wg Trotter i Gleser).

**ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:**

- diastema między P1, P2 szczęki lewej, kamień nazębny;
- poroza na kościach ciemieniowych w okolicach guzka ciemieniowego;
- lumbalizacja kości krzyżowej.

**PŁEĆ:** żeńska.

**WIEK:** *adultus*.

Kość	Strona prawa (mm)	Strona lewa (mm)
Ramienna	304	300
Promieniowa	-	221
Łokciowa	-	-
Udowa (dł. max./fizjolog.)	416/411	417/411
Piszczelowa	331	333
Strzałkowa	-	328

**■ Grób 30**

**STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY**

**CZASZKI:** odnotowano jedynie fragment łuski kości ciemieniowej, prawą kość jarzmową, kości szczękowe i podniebienne. Podstawowe szwy czaszkowe niezachowane, brak żuchwy.

**STAN ZACHOWANIA UZĘBIENIA:** zachowane jedynie zęby prawej szczęki – przedtrzonowe i kieł, szczęka lewa – tylko pierwszy ząb trzonowy.

**STOPIEŃ STARCIA KORON ZĘBOWYCH:** 6°.

**STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU**

**POSTKRANIALNEGO:** odnotowano pierwszy, trzeci, czwarty i piąty kręg szyjny, 5 kręgów piersiowych, fragmenty 4 kręgów lędźwiowych, 6 ułamków żeber, lewy obojczyk (dł. 134 mm), kość ramienią prawą (z uszkodzonym końcem dalszym) oraz fragment trzonu lewej kości ramiennej, prawą kość promieniową (dł. 234 mm), lewą kość łokciową (dł. 253 mm), kość prawą łódeczkowatą,

4 kości śródreęcza, 6 kości palców, fragment nasady i trzonu lewej kości piszczelowej.

**ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:**

- schorzenia aparatu żucia: utrata przyżyciowa zębów I1, M1, M2 szczęki prawej, najprawdopodobniej na skutek próchnicy;
- kręgi szyjne czwarty i piąty zrosnięte ze sobą (czwarty kręg szyjny ma zredukowany wyrostek kolczysty);
- zmiany degeneracyjne na trzonie trzeciego kręgu szyjnego;
- ślady po guzkach Schmorla na trzonach kręgów lędźwiowych.

**PŁEĆ:** żeńska.

**WIEK:** osobnik dorosły.

**■ Grób 31**

**STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY**

**CZASZKI:** czaszka zachowana fragmentarycznie, odnotowano 3 ułamki kości czołowej, fragmenty kości ciemieniowych, łuskę i część podstawną kości potylicznej, fragmenty kości skroniowych, fragment szczęki prawej, żuchwę oraz 23 drobne ułamki kostne. Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*) – zachowane fragmenty wraz z odcinkami szwu C2, C3 – nieobliterowanymi, szew strzałkowy (*s. sagittalis*) – zachowany odcinek S1 nieobliterowany, szew węglowy (*s. lambdoidea*) – nieobliterowany. Budowa dość delikatna, rzeźba dość słaba.

**STAN ZACHOWANIA UZĘBIENIA:**

p						l							
					I1			C	P1	P2			
M3			P2					C		P2			M3

**STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU**

**POSTKRANIALNEGO:** odnotowano 7 kręgów szyjnych (6 całych, zaś piąty kręg w 3 fragmentach), 12 kręgów piersiowych, 6 kręgów lędźwiowych, fragmenty 12 prawych i 12 lewych żeber, prawy obojczyk (dł. 122 mm), łopatki (prawa cała, lewa – dwa fragmenty), kości ramienne (dł. prawej – 291 mm, lewa we fragmentach), kości promieniowe (prawa – dł. 228 mm, lewa – dł. 228 mm), kości łokciowe (prawa – dł. 247 mm, lewa uszkodzona), kości nadgarstków: 2 haczykowate, lewą główkowatą, łódeczkowatą, księżycowatą, czworoboczną mniejszą i większą oraz 8 kości śródreęcza i 5 paliczków ręki.

#### ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:

- schorzenia aparatu żucia: ognisko próchnicy koron zębów C, P1, P2 szczęki lewej (typ 6 wg skali Moore i Corbett); ognisko próchnicy korony zęba I1 szczęki prawej (typ 2 wg skali Moore i Corbett); ślad po ropniu przykorzeniowym P1 szczęki lewej; utrata przyżyciowa zębów 2 I1, 2 M1, 2 M2 żuchwy w wyniku zmian próchnicowych;
- hipoplazja szkliva;
- ślad po zagojonym złamaniu prawej kości łokciowej;
- zmiany degeneracyjne na guzku lewej kości promieniowej;
- ślady po guzkach Schmorla na trzonach siódmego, ósmego, dziewiątego i dziesiątego kręgu piersiowego.

**PŁEĆ:** żeńska.

**WIEK:** *maturus*.

#### ■ Grób 32

#### STAN ZACHOWANIA I OPIS MORFOLOGICZNY

**CZASZKI:** czaszka zachowana w stanie dobrym,

kompletna (*Cranium*). Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*), szew strzałkowy (*s. sagittalis*) i szew węglowy (*s. lambdoidea*) – nieobliterowane. Pomiary czaszki: g-op 175, eu-eu 128, ft-ft 92, co-co 114, zm-zm 89, zy-zy 122, n-ns 54, n-pr 68, mf-ek 39, sbk-spa 32, al.-al. 24.

**STAN ZACHOWANIA UZĘBIENIA:** utrata przyżyciowa większości zębów (wszystkich w żuchwie oraz zębów w szczęce prawej i lewej od P1 do M3).

#### STAN ZACHOWANIA I BUDOWA KOŚCI SZKIELETU

**POSTKRANIALNEGO:** szkielet zachowany w stanie fragmentarycznym, odnotowano 7 kręgów szyjnych, 12 piersiowych i 5 lędźwiowych, 3 fragmenty kości krzyżowej, 14 ułamków prawych żeber, 17 ułamków lewych żeber, rękoność i trzon mostka, łopatki, kości ramienne (prawa – dł. 313 mm, lewa – dł. 315 mm), promieniowe (prawa – dł. 221 mm, lewa – dł. 223 mm) i łokciowe (prawa – dł. 244 mm, lewa – dł. 249 mm), kości nadgarstków: 2 główkowate, 2 łódeczkowate, 2 czworoboczne mniejsze i większe, księżycowatą, haczykowatą oraz 8 kości śródręcza, 13 paliczków ręki. Ponadto odnotowano fragmenty kości



Ryc. 3. Czerniczyn stan. 3. Grób 32, ślad po zagojonym złamaniu kości śródręcza (fot. B. Borowska-Strugińska).

Fig. 3. Czerniczyn site 3. Grave 32, mark of a healed fracture of a metacarpal bone (photograph by B. Borowska-Strugińska).

miednicznych, rzepkę prawą, fragment prawej kości udowej, piszczelowej i strzałkowej, fragment prawej kości skokowej, 6 kości śródstopia prawego, 2 paliczki palców stóp oraz drobne ułamki kostne.

#### ZMIANY PATOLOGICZNE/ANOMALIE:

- schorzenia aparatu żucia: ognisko próchnicy koron zęba C lewej szczęki (typ 2 wg skali Moore i Corbett); utrata przyżyciowa większości zębów (w zuchwie utrata wszystkich zębów zaś w szczękach zębów od P1 do M3);
- kostki wstawne w szwie węglowym: na granicy szwu strzałkowego i węglowego oraz trzy po prawej stronie w odcinku L2 i L3 (anomalia);
- drobne osteofity na trzonach kręgów lędźwiowych;
- ślad po zagojonym złamaniu kości śródrezcza (ryc. 3);
- delikatna narośl kostna na rękojeści mostka po lewej stronie przy wcięciu dla I żebra (analogiczna zmiana na głowie żebra).

**PŁEĆ:** ?

**WIEK:** osobnik dorosły.

#### Skupisko kości nr 4/1984

- trzony dwóch kości piszczelowych i fragment strzałkowej oraz drobny ułamek kostny (osobnik dorosły, płęć?).

#### Skupisko kości nr 5/1984

- lewa kość ramienna (bez nasady bliższej); osobnik młodociany (*juvenis/adultus*);
- lewa kość udowa (w dwóch fragmentach) oraz lewa kość piszczelowa (osobnik dorosły, płęć?).

#### Jama 5

- 1 część – lewa kość szczękowa z zębami mlecznymi m1, m2 i zawiązek zęba M1. Zachowany również fragment prawej strony trzonu żuchwy z zębem mlecznym m1 (dziecko, *infans I*).
- 2 część – szczątki kostne dziecka, *infans I*. Odnotowano 3 fragmenty łuków i 3 trzony kręgów, 2 paliczki ręki, fragment prawej kości biodrowej i kulszowej, fragment prawej kości udowej, kości piszczelowej, fragment kości strzałkowej oraz drobne ułamki kostne.

## Wyniki badań i podsumowanie

Jak już wspomniano na wstępie, badaniami antropologicznymi objęto tylko część z pierwotnie pochowanej na cmentarzysku w Czerniczynie ludności, gdyż niektóre groby nie zostały odnalezione w zbiorach magazynowych (były to groby 1, 2, 6).

### Wczesna epoka brązu, kultura mierzanowicka

Z tego okresu dziejów pochodzi najprawdopodobniej 6 pochówków (groby 1, 3, 11, 19, 25, 26). Analiza antropologiczna dotyczyła 5 pochówków znajdujących się w zbiorach muzeum (tab. 1).

Tab. 1. Liczebność oraz charakterystyka badanego materiału z epoki brązu.  
Table 1. Number and description of the examined material from the Bronze Age.

Nr grobu	Płeć	Wiek	Wysokość ciała wg		Zmiany patologiczne
			Pearsona [cm]	Trotter i Gleser [cm]	
3	M	<i>maturus</i>	169	172	+
11	M	<i>mat./sen.</i>	-	-	+
19	K	o. doros.	-	-	+
25	M	<i>adultus</i>	-	-	+
26	K	<i>mat./sen.</i>	-	-	+

M – mężczyzna, K – kobieta, o. doros. – osobnik dorosły, + – obecność schorzeń aparatu żucia.  
M – man, K – woman, o. doros. – adult individual, + – occurrence of conditions of a masticatory organ.

Analiza antropologiczna wykazała, że z tego okresu dziejów zidentyfikowano w grobach szczątki kostne wyłącznie osobników dorosłych, tj. trzech mężczyzn i dwóch kobiet. Interesujący wydaje się fakt, że wiek tylko jednego mężczyzny określono jako *adultus* (20-25 lat), pozostałe osoby można zaliczyć do kategorii wiekowej *maturus* bądź *maturus/senilis*. Wiek jednej z kobiet oznaczono jedynie jako dorosły z uwagi na słaby stan zachowania szczątków kostnych.

Również tylko u jednego osobnika (mężczyzna, *maturus*, grób 3) można było ustalić przyżyciową wysokość ciała, wynoszącą wg metody Pearsona 169 cm, zaś według metody Trotter i Gleser – 172 cm. Można zatem uznać, że charakteryzował się on dość wysokim wzrostem jak na owe czasy.

U wszystkich pięciu osobników odnotowano zmiany patologiczne pozostawiające swój ślad na kościach, były to głównie zmiany degeneracyjne i schorzenia aparatu żucia (80% ogółu przypadków). U mężczyzny z grobu 11 odnotowano ponadto wyleczone złamanie kości promieniowej, zaś u młodego mężczyzny z grobu 25 stwierdzono schorzenie układowe w postaci tzw. *cribra orbitalia*.

### Wczesna epoka żelaza

Analiza antropologiczna obejmowała tylko jeden grób (grób 7). Był to pochówek dziecka, zmarłego w wieku ok. 3-4 lat (kategoria wiekowa *infans I*). Stan zachowania materiału osteologicznego można uznać za fragmentaryczny, odnotowano bowiem głównie fragmenty kości mózgowcowej, kości szczękowe i żuchwę, zaś z kości szkieletu postkranialnego fragmenty kręgow, żeber oraz kości długich.

U dziecka odnotowano porożenie tkanki kostnej na łusce kości czołowej i na szyjkach kości udowych, która mogła być następstwem m.in. braków żelaza w organizmie (anemii) lub chorób wieku dziecięcego.

### Okres wczesnego średniowiecza

Z tego okresu dziejów zostały poddane analizie antropologicznej 23 pochówki szkieletowe (tab. 2).

Płeć osobników dorosłych możliwa była do ustalenia w 10 przypadkach (43,5 % ogółu), tj. u 4 mężczyzn i 6 kobiet. Trzech osobników oznaczono jedynie jako dorosłych z uwagi na brak cech diagnostycznych umożliwiających określenie płci.

Tab. 2. Liczebność oraz charakterystyka badanego materiału z okresu wczesnego średniowiecza.  
Table 2. Number and description of the examined material from the early Middle Ages.

Nr grobu	Płeć	Wiek	Wys. ciała wg Pearsona [cm]	Wys. ciała wg Trotter i Gleser [cm]	Zmiany patologiczne
4	M	<i>ad./mat.</i>	175	180	+
5	?	3-4 lata	-	-	+
8	?	<i>infans I</i>	-	-	-
9	?	ptód	-	-	-
10	M	<i>maturus</i>	-	-	+
12	K	<i>adultus</i>	150,8	156	-
13	?	3-4 lata	-	-	-
14	M	<i>maturus</i>	162,7	167,3	+
15	?	<i>infans II</i>	-	-	+
16	?	<i>infans I</i>	-	-	-
17	?	o. doros.	-	-	-
18	?	o. doros.	-	-	-
20	?	<i>infans I</i>	-	-	-

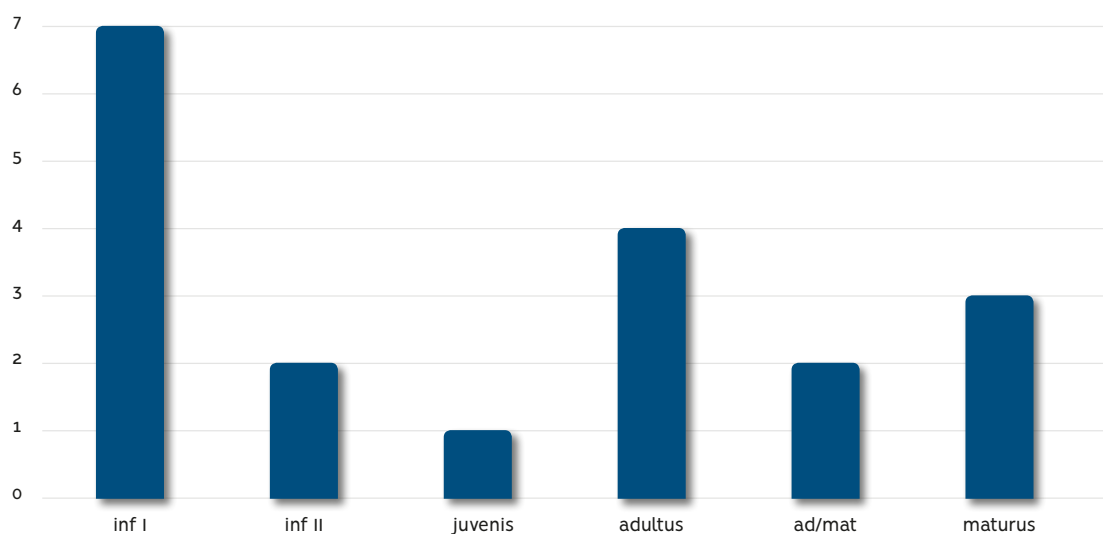
Nr grobu	Płeć	Wiek	Wys. ciała wg Pearsona [cm]	Wys. ciała wg Trotter i Gleser [cm]	Zmiany patologiczne
21	?	ok. 4-5 lat	-	-	-
22	K	<i>adultus</i>	154	158	+
23	?	6-7 lat	-	-	+
24	M	<i>adultus</i>	171	176,5	+
27	?	<i>juvenis</i>	-	-	+
28	K	<i>ad./mat.</i>	154	158,5	+
29	K	<i>adultus</i>	154,5	159	+
30	K	o. doros.	-	-	+
31	K	<i>maturus</i>	-	-	+
32	?	o. doros.	-	-	+

M – mężczyzna, K – kobieta, o. doros. – osobnik dorosły, + – obecność schorzeń aparatu żucia.  
M – man, K – woman, o. doros. – adult individual, + – occurrence of conditions of a masticatory organ.

Najliczniej reprezentowaną kategorią wieku w badanej wczesnośredniowiecznej populacji z Czerniczyna były dzieci, które zmarły w wieku *infans I*, tj. 0-6 lat (35%), następnie osobnicy dorośli w kategorii wiekowej *adultus* (20%) i *maturus* (15%). Najmniej reprezentatywną grupę stanowią osobnicy z kategorii wiekowej *infans II* i *juvenis*, nie odnotowano natomiast osób w wieku podeszłym (ryc. 4). Zapewne taki rozkład wymieralności spowodowany jest w dużej mierze niewielką liczebnością badanej serii. Należy również pamiętać, że dawniej wiek osobników nie osiągał tak du-

żych wartości jak współcześnie. Wśród dorosłych najczęściej umierało w wieku *adultus* (J. Piontek 1977; J. Kozak 1998). Z czasem, oraz w zależności od polepszania się warunków bytowych, ludność zaczęła dożywać coraz to późniejszego wieku, co też można zauważyć współcześnie.

Rozpatrując wymieralność u obu płci, należy podkreślić, że jej szczyt u kobiet przypada na kategorię wiekową *adultus*, zaś u mężczyzn przesuwają się w kierunku przedziału wiekowego *maturus* (dwóch mężczyzn zmarło w wieku *maturus*, jeden w wieku *adultus/maturus* i jeden



Ryc. 4. Porządek wymieralności w badanej wczesnośredniowiecznej populacji z Czerniczyna.  
Fig. 4. Order of deaths in the examined early medieval population from Czerniczyn.

w wieku *adultus*). Pomimo zatem małej liczebności grupy zaznacza się ogólna prawidłowość obserwowana w pradziejach – widoczna jest większa frekwencja zgonów kobiet w niższych kategoriach wiekowych w porównaniu z płcią męską, odnotowywana również na innych cmentarzyskach z tego okresu dziejów, m.in. w Kałdusie (T. Kozłowski, A. Drozd 2006), Wandynowie (B. Borowska 2000), Dobrzyniu nad Wisłą (B. Borowska-Strugińska 2003), Cedyni (A. Porzeziński 2006) czy we Wrocławiu (B. Kwiatkowska 2005).

Wysokość ciała, obok średniego wieku zgonów, jest jedną z najważniejszych cech metrycznych używanych do oceny poziomu rozwoju fizycznego związanego po części z warunkami socjalno-bytowymi. Wynika to z faktu, że cecha ta pomimo determinacji genetycznej jest również cechą bardzo wrażliwą na warunki życiowe (ekosensytywną). W badanej populacji z okresu wczesnego średniowiecza jedynie w siedmiu przypadkach możliwe było określenie przyżyciowej wysokości ciała, tj. u 3 mężczyzn i 4 kobiet. Średnia arytmetyczna wysokość ciała mężczyzn wyniosła 169,5 cm, kobiet zaś ok. 153,3 cm.

Porównując dane uzyskane dla badanej populacji z wynikami rozkładów wysokości ciała (wyliczone wg metody Pearsona) uzyskanymi dla innych wczesnośredniowiecznych serii polskich – np. Robertowo: wzrost mężczyzn – 171 cm, kobiet – 153 cm (B. Łuczak 1996), Suraż: 168 cm i 158 cm (B. Iwanek 1992), Kałdus: 164,5 cm i 152,8 cm (T. Kozłowski, A. Drozd 2006), Grucz-

no: 166,5 cm i 154,8 cm (G. Kriesel 1992) – można zauważyć, że cecha ta osiągnęła podobne wartości u badanej ludności z Czerniczyna pomimo jej niewielkiej liczebności.

Na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w Czerniczynie różnego typu anomalie i patologie kośćca zaobserwowano na szczątkach 14 osobników (61% ogółu badanych), tj. u 4 mężczyzn, 5 kobiet, 4 dzieci oraz jednego osobnika dorosłego o płci nieustalonej.

U osobników dorosłych do najliczniejszych schorzeń zaliczyć należy schorzenia aparatu żującego (próchnica, ropnie przykorzeniowe, przyżyciowa utrata zębów). Powszechnie uważa się, że schorzenia aparatu żującego związane są z warunkami bytowania, takimi jak ubóstwo, złe odżywianie, które mają pośredni wpływ na odporność organizmu. Równie licznie występowały zmiany o charakterze zapalnym nieswoistym (m.in. osteofity, guzki Schmorla), które pojawiały się najczęściej w następstwie m.in. przeciążeń pracą fizyczną, infekcji czy niekorzystnych wpływów klimatu.

U dzieci największą częstość obserwowanych zmian patologicznych stanowił przerost porowaty w obrębie szyjki kości udowej oraz *cribra orbitalia*, które wskazują na zaburzenia wynikające z niedokrwistości o różnej etiologii (P. Stuart-Macadam 1989; 1992; T. Kozłowski *et al.* 2009). Powstanie wyżej wymienionych schorzeń jest wynikiem m.in. niedoboru żelaza, inwazji pasożytniczych lub hemoglobinopatii o podłożu genetycznym (J. Piontek 1992; Z. Łubocka 2003).

## Literatura

### **BOCHENEK A., REICHER M.**

1990 *Anatomia człowieka*, t. 1, Warszawa.

### **BOROWSKA B.**

2000 *Analiza antropologiczna szczątków kostnych z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Wandynowie, stan. 10, woj. kujawsko-pomorskie*, Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne, t. 5, s. 229–241.

### **BOROWSKA-STRUGIŃSKA B.**

2003 *Więzi rodzinne w pochówkach szkieletowych z cmentarzysk Kujaw Wschodnich (część an-*

*tropologiczna)*, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Kobieta–Śmierć–Mężczyzna*, Funeralia Lednickie, t. 5, s. 279–281.

### **BROOKS S. T., SUCHEY J. M.**

1990 *Skeletal age determination based on the os pubis: a comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods*, Human Evolution, t. 5, s. 227–238.

### **BUIKSTRA J. E., UBELAKER D. H.**

1994 *Standards for data collection from human skeletal remains*, Arkansas Archeological Survey Research Series, t. 4.

**BYERS S. N.**

2005 *Introduction to forensic anthropology*, Boston.

**GŁADYKOWSKA-RZECZYCKA J. J.**

1976 *Badania populacji ludzkich na materiałach współczesnych i historycznych*, Poznań.

1989 *Schorzenia ludności prahistorycznej na ziemiach Polski*, Gdańsk.

**HILLSON S.**

2002 *Dental anthropology*, Cambridge.

**IWANEK B.**

1992 *Struktura antropologiczna ludności z wczesnośredniowiecznego Suraża, gm. Łapy*, [w:] F. Rożnowski (red.), *Biologia populacji ludzkich współczesnych i pradziejowych*, Słupsk, s. 151–160.

**KOZAK J.**

1998 *Biologiczne skutki zróżnicowania społecznego populacji ludzkich z terenu Polski w okresie feudalnym i przełomu industrialnego*, Monografie Instytutu Antropologii UAM, t. 1, Poznań.

**KOZŁOWSKI T., DROZD A.**

2006 *Ludzkie szczątki kostne*, [w:] W. Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 1), Mons Sancti Laurentii*, t. 3, Toruń, s. 47–53.

**KOZŁOWSKI T., DROZD A.,****GŁOWACKA N., KRAJEWSKA M.**

2009 *Kompleksowa ocena stanu zdrowia osobnika i populacji na podstawie szczątków kostnych. Refleksja metodyczna*, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Metody. Źródła. Dokumentacja*, *Funeralia Lednickie*, t. 11, s. 67–82.

**KRIESEL G.**

1992 *Zróżnicowanie populacji szkieletowej z Gruczna pod względem proporcji kości kończyn*, [w:] F. Rożnowski (red.), *Biologia populacji ludzkich współczesnych i pradziejowych*, Słupsk, s. 203–211.

**KWIATKOWSKA B.**

2005 *Mieszkańcy średniowiecznego Wrocławia. Ocena warunków życia i stanu zdrowia w ujęciu antropologicznym*, Wrocław, s. 27–33.

**LOVEJOY C. O.**

1985 *Dental Wear in the Libben Population: Its Functional Pattern and Role in the Determination of Adult Skeletal Age at Death*, *American Journal of Physical Anthropology*, t. 68, s. 47–56.

**ŁUBOCKA Z.**

2003 *Wyznaczniki stresów a środowisko życia wczesnośredniowiecznej populacji z Ostrowa Lednickiego*, Wrocław.

**ŁUCZAK B.**

1996 *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Robertowie, gm. Brudzeń Duży (XII–XIII w.)*, *Acta Universitatis Lodzianis, Folia Archaeologica*, t. 3, s. 159–189.

**MALINOWSKI A., WOLAŃSKI N.**

1988 *Metody badań w biologii człowieka: wybór metod antropologicznych*, Warszawa.

**MARTIN R., SALLER K.**

1957 *Lehrbuch der Anthropologie*, Stuttgart.

**PIONTEK J.**

1977 *Średniowieczne cmentarzysko w Słaboszewie koło Mogilna: analiza wymieralności*, *Przegląd Antropologiczny*, t. 43(1), s. 37–53.

1992 *Stres w populacjach pradziejowych: założenia, metody i wstępne wyniki badań*, [w:] F. Rożnowski (red.), *Biologia populacji ludzkich współczesnych i pradziejowych*, Słupsk, s. 321–345.

1996 *Biologia populacji pradziejowych – zarys metodyczny*, Poznań.

**PORZEZIŃSKI A.**

2006 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe na stanowisku za w Cedyni, woj. zachodniopomorskie*, Szczecin.

**STRZAŁKO J., HENNEBERG M.**

1975 *Określenie płci na podstawie morfologii szkieletu*, *Przegląd Antropologiczny*, t. 41, s. 105–126.

**STUART-MACADAM P.**

1989 *Nutritional Deficiency Diseases: A Survey of Scurvy, Rickets and Iron-Deficiency Anemia*, [w:] M. Y. İscan, K. A. R. Kennedy (red.), *Reconstruction of Life from the Skeleton*, New York, s. 201–222.

1992 *Porotic hyperostosis: A New Perspective*, *American Journal of Physical Anthropology*, t. 87, s. 187–193.

**TROTTER M., GLESER G. C.**

1952 *Estimation of stature from long bones of American Whites and Negroes*, *American Journal of Physical Anthropology*, t. 10, s. 463–514.

**WHITE T. D., FOLKENS P. A.**

2000 *Human osteology*, New York.



## Anthropological analysis of osteological material

### SUMMARY

Anthropological analysis included osteological material from the cemetery in Czerniczyn (site 3), where 32 burials had been recorded. Six of them are from the early Bronze Age (the Mierzanowice culture), two from the Iron Age, and the rest were dated to the early Middle Ages. The Rev. Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów commissioned anthropological analysis of 29 burials, considering their division into the above-mentioned periods. It was indicated that skeletal remains found in graves from the early Bronze Age were those of adult individuals, that is three men and two women, who were more than 30 years old when they died (one man was recognised as *adul-*

*tus*). Only one burial was from the early Iron Age, and included a skeleton of a child who had died at the age of 3–4 years. The most numerous burials were those from the early Middle Ages. Among 23 graves including skeletons, 13 were of adult individuals (four men, six women and three of indeterminate sex), one of a juvenile individual, and nine were those of children of the *infans I* category. Despite the small assemblage, it can be stated that, when it comes to the analysed biological features, the early medieval population from Czerniczyn does not exhibit significant changes when compared to other populations inhabiting the Polish lands in that period.

#### **REDAKCJA NAUKOWA**

Anna Hyrchala

#### **RECENZENCI**

dr hab. Piotr Włodarczak  
dr hab. Marek Florek  
dr hab. Marcin Wołoszyn, prof. UR

#### **KONSULTACJA**

prof. dr hab. Andrzej Kokowski, dr hab. Elżbieta M. Kłosińska

#### **TŁUMACZENIE NA JĘZYK ANGIELSKI**

Elżbieta Zabłocka

#### **KOREKTA**

Anna Paprocka

#### **PROJEKT GRAFICZNY I SKŁAD**

Amadeusz Targoński  
www.targonski.pl

#### **WYDAWCA**

Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie  
ul. 3 Maja 11, 22-500 Hrubieszów  
tel. (+48) 84 696 27 83  
www.muzeum-hrubieszow.com.pl  
e-mail: muzeum-hrubieszow@wp.eu



ISBN 978-83-949902-0-6

© Copyright by Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie

Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie –  
instytucja kultury finansowana ze środków Powiatu Hrubieszowskiego



Publikację sfinansowano ze środków  
Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie

**Ministerstwo  
Kultury  
i Dziedzictwa  
Narodowego.**



NARODOWY INSTYTUT  
DZIEDZICTWA  
NATIONAL HERITAGE BOARD OF POLAND

#### **DRUK I OPRAWA**

Drukarnia Akapit sp. z o. o.  
ul. Węglowa 3  
20-481 Lublin  
www.drukarniaakapit.pl



W zbiorach działu archeologicznego Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie znajduje się wiele zabytków ruchomych pochodzących z badań prowadzonych w powiecie hrubieszowskim w ciągu ostatnich dekad. Przeprowadzona przed kilkoma laty inwentaryzacja magazynowa, połączona z przepakowaniem i uporządkowaniem materiałów zabytkowych, pozwoliła na zaplanowanie dalszych działań mających na celu opracowanie tych źródeł i ich publikację za zgodą autorów badań oraz przy współpracy z nimi. Szczególnie interesujące z naukowego punktu widzenia są materiały zabytkowe z badań prowadzonych w Czernicynie, położonym kilka kilometrów na południe od Hrubieszowa. Rozpoczęty w 2016 roku projekt pn. *Wielokulturowe cmentarzysko w Czernicynie – nieznanne źródło wiedzy o epoce brązu i wczesnym średniowieczu*, który uzyskał dofinansowanie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w ramach programu „Dziedzictwo kulturowe – Ochrona zabytków archeologicznych”, ma stanowić pierwszy etap przewidzianej na wiele lat akcji opracowywania i publikowania wyników dawnych badań wykopaliskowych w regionie hrubieszowskim.

Ministerstwo  
**Kultury**  
i Dziedzictwa  
Narodowego.

